

JELLENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

- TOLNAI OTTÓ versei 721
MÉSZÖLY MIKLÓS: Labirintusok (*Ciprusi törmelék*) 725
RÁBA GYÖRGY versei 730
KARÁTON ENDRE: Lélekvándorlás (*elbeszélés*) 733
KOVÁCS ANDRÁS FERENC–TOMPA GÁBOR: Két balkezes 741
MARTOS GÁBOR: Volt egyszer egy vadkelet (*Sütő Istvánról*) 742
BERTA PÉTER versei 747
DALOS MARGIT: Az út (*elbeszélés*) 750
MÁRTON LÁSZLÓ: A Horatiusok és a Curiatiusok viadala
(*dramolett*) 753
BALLA ZSÓFIA verse 759
MÉSZÁROS SÁNDOR: Az első olvasó (*Ilia Mihály hatvanéves*) 760
- *
- Pákolitz István 75 éves*
- PÁKOLITZ ISTVÁN versei 762
N. HORVÁTH BÉLA: Poétikai hagyományok Pákolitz István
lírájában 765
BÉCSY TAMÁS: Keserű meditációk (*Pákolitz István kései költészetéről*) 768
- *
- JERZY SOSNOWSKI: 1498 (*esszé*) 772
PETR A. BÍLEK: A totalitarizmus utáni „másmilyen” szemiotika 778
BOROS GÁBOR: Spinoza mint kortárs 784
DÉVÉNY ISTVÁN: A költő és a filozófus (*Pilinszky és Kierkegaard*) 788
- *
- LUDWIG WITTGENSTEIN: Előadások a vallásos hitről 797
SOMOS RÓBERT: A vallásos hit kérdése Wittgensteinnél 808
- *
- MIKOLA GYÖNGYI: A kanizsai márványbánya (*A poétikai tér a
Wilhelm-dalokban*) 813

1994

SZEPTEMBER

- MAGYAR ZOLTÁN: Emlékek burjánzó árvasága (*Tolnai Ottó: árvacsáth*) 817
H. NAGY PÉTER: Beszédmódok között (*A Dialógus sorozat újabb köteteiről*) 820
JÁSZ ATTILA: Az összhang keresése (*Mezei Árpád: Mikrokozmoszok és értelmezések*) 828

*

CSORDÁS GÁBOR: Tízéves a magyarországi Soros Alapítvány 832

*Folyóiratunk 1994-ben a Baranya Megyei Közgyűlés
szépirodalmi havilapjaként,
a József Attila Alapítvány és a Nemzeti Kulturális Alap
támogatásával jelenik meg.*

*A Jelenkor az újságospavilonokon kívül
a következő boltokban és elárúsítóhelyeken kapható*

Pécsen

Széchenyi István Jogi és Közgazdasági Könyvesbolt, Rókus u. 5/a.
SZÖVEG BT. boltja, Ifjúság útja 6.
Mátyás király utcai SZÖVEG-bolt
Művészetek Háza, Széchenyi tér 7-8.
Írók Könyvesboltja, Kossuth Lajos u. 21.
Seneca Könyvesbolt, Rákóczi út 39/a.
Zrínyi Könyvesbolt, Jókai u. 25.
Széchenyi téri könyvespavilon

Vidéken

Móra Ferenc Könyvesbolt, Szeged, Kárász u. 5.
Sík Sándor Könyvesbolt, Szeged, Oskola u. 27.
SZIGET Egyetemi könyvesbolt, Debrecen,
Kossuth Lajos Tudományegyetem
Ady Endre könyvesbolt, Debrecen, Piac u. 26.
Lícium Könyvesbolt, Debrecen, Kálvin tér 2/c.
Kállai Könyvesbolt, Debrecen, Kálvin tér Alagsor 7.
Batthyány Könyvesbolt, Szombathely, Petőfi út 41.

Budapesten

Pont Könyvesbolt, V., Mérleg u. 6.
Stúdium Könyvesbolt, V., Váci u. 22.
Századvég Könyvesbolt, V., Veres Pálné u. 4-6.
Írók Boltja, VI., Andrássy út 45.
Katalizátor Iroda: VIII., Krúdy Gy. u. 4.; V., Szerb u. 21-23.;
VI., Teréz krt. 30.; VII., Erzsébet krt. 39.

70,- Ft

JELENKOR

JELENKOR

XXXVII. ÉVFOLYAM

9. SZÁM

Főszerkesztő
CSUHAI ISTVÁN

*

Szerkesztők
ÁGOSTON ZOLTÁN, MEDVE A. ZOLTÁN

Szerkesztőségi munkatárs
DÉCSI TAMÁS

Szerkesztőségi titkár
SZUNDY ZOLTÁNNÉ

*

A szerkesztőség munkatársai

CSORBA GYŐZŐ
főmunkatárs

BALASSA PÉTER, BALLA ZSÓFIA, BERTÓK LÁSZLÓ,
CSORDÁS GÁBOR, PARTI NAGY LAJOS,
PÁKOLITZ ISTVÁN, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

A Baranya Megyei Közgyűlés lapja.

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 17.

Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673.

Kéziratot nem őrünk meg és nem küldünk vissza.

A Jelenkor megbízásából kiadja a Jelenkor Kiadó Kft.

(Pécs, Széchenyi tér 17. Telefon és telefax: 72/336-803),

a Nemzeti Kulturális Alap és a József Attila Alapítvány támogatásával.

Felelős kiadó: Csordás Gábor.

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok,
valamint a Jelenkor Kiadó Kft.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető bármely hírlapkézbiztosító postahivatalnál
és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) – 1900 Budapest,

a Postabank Rt. 219-98636/021-02809 pénzforgalmi jelzőszámmal,

illetve közvetlenül vagy postautalványon a Kiadó címén.

Előfizetési díj egy évre belföldre: 770,- Ft, külföldre: 1800,- Ft.

Megjelenik havonként.

A szedés a Jelenkor Irodalmi és Művészeti Folyóiratnál készült.

Nyomtatta Molnár Csaba nyomdája, Pécssett.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

PÁKOLITZ ISTVÁN hetvenötödik születésnapja alkalmából rendez estet a Jelenkor, a pécsi Művészetek Háza és a Magyar Írószövetség Dél-dunántúli Csoportja szeptember 19-én, 18 órakor a Művészetek Háza nagytermében. Bevezetőt mond *dr. Nagy Imre* irodalomtörténész.

*
KIÁLLÍTÁSOK. *Fiatal magyar fotó 1990 után* címmel rendezett kiállítást a Miskolci Galéria június 21. és augusztus 28. között. – Az Ernst Múzeumban nyitotta meg *Jancsó Miklós* június 23-án *Enzo Cucchi* kiállítását, amely július 31-ig volt megtekinthető. – Bak Imre *Új képek* című kiállításának adott otthont a Műcsarnok. A megnyitón június 23-án *Birkás Ákos* beszélt, a képek július 10-ig voltak láthatók. – A Budapest Galéria kiállítótermében *Litkey György* festőművész emlékkiállítását tekinthették meg az érdeklődők június 23. és július 17. között. – A galéria kiállítóházában *Maurer Dóra* nyitotta meg június 29-én *Scholz Erik* festőművész kiállítását, amely július 24-ig volt látogatható. – A Budapest Galéria és a Knoll Galéria június 30. és július 24. között rendezte meg az *Übergänge/Átjárás (Fiatal művészek és a változó környezet)* című kiállítást a Budapest Galéria kiállítóházában. – A Nemzeti Múzeum és a Műcsarnok szervezésében *Szurcsik József* kiállítását láthatta a közönség a visegrádi Salamon-toronyban június 30. és augusztus 14. között. – A Műcsarnok a Dorottya Galériában mutatta be *Banga Ferenc* grafikusművész munkáit június 30-tól július 23-ig. – A pécsi Janus Pannonius Múzeum a Csontváry Múzeumban rendezte meg a XIII. Országos Kerámia Biennálét és *Nagy Márta*, az előző biennálé első díjasának kiállítását, június 26. és augusztus 28. között. – Antony Gormley *Európai mező* című kiállítását tekinthették meg az érdeklődők a budapesti Ludwig Múzeum rendezésében a Budavári Palota A épületében július 6. és augusztus 28. között. – A Budapesti Történelmi Múzeum Fővárosi Képtára és a Budapesti Goethe Intézet szervezésében nyílt meg *Kurt Benning* (München) és *Károlyi*

Zsigmond kiállítása a Kiscelli Múzeumban július 13-án. A kiállítás – amelyet *Hajdu István* nyitott meg – augusztus 14-ig volt látogatható. – *Christoph Unger* és *Kicsiny Balázs* közös kiállításának adott otthont a Budapest Galéria július 20-tól augusztus 14-ig, a Budapest Kiállítóteremben. – A Budapesti Cseh Centrummal közösen a Duna Múzeum Európai Közép Galériája mutatta be *Pavel Procházka* festőművész képeit Esztergomban július 27. és augusztus 28. között. – *Berhidi Mária* szobrászművész *Függőségek* című kiállítását a Műcsarnok a Dorottya Galériában rendezte meg július 28. és augusztus 21. között. – A Pécsi Kisgalériában *Keményffy Gábor* keramikusművész munkáit láthatta a közönség augusztus 11-től szeptember 4-ig. – Ugyanitt szeptember 8-tól október 2-ig *Barabás Márton* festőművész alkotásai tekinthetők meg.

*
SZÍNHÁZ. A Pécsi Kisszínház Jan Kopecky *Kupeckomédia* című darabját mutatta be július 1-jén, *Pavel Hekela* rendezésében. A mű szövegét *Parti Nagy Lajos* fordította. – A Pécsi Nemzeti Színház Szuhovokobilin *Tarelkin halála* című darabját mutatja be *Csiszár Imre* rendezésében október 1-jén. Október 14-én *Christopher Durong* *A fürdővízzel együtt* című művének premierjét láthatja a közönség, *Bal József* rendezésében. *Jacobi Viktor* *Sybilie* című nagyoperettjének bemutatójára október 21-én kerül sor; az előadást *Moravetz Levente* rendezi.

*
FÜLÖP GÁBOR *Banális susztermatt* című költői estjét június 27-én rendezte meg a Baranya Megyei Könyvtár. A költővel *Pomogáts Béla* irodalomtörténész beszélgett.

*
TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS *Másvilág* című könyvének pécsi bemutatójára a Nemzetközi Angol Központban került sor július 13-án. A szerzővel *Csordás Gábor* beszélgett. A kötet az Új Mandátum Kiadónál látott napvilágot.

TOLNAI OTTÓ

pi-versek

Pilinszky újvidéken

*Azt tán már meg sem is lenne szabad írni-
verselni (pedig hányszor megkíséreltem
és ezután is hányszor meg fogom kísérelni még
ahogyan béni skiccelte a wiener bahnhofon bartókot
kikalapálni szép ezüstfejét)
azt amikor pilinszky jános újvidéken
(már előbb járt itt egyszer a tengerre menet
a katolikus portán
akkor írta dubrovnikról
hogy egy város a kegyelem műve is
ki hitte volna, hogy annak a magát fallal
mint köpennyel körülfogó városnak
még szüksége lesz a kegyelemre hogy ama pompás köpeny
a történelem mocskos kulisszájává változhat ismét)
azt amikor pilinszky jános újvidéken
a tyirpanov (fogalmam sincs ki volt) munkásegyetemen
odajött hozzám és megköszönte hogy míg egészen közel
a mennyezethez az apokrifet mondta
(ahogyan csak babits mondta)
kapaszkodhatott a szakállamba
mert ha nem kapaszkodhatott volna mondta
elvágódik a szálkás kutyaólszerű kis színpadon
el keresztben mondta még mindig zihálva
teljesen véletlenül ültem az első sorba
tán hogy ne tűnjön olyan üresnek a terem
cirill betűvel írták a plakáton
Пилински
szép betűk de engem is úgy figyelmeztettek
hogy az a jános ott a plakáton
és nem egy előadás a ludolf-féle viszonyszámról)
azt viszont valóban éreztem vagy elvágódik*

az üvegpalota szálkás zugában keresztben
vagy elrepül rézsút
nádszerkezetre applikált madárfejével
de azt nem hogy éppen az én szakállamba kapaszkodik
mint mondotta erősen két marokkal
néztem finom kézfejét melyet az ismeritek
törődött kézfejemet szavalva maga elé emelt
válaszom ebből kifolyólag
(meg azért mert már annyian csimpaszkodtak belé
sinkó is szerette huzigálni)
kissé sutábbra sikeredett mint szerettem volna
(sírni szerettem volna)
mármint hogy máskor is és egyáltalán áll
csüng a rendelkezésére akár a villamos nyűtt
zsiros fogantyúja a szakállam
aztán nagy lászló következett suttogva sziszegvén
(pisze volt egy kicsit ő is mint pilinszky)
botjával verve ki a város címerét
hogyan eljön a fekete katona
(és lám már el is jött itt van la
a katona és milyen terepszínű
a terep maga fekete lyuk azúrral futtatva peremén)
egyszer már majdnem összefutottunk párizsban
meséltem később a vacsoránál
még éreztem nyirkát ott a pt-des-lilas-n
(legkedvesebb filmem címe is ez egyben
sok volt arrafelé az arabus
most meg ahogy kiss daniel mondaná
a jugoszlavák és más magyarok)
ott éltem aztán hetekig akárha önnel
ott kérdezte ámulatában jános lillán sikongva
ott (celan lejjebb élt a rue ha nem az avenue poincarén
pilinszky nem ismerte celant ciorannal barátkozott)
ott abban a házban még a kő is rothadt
és éjszaka folytatta már nem lillán
hanem ultraviollán kigyúltak minden villanyok
és én feljედvén negyven fokos lázban
elindultam úgy pöndölben ama fényesség elé
(a műhelyesek mesélték ők gyújtották fel a villanyt
frissen nyomott könyvet műhelyt pakoltak)
búcsúzáskor még mondott valamit
(bori doktor a háttérben darvással viaskodott
az oroszok seggéből bújtatok ki kiabálta
s valami viadalmak belgrádban és persze
majd pesten is folytatódta) mondott valamit
a sárga kocsi elnyűtt zsiros fogantyúiról

azt hogy elviselhetetlenül árvák
meg azt hogy várják a kálvin téren az üllői úton
várják felakassza rájuk magát
néztem vékony fonnyadt nyakát
és néhány év múlva egyszer éjszaka
valóban megpillantottam az üres sárga villamosban
zsíros szíjra akasztva csüngött
pilinszky szép ezüstfeje
taxit fogtam üldözze mondtam tán még levághatom
gengszterekkel nem dolgozom mondta dühösen
és gázt adott
én a gázzal el gaz (gengszter) akárha elgázolva.

az új vízügyi miniszter

Kovač mirko mesélte amikor veszprémből
rovignóba telefonálva (mert újvidékről
nem tudom megkapni se rovignót se ragusát)
azt találtam mondani neki hogy kristályrács
címmű regénye általunk (EX) közölt részleteihez
írandó kísérő-levelében tegyen csak úgy
a kedvemért mert hiányába belepusztulok
s úgy lélnek rám akárha tintába fulladt légyre
a kiszáradt üveg fenekén
tegyen említést csak úgy a tengerről (tengerünkről) is
mondom akkor mesélte kovač mirko a telefonba
hogyan az egyik öreg magyar költő belgrádban
azt mondta danilónak (Kiš) felettébb csodálkozik
egy olyan országban melynek tenger mossa lábát
mármint hogy tenger moshatná bibliai asszony
danilo lábát
ő (danilo) nem a tengeren
nem a tengerek tengerén az adrián él
felettébb csodálkozik meg sem is értheti danilót
sokáig tűnődtem aztán pesten is ki lehetett az
az öreg magyar költő
egy öreg magyar költő belgrádban
nekem már ez is szépen hangzott
(képzeljünk el egy öreg magyar költőt
belgrádban mint mondjuk kavafiszt alexandriában
vagy mint zmajt lazót veljkót dučićot pesten)
az meg hogy egy öreg magyar költő belgrádban
a tengerről értekezik danilo kišnek

*majdhogynem leckézteti tenger-ügyben
leckézteti a kevély montenegróit
az egyenesen csodálatosnak tűnt számomra
ugyanis a magyar költők foglalkoztak vízügyekkel
szinte kötelezővé tették számukra
amíg a politikusok (politikusaik) át nem vették tőlük
a tárcát
ama/eme fennkölt gátörködést
(egyszer majd le lehet mérni a költők
avagy a politikusokká lett poéták értek el
több eredményt vízügyben
mert vízügyben eredményt illik felmutatni
nem lehet azt mondani hogy csak úgy
vízügyért foglalkoztak vízüggel)
mondom a magyar költők foglalkoztak vízügyekkel
de itt egészen más vizekről volt szó
sós kézközd bibliai vizekről
vas tán
hozzá illene leginkább ez a kijelentés vashoz
hazaérve belgrádban elmeséltem a történetet
mirjanának (miučinović) s ő reá jellemzően
gondolkodás nélkül vágta rá körülményes felvezetésemre
(lásd e körülményes költeményt)
a költő nevét: pilinszky.
pilinszkyre azért nem gondoltam
mert ő legalábbis az én szememben
nem volt öreg költő
ha nem is volt fiatal hatvan évesen de időtlen
azóta mondanom sem kell pilinszky nőtt a szememben
egy csöppet már amennyi helye nőni még volt
vas érzéki-intellektuális (magyar metafizikus) viszonyban volt
a tengerrel
pilinszky viszont olyan viszonyban mint az istennel
olyan viszonyban volt a vizekkel
de milyen viszonyban is volt pilinszky az istennel
mint amikor önnön szellentésünk szagoljuk a paplan alatt
ám a szellentést (fingot)
mielőtt szóhasználatom magam is megrökönyödhethék
gyorsan helyettesítsük be zephyrrel azúrral
olyan viszonyban volt pilinszky az istennel
ezért most én posthumus
(bősnagymarostól függetlenül vagy tán nem is egészen)
kinevezem pilinszkyt
ki még hozzá itt tatán
hiszen ez a bányató is döglött
kinevezem új vízügyi miniszterünkké.*

Labirintusok

Ciprusi törmelék

Jézus nem sietett Lázár feltámasztásával. (János, II.)

Már a betegséget sem úgy értékelte, mint a hozzátartozók – nem a beavatkozást tartotta előbbrevalónak, hanem Isten szabadságának tiszteletben tartását, hogy egyedül az jusson kifejezésre, s így dicsőség, szolgálat eredeti értelemben neveződjék meg. Vagyis, hogy a *bekövetkezés* – bármi legyen is az – ne hierarchiát igazoljon élet és halál között, hanem *folyamatos* újrafogalmazást. Ez olyan omnipotenciából való *részesevést* állít elénk, ami *szolgáló* kiszolgáltatottságban kapcsolja össze magát a Bizonyossal – így téve *mutakozássá* azt a nem értelmezhető, ami polarizálhatósága híján számunkra csak *kivetítésben* tudja megtapasztalhatóvá tenni magát. Olyan *Játékban*, mely szükségképp *életben* fogalmazza meg a *halált*, és fordítva. Az abszolút önlétnek dublóz működési rítusa ez? – determinált logikánk szerint, ami hitünk legkülönbözőbb formáit is meghatározza, a legarchaikusabbtól kezdve – s mintegy axiomatizálja „tükör” és „foncsor” ontológiai promiszkuitásának alkati kétértelműségét? Ez viszont – a lehetséges fogalmaink szerint – Játéknak és Művészetnek olyan elgondolható végső kiteljesedését jelenti, aminek a révén a Játékos és Művész már kénytelen *metaforaként* valóságossá lenni a históriánkban. S ez lényegében a különböző teológiákban és filozófiákban sem *gondolható* másképp – csupán mindegyik másképp véli megragadhatónak a megőrzött személyesség *boldog* esélyét. Vagy elvesztését.

In nuce ennyi az, amit egy elmerült tengerparti kavicsgyűjtögetés – az ámulat, önfeledt eldöntetlenség és tehetetlenség – föl-fölkínál az egy-ügyű parlagi eszméletnek. Banális élmény a tenger és kavicsok szerves és metaforikus együttműködése. Ahogy Schelling szólítja meg a gyermekséget vállalni kénytelen filozófiát: „Miért van a valami, miért nem inkább a semmi?” S amit majd Kierkegaard így szubjektivizál: „Hol vagyok? Ki vagyok? Mi az, hogy világ? Miért vagyok?”

A kavicsgyűjtő egyszer így próbált nem-eltemetni egy fiatalon meghalt leányt: – Úgy vitt el a halál, ahogy a fecske ragadja fel a szalmaszálat. Remélem, nem bántott nagyon, s csak a természetes forgóidnál hajlított meg, hogy a fészekfalához odasimulj. (Az utolsó lepergő nyom: körömbarázda a homokzátony szélén. Vagy egy parti fecskéé? Miben különböznek? S ha költöznek egymásba, melyik a másikba? Víz a homokszobába? Homok a vízbe? Fészekbe a fecske? Fecske a fészekbe?)

Aphrodite sziklájánál (kétezer év múlva) az alkony *aznap* is elvégezte a min-

dennapos rítust; és a közlése változatlanul beszédesen néma. A személyes és személytelen kavics egyformán a *tengerben* van.

Fontos mozzanat a Lázár-történetben, hogy Jézus *nem sietett*. A tudósítás minden szava hangsúlyos itt; így az is, hogy mi nem említődik meg benne. Nincs utalás a személyesség hagyományos jellegét minősítő látogatásra; ezt az a közlés helyettesíti, hogy a *nem halálos* betegség is Isten dicsőségét szolgálja. Mikor értesítik Jézust a halál bekövetkeztéről, Károlinál úgy olvashatjuk ezt, hogy magában „újra felindulva” jelenik meg a háznál (ahol a hozzátartozók egyébként meghitt ismerősök, barátok). Aligha lefordítható e kifejezés képi árnyaltosságra rejtett gondolati sugalmazása. A *fel* és *indul* láttató szóképi kapcsolódása teremti ezt meg; és értelmezésünket még világosabbá teheti. Mintegy megtárgyaltva a tényszerű adalékot, hogy a betegség ideje alatt – rekonstruálva ama hajdani pillanatot a fontos szűkszavú előadás nyomán – nem érezhette szükségét, hogy a család elhatalmasodó aggodalmát a maga kivételes jelenlétével tovább mélyítse: vagyis, a hagyományosan nem elhelyezhető *pillanat* jelentőségének minőségét. S ezzel az érzelem és személyesség új szintjére utalt. Egyszerűen más távlatba helyezte a „személyesnek” megszokott (ösztöni) reflexeit – a *fel* távlatába, ahol az *indul* már az érkezést ígérheti. Ugyanakkor – a figyelmeztetés ellenére, hogy a test szagos már (negyednapos), elvéteti a sírról a követ; s változatlanul Isten dicsőségét említi. A helyzet és millió annyira rendhagyó, hogy a dicsőség bekövetkezte (feltámasztás) ekkor már nem is tud csodának hatni, hanem valóban egy új dimenzió mindig is jelenvolt *megmutatkozásának*. A bekövetkezést elhívó *megszólítás* – „kelj fel és járj!” – itt már a Játékos és Művész jelenvalóságát historizálja: a rítus metaforáját jelölve ki a *számunkra* még értelmezhető *végző* határának. Lázár – a művészet azóta is elnyúlhatetlen ábrázolása szerint – halotti lepelben, összekötözve lép ki a sírűregből. A kötözött kéz és láb, az arcra terített kendő természetes lélektani reakciót kellett hogy kiváltson – az előlegezett félelmeink szelíd megszegyenülését, oktalanságát. A felszólítás, hogy „Oldozzátok meg őt és hagyjátok menni” – a metafora záró aktusa. A történet itt vált át számunkra is értelmezhető történetévé. Lázár – kiteve a zsidók állandó üldözésének – Ciprus szigetére menekül, ahol még harminc évig él. Ő lett Kition városka első püspöke. S a helyi *szájhagyomány* szerint haláláig *sohasem volt boldog*. Feltehetjük, hogy ami ilyen módon tud az emlékező időbe ágyazódni – éppen az igazolhatatlansága révén megkülönböztetett *üzenet*; mint minden, ami a mítoszt, a mitologikus életre kelti.

(*Advocatus diaboli*) – És ez nem jelentőség nélküli mozzanat. Jézus (és más „Jézusok”) – bár mind másképp ugyanúgy – véget nem érő utat jelöltek ki a boldogság elképzelése számára. Már ennek az „állapotnak” pusztán elkülönítése, kategóriája *létezési gondként* jelenik meg, s az érzékenységi szinteknek megfelelően minden létezési formációt átjár. Viszont épp az alkati tisztázhatatlansága miatt – a *várakozás* és *bekövetkezés* értékelése közti különböző feltételrendszerek miatt – általánosítva nem pontosítható (pszichológiai, szemléleti, fizikai és fizio-biológiai premisszák). Így eleve viszonyíthatatlan, és elhárítja az érték szintek „egységesítő” összevonását és abszolutizálását. Mint ahogy a *megmutatko-*

zás, és annak *megélése*, feldolgozása – amiben eszméletünk egyedül lehet otthonos – csak nosztalgikus képet alkothat egy mindent átfogó Abszolút (abszurdul abszolút) egyneműségéről. A görög *eidos* mintha többet tudna erről – ti. a nem-emberi szférának is determinált sokféleségéről, a szükséglet szerinti másság lét-és természetelvűségéről. Cáfolva bármennemű abszolút *kivételezettnek* kategóriáját az emberi *vagy* nem-emberi szférában – ti. egy olyan organikus összefüggés-rendszeren *belül*, ami ugyanakkor számunkra csak totális érvényűnek *gondolható*. Az univerzum működési *lakályossága* – ha nem csak felületi rend-fenntartó matematikáját vesszük figyelembe, hanem az imaginárius átsapás olyan lehetőségeit is, amivel és amiből *életet* tud biztosítani – olyan *vegyületeként* írja le magát (*mégis*-egységként és -egyneműségként), amilyen bennünk is munkál. Amiben viszont se szubjektivizálva, se általánosítva nem látszik elhelyezhetőnek a polarizáltság nélküli boldogság és elcsitulás kategóriája. A nyugodt isten-kép a mi nyugtalanságunk filozófiai és teológiai kompenzálása, nosztalgija. Várakozás és bekövetkezés egymást teremtő és megsemmisítő feszültsége *látszik* olyan megszakítatlan *koreográfiának*, ami *rendszer és szabadság* lételméleti ellentmondását a végtelen gazdagság *ismétlődésében* „oldja” fel – azaz, egy tettenérő megközelítés előtt *szüntelenül* hátráló, de számunkra épp a *következő* hátrálásban adott létjelleg miatt olyan ontikus *mimikrinek* tűnhet, ami következőképp eleve nem zárhat ki egy mögöttes *Szándékosságot*. Amiből viszont a filozófiák és teológiák hihetik szükségképp (mindig újra), hogy éppen a rejtőzés hibátlan totalitása az *árulkodó* itt olymódon, hogy *reményt* és *megérkezhetést* sugalló szellemi-pszichológia hajtóerőként csapódik le bennünk. S minthogy életbe „száműzött” értelmünk a céltalanság kategóriájával semmilyen *átfogóbb* értelemben nem tud mit kezdeni; lévén determinált foglya a mindig *eredmény* észlelésére „kárhaztató” okozatiságnak – nincs akadálya a religiók, filozófiák megszakítatlan születésének, igényének. Így lesz elfogadhatóvá egy olyan gnózis, hogy – a titok útra kel, hogy *dolgvégeztével* ismét *öncélú* legyen.

S erre már rátelepülhetnek a hit és gondolkodás katedrálisai.

(*Advocatus poeticæ*) És ekkor már – betérve e katedrálisokba – bármelyikben a művészet origójánál is vélhetjük magunkat; azaz, a metafora-lét Kivételes Játékosainak a vonzásában, akik a minta példázatosságával teszik tudatosabbá, s tudják varázslatosan halálos életre kelteni a boldogtalanságban szolgáló művészetet.

Mélyen európai eltökéltség lényegi cezúrát gondolni Dichtung és Wahrheit, álom és valóság között. A radikális felismerés nem Nyugat gondolkodástörténeti pályabére volt, hanem Keleté.

Vessük fel magunknak így a kérdést: kinek jut, kinek juthatna eszébe, hogy a *Vándor éji dalának* éjszakáját a *megtörténtség* szempontjából tegye valamilyen „valóságosságot” eldönteni tudó (ígérő) mérlegre? Vagy kétségbe vonni a megtörténtségét? Csuang Csou (Kr. e. IV. sz.) pillangója a mérlegen? Vagy Nagardzsuna (Kr. u. II. sz.) radikális sejtelve arról, hogy a lét (következőképp a *mutatkozni* kénytelen „felszíni arculata”, az élet) – a nyelvi kifejezhetőség végső határán – valójában nem írható le másképp, mint folyamatos és egyidejű „benne és útban-levéssel” egy dinamikus és „individuális elalvásban” (nirvana) – ami

egyszerre cél és természetes létállapot, illetve aktív életminőség. Mivel az *üresség* az egyetlen valóság... Vagyis az így értelmezett „nirvana” nála nem *elérendő*, mivel meghaladhatatlanul *van*; és az *ő üressége* fokozhatatlan telítettség, ami az ontológiai polarizáltságot nem megszünteti, hanem eleve úgy nem *ismeri*, mint a haladás azt a haladást, amivel szüntelenül egybeesik. (Bruno gondolat-víziója: a legfeszítettebb mozgás, ami *már* a mozdulatlanság egyenértékűje.)

Vajon nem a művészet, a költészet sugalmazásai ezek a *meghatározhatatlanság* feloldhatatlanságáról – a lét-faktum metaforaként való, szükségképpeni értelmezhetőségéről? Kelet és Nyugat katedrálisainak ablakai ugyanabba a *sem-mibe* néznek ki, ütköznek bele – religiók, filozófiák, másképp-ugyanúgy. A Semmit kezelni úgy, mintha Valami volna; a Valamit úgy, mintha Semmi volna – olyan döntően nyugtalanító és egybejáró különbség ez, aminek relatív feloldásához – végső soron – emberi kalkulussal csak a művészet, a költészet tud létterápiásan hozzájárulni. Nem megoldást kínálva – helyette az *elviselést* képes *szébbé* tenni; ami itt a *szereket* egyenértékűje.

Az ilyen töprengések még személyesebbek, vagy pontosabban: másképp személyesek, ha írónak is vélem magamat. A legszerényebb fogalmazással: mesterségem egy organikus világ létesülésének *folyamata*. S noha olyan gonddal kell dolgoznom, mint Beckett szabójának („Uram, nézze meg ezt a ruhát – és nézze meg a világot!”) – beavatódásom mégsem korlátozódhat csupán az öltönyre. Kénytelen vagyok annak a semmihez nem hasonlítható kegyelmi zavarának is részese lenni, hogy ezúttal bennem-általam történt meg valami, ami több, mint az öltöny. Több, mint az eszköz pragmatizmusa, mégsem azonosítható vele. Valami, ami nem volt és mégis lett; és bármennyire lett is, mindig volt is: az organikus Lehetőségben.

Így még eretnekebb módon vélem gondolni, hogy másképp és tovább radikalizálható Nietzsche e gondolata: „Nem imádkozol többé, nem nyugszol többé határtalan bizodalomban – megtagadod magadnak, hogy egy végső bölcsesség, jóság, hatalom előtt megállj és lekantározd gondolataidat – nincs szüntelen öröd és bánatod hét magánosságod számára – úgy élsz, hogy nincs kilátásod a hegyre, melynek a fején hó, szívében vulkán – számodra nincs jutalmazó, büntető, nincs végsőt simító-javító, nem találsz értelmet abban, ami történik, szeretetet abban, ami veled fog történni, szíved számára nem nyílik menedék – pihenő, ahol csak találni kell, nem pedig keresni is – te tusakodol bármely végső béke ellen, te a háború és béke örök visszatértét akarod: te, lemondás embere, minderről le akarsz mondani? Még nem volt ember, kiben ily erő lett volna! – Van egy tó, mely egy szép napon megtagadta magától a lefolyást, és töltést hányt föl addigi lefolyó-helyén: azóta ez a tó egyre magasabbra emelkedik. Lehet, hogy talán épp ez a lemondás fogja megadni azt az erőt, mellyel magát a lemondást is el lehet viselni; lehet, hogy az ember onnan fog magasabbra emelkedni, ahol már nem árad ki valamely istenségbe.”

Mi lehetne ennél még radikálisabb?

Talán az a lassan ülepedő felismerés, hogy nem az „egyszerű” s átlátszó „*szerpcserében*” van-lehet a megkérdozetlen lét-faktum (Pascal) létezési terápiaja – hanem abban, ha a *meghatározhatatlanság* szférájának *elviselésében* (megélésében) az esztétika (a szépség) kategóriájának ontikus fontosságot tulajdonítunk, felté-

telezünk. S az igazi művészet, költészet ezt teszi; ugyanazt, amit Jézus a szeretettel. A *meghatározhatatlanság* maradék szférája azonban, a *felesleg*, számunkra így is, továbbra is válaszolatlan marad. Mivel itt már a religiók, filozófiák egyenrangúan válnak szótlanná a *kielégítetlen* emberi Psychével szemben – még ha az minden érvet, hitet magához enged is. Mégis, itt jöhet szóba a legszelídebb s legradikálisabb felismerés és válasz a válaszolhatatlanra: hogy csak én, csak mi vagyunk abban a helyzetben, hogy *megbocsássunk* a világnak, a halálnak. S hogy ez a mi *kiáradásunk*; nem a nietschei tó.

Új rang? A szeretet újrafogalmazása, felnőttkora? Megbocsátás, belátásos elviseles, ontikusan értelmezett esztétikum-elv? – vagy nagyon is célzatos *költői* fogalmazással: megbocsátásunk mécsese a Hold? – a homály pedantériája a Nap? Mert a meghatározhatóságunk – bárhogy forgassuk is – csak kölcsönfényben tud *látszani*.

*

Ciprus. Dichtung und Wahrheit. Itt van eltemetve a feltámasztott Lázár, aki haláláig nem volt boldog. Itt jelöli emléktábla a helyet, ahol Rimbaud nem sokkal a halála előtt egy bányában dolgozott. Már messze túl a *Saison en enfer* évadján. Mert a szépség, a költészet is halálos; csak másképp.

Kisoroszi, 1994

Nappali ház

MŰVÉSZETI ÉS
IRODALMI SZEMLE

A *Nappali ház* 1994/3-as számának tartalmából

Parti Nagy Lajos: *Rókatárgy alkonyatkor*

Márton László: *A fausti bizonytalanság*

Podmaniczky Szilárd: *Megyek egy kört az alovázon*

Garaczi László: *Eksztatikus monológok* (Podmaniczky Szilárdról)

Kunszt György: *Szkizoanalízis és nomadológia* (Gilles Deleuze-ről és Félix Guattariról)

Babarczy Eszter és Gács Anna Kemény Istvánról

FIATAL SZLOVÉN IRODALOM

Karl Kraus-rovat: Tandori Dezső, Szilágyi Márton, Margócsy István, Károlyi Csaba

SÜLT KÉPEK

A *Nappali ház* kapható a jobb könyvesboltokban és galériákban.

Előfizethető a szerkesztőség címén: 1399 Budapest, pf. 701/330.

Prelúdium

*Ezeket a verseket
hogyan is nevezzem
éltettek cél felé tereltek
serkentettek engem
gondolhatnám akár mérföldköveknek
emléktábláknak meglehet
hely és idő
itt őgyelegtem
vonásaim maszkja alatt
az emberi nem
lépegetett
mondogatta arra nem erre igen
az elföldelt voltban kutakodó
nyugtalan faggató
a lapszélre majd odajegyzi
történelem*

Kasszandra hullámhosszán

*A hiszékeny állampolgár képeskönyvét
folyamatosan rakták elem tanulságul
a feliratokat hamar kiböngésztem
megértettem mi a díszfelvonulás amikor
már a lánctalpasok és a zuhanóbombázók korában
a modern Impérium törpe uralkodója és házigazdája
a tengertelen tengernagy közös hintóban tisztelgett
nagyhatalmi izgalmukban dürgő fajdkakasok
mögöttük macskakövön zötykölődő szekérderékokban
két-két gyűrött baka babusgatott csörömpölő golyósórót
diákfővel a sugárút járdáján sorakozó alattvalók közt*

az országfők udvartartásának alkalmi tagjaként
láthattam a népség katonaság farsangi jelmezekre fedez
vagy azt mekkora az őket támogató tűzerő
reszketnek-e vajon a céltáblául kijelölt ellenfelek
éppen még egy évtized és szembenézhettem velük is
bebocsáttatásért dörömböltek háztetőinken ablakainkon
majd sáros lábú hívatlan vendégként caplattak az utakon
lám a tereptarka zubbony ütemes kiáltozás térképfaló gőg
annyit ért mint a hurkapálcikán kezünk lengette papírzászló
íme tetemekkel fél földet kikövezett színjáték bonyodalma
itt van sőt már itt vannak a torokhangon zümmögő rajok
ám ahogy ikrássá dermedt paprikáskrumplit kanalaztak reggelire
meg ahogy elnéztem beszegetlen egérszürke köpenyűket
utóbb pedig gondtalan gyermeteg önünnepléseiket
nemigen fogadtam volna örökké tartó diadalmenetükre
legszebb díszlépéseiket hátra arc után vágták ki
a történelmi előadások értelmét hadifogoly húsomra
szótári jelentésüknél találóbban kifaragta
minden emberi túlzás kudarca tudatomba tetovált
csoporrtképek után egy hajdan ingerlő portré is ezt sugallta
Anna az örök a kalászhajú kinek a szeme szeptemberi ég
fűszeresnéként a kasszában ülve gyűjtögette a szarkalábakat

Szökött Atlasz

Csak vergődöm kimondani
hurokba fogni
egykori magamat
szavam elől kezem közül
elfut elszaladt
sovány lidércfény
imbolygott nyúlongott
lápjáról is eltekergett
töretlen mezőt nyesett kertet
beragyogott egy villanásra
nem illettek rá neveim
ám emésztő kíváncsisága
nyomával megismertetett velem
tegnap még idegen
lángírást akár hamvadóban

*hepehupát kosfej rétet
üvegén át mértant a tóban
röptében röpke szépet
de akit ma lesek nézek
kopott hétköznapok
karneváli zűrzavarában
emeletnyi terhek alól
szökött Atlasz
jártában föld felé hajol
s én vizslatom ami hiányzik
vállán az épületet
amiből semmi se látszik
mit hirdetett*

A bölcsek köve

*Elkőszált történetek
nincs mód jobb útra térnetek
nem csomóztatok sárkányfőre pórázt
nem néztetek mártírsors vad-szemébe
most fölmeteszem gyomrotokat
redői közt tán rálelek
a bölcsek kövére*

Lélekvándorlás

Nincs nyugta ennek az áprilisi égboltnak. Ide-oda rohangásznak a felhők. Imént ordítással, lehangolással, felrobbanással fenyegetett egy düledt hasú feketeesség, most játékosan foszló tollak libegnek nefelejcs alapon. Valahonnan a tetők mögül aranybársony port hint a lebukó nap. Elvben kiderült, mégis pereg az eső, hallani az ablaktáblán. Több rügyező gally rázkódik, egyikén veréb ugrál, próbál megkapaszkodni, a szél tovasodorja, visszarepül. Vagy ez egy másik veréb? Mindenesetre a párkányt letojta.

Jobb nem kimozdulni. Jobb ki sem nézni ilyen szeszélyes időben. Jobb emberekkel nem összejönni, azok is kiszámíthatatlanok. Jobb nem telefonálni, tele van a vonal sercegő zajokkal. Jobb nem levelet írni: minek beszámolni múltó idegességről? Jobb nem kávét főzni, tartós lesz tőle az idegesség. Jobb nem idegcsillapítót bevenni, attól nem változik meg az idő. Jobb nem újságot olvasni, a hírek leverőek. Fel is dúlnak. Jobb hát a rádiót sem bekapcsolni. Nem hoz kikapcsolódást, csak manipulálást. Jobb-e értesülést közvetlenül szerezni: báméskodni emberekre gangon álldogálva? A gang leszakadhat, az emberek szóba állnak. Akadálya ez a báméskodásnak. Ha legalább a moziműsor érne valamit. De nem ér semmit.

Maradna hát az emlékezés, holott jövőbe nézni lenne jó. Tervezni, reménykedni. Nehéz ezen a meghasonlott, nagyvárosi alkonyaton átesni. Várni az estére, mely nem jön, hű de kísérteties. Így kerül elő a video múltat mint jövőt fogni meg. Tévéműsőről olyan érzékeny szalagra másolni, mely kazettában időzítve tekereg. Holnap, holnapután, akár egy hónap múlva konzervbe tenni, amit hajdan mások eljátszottak. S akkortól azt és addig vetíteni, ami amíg tetszik. Japán a márkája, használati utasítása nemzetközi. Diadalmas elektronika! Programozása négyfajta.

Kipróbálni mind a négyet az est feladata. Ötlettel a tévéműsor szolgál. Csiricsaré füzet tömve hirdetéssel, csábító ajánlattal. Ha éhes a kalandra, jöjjön a Galambba: nyitva 22h-05h. Ezen átlapozni. Átlapozni szintén a körutazáson luxusautóbuszban (légkondicionált, WC, video, idegenvezető), átlapozni a darabszönyeg kiárusításon, a szobaszönyeg féregtelenítésen, a testalkatot rövidesen módosító szerkezeteken, a százezres, sőt milliós nyereményeken, átlapozni még a stopperes, ütős, naptáras, holdjárós karórán, zsebórán is. Nem idegeskedni. A sztárok elmázolt fényképein sem bosszankodni. Használt darabszönyegre használva, lényegre törve négy próbafilet keresni.

Legyen az első *a Vértolulás a Golf-öbölben*: kalandos, érzelmes kuvaiti-németolasz közös gyártmány. Ez lesz a folyadékkristály-ernyős rögzítő feladata. Legyen a második filmmúzeumi bohózat, a *Félemler* a húszas évekből. Ez a futtató és csúsztató gombokkal kezelt rögzítő dolga lesz. Harmadiknak kínálgatik egy politikai nyomozás Phacochére-Mongland tábornok, házsártos francia honatya pályafutásáról *Teljes titoktartás* címmel. A negyedik legyen még hasznosabb, A

méz és a méhek elnevezésű ismeretterjesztő rajzfilm, melyet a Häagen-Dazs cukrászda szponzorol, s amelyet a hétszámjegyű kódjelzésre önműködően mindent elintéző *ShowView* fog rögzíteni. Vigyázni a csatornák beállítására. Még mi másra? Ez a karcsú, lapos gép a tervezés tökélye. Amíg ő a tervet megvalósítja, el lehet menni hazulról. Például a Galambba. Mert ettől a zivataros időtől odahaza egyszerűen falra kell mászni.

Hű, de cudar a Galamb után odahaza. Igaz, hogy a Galambban is cudar volt. Ezen gyorsan átugrani. Tökéletességet jelen körülmények között a jövőből visszafogott múlt nyújthat. Megközelítőleg ez várható a videótól. Jelzőablakán ott áll, hogy három óra ötvenöt perces programot vett fel. Egyszerűen vissza kell pörgetni nullára a szalagot, bekapcsolni a tévét, behívni a tévé távvezérlőjével a video csatornáját, ez utóbbi távvezérlőjén megnyomni a leolvasó gombot, és kezdődik a vetítés. Nem kezdődik. Meg kellene vajon nyomni még a video-gombot is? Így sem kezdődik. Az ernyő színe sima szürke, valósággal galambszürke. Másnapos szín? Letörölni mindent, ami arra a gyehennára, arra a vesztőhelyre vonatkozik.

- Tegye a vállamra.
- Én nem tudok úgy, mint maga.
- Épp azért, tegye a vállamra.
- El fogunk esni.
- Ne féljen, tartom.
- Ha úgy jobb, tegye a derekamra.

Miért nyögnek? Hol nyögnek? Kik nyögnek?

- Ugye most jobb?
- Jaj, igen, igen.
- Ne emelje, csúsztassa.
- Túl gyorsan csinálja.
- Túl gyorsan?

Lehet-e, hogy az a baj? Hogy túl gyorsra volt állítva a felvétel? A hangok viszont tökéletesek. De miért ilyen panaszosak? Mi a teendő, ha a tévé nyög kép nélkül? Semmi sincs erről a használati utasításban. Illetve semmi arról, hogyan kell távvezérlővel elhallgattatni a nyögést. Arról sem, hogyan pusztá kézzel, a szabályozó gomb segítségével. Gyötrelmes. Gyorsan tovább pörgetni a szalagot. A gép a legnagyobb pörgetési sebességre kapcsol. Valami villan az ernyőn több harántos és vízszintes vonal kriksszkrakszában. Tanulmányozni kellett volna a sebes pörgetés vezérelveit. Nevezetesen az időmérce felhasználását és a normális sebességre való visszakapcsolást. Mert amikor ez a visszakapcsolás bekövetkezik nem egészen tisztázott fogással, a szalag már Phacochère-Mongland tábornok életére fordult.

- A Phacochère-ék, mondja, merre laknak? - kérdi a művészkülsőjű, vagyis hosszú és frissen zsírozott hajú, tetőtől talpig farmerbe, bársonyba öltözött tudósító, aki az újabb szokások szerint nem elégszik meg azzal, hogy Georges Bé-louis-nak hívják, hanem oda is filmezteti magát a riportra. A kérdést egy hájas, matt arcbőre, kiejtése és második világháború előttien ondolált haja miatt spanyolnak gyanítható házmesternőhöz intézi, aki a jómódról árulkodó épület kapujában porrongyot rázva leselkedik. Szemével, mármint a házmesternő, ugyanúgy két ellenkező irányba néz, mint a legismertebb egzisztencialista szépíró, csak arcán a gyanor más természetű.

A következő jelenetben Georges Bélouis Madame Phacochère-Mongland mértéktartóan berendezett, szűrt fényvel megvilágított és gyarmati trófeákkal díszített lakásán a nagyszonyt és két férjezett leányát faggatja emlékeiről, mármint azokról, amelyeket a szeretett férjről, édesapáról és honatyáról őriznek megható hűséggel. Jelen van a tábornok nővére, koros apáca, aki szerint furcsa módon Madame Phacochère-Mongland, és következésképpen két leánya még inkább, annyira hasonlít a nagy emberre, hogy fényképek elővételére nincs is igazán szükség. A három hölgy élethűen tekint Bélouis-ra, Angéla nővér pedig vádlóan a kamerába. Lassú kiskocsizással zárul a jelenet. Ennek során a nézők szembesülnek a ruhásszekrényvel, melyben uniformisok és frakkok között ott lóg három öltöny. Az elsőt saját esküvőjén, a másodikat lányai menyegzőjén, a harmadikat unokája, Fruzsina keresztelőjén viselte a magára mindig sokat adó közéleti férfiú. Búcsúzóul az operatőr Bélouis-t mutatja, aki az érintetlenül hagyott dolgozószobában egy bumeráng-gyűjtemény tanulmányozásába merül.

Bélouis ezek után a Szenátus egyik aranyozott és távközlési eszközökkel telezsúfolt irodájába toppan be mikrofonjával a tábornok volt szárnysegédjének meginterjúvolására. Ez a csokornyakkendője mögött kígyózó férfiú, akit a katonai külügyek felelőseként a média sűrűn ostromol, gyakorlottan helytel és szivarral kínálja a keresett lazasággal bizalmas tudósítót. Egy pillanatra galambszürke füstfelhőbe tűnnek el mindketten, majd a krákogva előbukkanó Bélouis a következő kérdéssel vezeti be interjúját:

– Ön bizonyára tudja, miért nem lehet a hadtörténeti levéltárban hozzáférni a negyvenes évek anyagához egy fél évszázad múltán? Még a Phacochère-Mongland-iratokhoz sem?

– Közel van még hozzánk az az idő. A tábornok megbízatása a gyarmatokra is szólt. Ha járt a lakásán, látta biztos a gyűjteményét.

– A bumerángokat?

– Úgy bumerángok azok, ahogy én lótuszvirág vagyok. Az ön nemzedéke persze már nem járatos a gyarmatokon. Ha járatos lenne, nem tévesztené össze Szuvanuvong herceget Szuvana Puma herceggel, az ópiumpipákat a bumerángokkal.

– Értem – mondja nem valami értelemszerűen Bélouis, pipájának tartalmát a hamutartóba ürítve. Mivel a beszélgetés kezdetén szivarra gyújtott rá, a váltásból a tudósítás megcenzúrázására lehet következtetni. Közben a szenátor Phacochère-Monglandnak az unokájához való szenvedélyes ragaszkodását idézi fel.

– A következmények, sajnos, ismertek.

– Vissza tudna térni rájuk, szenátor úr?

– Rájuk nem mernék, mert együtt senki sem látta őket, csak arra emlékeztem, hogy a tábornok nyolcvanadik születésnapját meghazudtolva ugyanarra a laoszi járatra szállt, amelyen Fruzsina tűnt el a mákültevények és buddhista templomok irányában. Tudja, uram, ha a fátylat Phacochère-Mongland személyéről és sorsáról fel akarja lebbenteni, Luang-Prabangban készítsen riportot.

A szenátor gombnyomására elektronikus világtérképen kinagyítódik Laosz ősi fővárosának légítérképe a mulató- és kegyhelyekre vezető útvonalakkal.

– Nyomogathatja az ujjával is.

Ezúttal Luang-Prabangból hangzanak hangok. Vajon a szenátor hallja-e? Vajon Bélouis hallja-e?

- Jobb, ha nyomogatom?
- Nyomogassa, és közben szívja.
- Ülve vagy fekve kezdjük?
- Ülve könnyebb.
- Csücsörítsek?

Gyötrelmesek a nyögések, és nem mind anyanyelveik. Mi közük a *Teljes titoktartáshoz*? Avagy Phacochère-Mongland gépét eltérítették volna a Golf-öbölbe? Megpróbálni oda a mínusz csúsztatóval visszapörgetni. Ott sajnos még mindig egyöntetűen galambszürke az ernyő. És megint hallatszik:

- Csúsztassa, csak csúsztassa bátran.
- Jó így? Nem túl gyors?

Akkor inkább gyorsan előre pörgetni a plusszal. Úgy látszik, másik csatornához máshova kellett volna tolni a tévét. A *Fél ember* filmje szélteben hullámosan kettévágva. Stan feje látszik mézédés mosolyával, keménykalapban, meztelen lábszára pedig strand homokját tapossa. A mézédés mosoly valaki fölé hajlik, akinek csak finom, szőrtelenített lábikrája és legfeljebb harmincöt, illetve harmincöt és feles lábfeje van jelen. Abból sem mindig a kettő: vagyis az egyiket emelgetheti, esetleg Stan tarthatja kezében. Ezt a hol három, hol négy lábfejet a tenger habjai nyaldossák.

Ha látszana az egész kép, de jót lehetne derülni. A találgatás viszont félig elveszi a kedvet a nevetéstől. És növeli a türelmetlenséget. Zivatar elől a Galambba menekülni úgyis rátett egy lapáttal. Gyorsan vissza, vagyis előre a tábornok rejtélyéhez. Ki is volt Phacochère-Mongland?

Egy kéz – vajon a szenátoré? – fényképet közelít a kamerához. Rajta a tábornok himzett ázsiai selyemdolmányban, heverőn eldőlvé, színes trükkfilmet néz. Maga a kép megelevenedik, s ahogy fel is nagyítódik közben, a tábornok kefehaja, lehavazott varjúszárny alakú és színű szemöldöke, szigorú cvikkere mögött kikerekedő szeme, álmélkodón megemelkedő kockabajsza, lepattanással fenyegető laoszi gallérgombja kiszorul a video-ernyőről.

Méhraj érkezik zárt alakzatban, mely légibukfencet vetve szétoszlik egy egzotikus kertben, hol ezernyi virág, vad és szelíd vegyesen, azonnal megnyílik dolgoz rovarok számára rendszeresített munkahely minőségben. Önkívületben, habzsolva zajlik a bibék fogdosása, szopogatása és nyalogatása, majd bőségük fogytán, csirkecombként való csettentős lerágásuk. Az élvezettől a virágok szára meg-megvonaglik, kelyhük csillogó levet ereszt. Kéjben fürdő csatateret hagyva maga után a raj felzárkózik, és rakományát dörgedelmesen szállítja. Látszik már a kaptár stupája, hallatszanak belülről a nyögések.

- Jaj, ne.
- Ne félj.
- Hagyjál.
- Nem fáj.
- Kiszakad a lelkem!

Ezek nem rutin nyögések. A beérkező raj elhűlvé látja, hogy paráznán nevetgélő heréi körében az ifjú méhkirálynő egy elfogott és megkötözött lódarázs felhasználásával akarja aznapi élvezetét kieszközölni. Érthető fenntartásai miatt a daliásan sávós legény szabódik, másrészt temperamentuma arról árulkodik, nem közömbös neki a királynő közzemlére kitett protroha. Aki tegezi a foglyot, az a kefehajú, szü-

rösszemű főhere, ópiumpipát dug a szájába. A lódarázséba meg a sajátjába. Csutorázik most már az egész herekórus, a munkások meg hátul virágmézet köpülnek. Fokozatosan nő a fekete prémes, kissé loncsos potroh, ránő mindazoknak a fejére, akik igénylik. A lekötözött szabadrabló nem igazán igényli, vergődik, segítségért üvölt. Rettegésében pipáját szívja, szeme egyre kerekesebb, egyre álmélkodóbb. Az irtóztató potroh szőrei között kristályos, sárga csöppek jelennek meg, s maguk is növekedve rácsordulnak a vágy mozdulni nem tudó tárgyára, elöntik mindenét, beleértve bumeráng formájú pipáját, mely tovább parázslik az ámbrába zárva, és az ámbrával párosítva kiváltja a visszatetszés ellenkezőjét, egy önkívületben elnyújtott, szavakat szételvasztó nyögést. Úgy rémlik, jeladás ez az ugrásra készen pipázó főherének, aki csutorástól felmászik a potrohra, és a fiatal méhkirálynő élvezetét gyakorlottan és nyilvánosan megszerzi. Elmosódik a jelenet, ahogyan az ámbrába üvegfüjöként kövesedő és a lépre csaltak meddő mérgével fullánkját a semmibe döfő lódarázs szemével látható. Egészen addig, amíg a mindent elöntő méz aranyába szürkesség nem vegyül, a tábornok hajának és arcának szürkessége, mely elmosódott, mintha ópiummámorában bámulná tükörben önmagát és a társaságában hempergő fiatal, európai hölgy szőkeségét.

– Mi a különbség a főhere és a lódarázs között? – kérdi ez utóbbi áttört selymei közül.

– Mi a különbség közted és közöttem? – kérdez vissza a tábornok jobb kezével tovább dülva a selymeket. Lebbernek, verdesnek galambszárnyként e semmit sem takaró anyagok, melyekre sűrű ködként ereszkedik a lokálban otthonos kábítószer-füst. Csak annyi látszik még, hogy a gyakori ópiumfogyasztástól megszurkült arcú hölgy kuncogva magához ragadja a távvezérlőt, s a hátulra tekerő gombot megnyomja.

Éppen ekkor hagyja el Georges Bélouis a szenátor aranyozott irodáját és felszáll a laoszi gépre, mely hamarosan felrobbanással fenyegető viharfelhőkbe fúródik. A tudósító felvillanyozva csatolja be biztonsági övét, de a külső vattaszűrőtől és a benti egyhangú, cintányéros, pöngetős ázsiai zenétől elbóbiskol.

– Jaj, ne eressz.

– Ne vegyem ki?

– Csak közben tartsál.

– Most.

– Elájulok.

A repülő talán épp a Golf-öböl fölött száll, de így is gyanús, hogy a *Vértolulás* füleltd párbeszéde állandóan behallatszik. Hátha nem is a videóban nyögnek, hanem a szomszédban. Ki kellene nyitni a lichthóf ablakát és hallgatózni. De ott csupán az áprilisi szél zúg, nyögni a filmben nyögnek. Melyikben? Anyanyelven, avagy szinkronizálva? És nem furcsa az, hogy némafilmben?

Közben ugyanis a fedélköz laoszi személyzete összetett kezű, szertartásos meghajlásokkal bejelentette, hogy a Golf-öböl fölött a *Fél embert* fogják az utazóközönség szórakoztatására vetíteni. Tessék a biztonsági öveget bekapcsolva tartani a fenyegető légörvények miatt. Egyre tarajosabb hullámokban özönlik a szürkesség a látótérbe, ahol Stan mézédés mosolyát hangsúlyozó kockabajszával valaki fölé hajlik. Stan mindkét lábát feszítve igyekszik egyensúlyát megőrizni, ami nemcsak a kavarogva emelkedő tengerár miatt bajos, hanem a vele szem-

ben ide-oda billegő szőrtelen vagy szőrtelenített félláb rugaszkodása miatt is. Hogy ki ez utóbbi gazdája (gazdasszonya?), hogy milyen kapcsolatban van Stannel, és hogy Stan miben lehetne szolgálatára, ha éppenséggel szolgálatról és nem ellenszolgálatásról van szó, és hogy a két személy közeledni óhajt vajon egymáshoz, vagy éppen távolodni egymástól, az csak akkor lehetne tisztázható, ha széltében a képernyőt nem hasítaná ketté egy vastag, szürkén hernyózó sáv, amely Stant fél emberré képezi le, azt pedig, akivel szembesül (?), fél lábának fejtől és ikrájától eltekintve a látható jelenetből kiradírozza. Georges Bélouis hiába próbálja kitölteni az üresen szürkellő közt, képzelete helyett oda a tenger vize tódul, a lábakat máris teljesen elöntve, Stan mézédés mosolyába sóval és keserűséggel avatkozva bele. Hiába fintorodik el mulatságosan a kockabajsú ábrázat, látszik, hogy az áradat életbevágó gondot okoz neki, ragadós szorongással tölti el, ami ellen üléséhez szíjazva a tudósító is hiába küszködik, sőt gyötrelmes nyögéssel fel is ébred, amikor a szerencsétlen komikus félkézzel kapálódzva, másikkal az ismeretlennel küszködve a szürkességben elmerül.

Csak hangok az ernyőn most, kép nélkül.

- Szívjad az öregét.
- És ha bejön?
- Mondd neki, hogy szereted.
- A pipáját?
- Nem, őt.
- Mondjam neki, jópipa és mákonyos apó?
- Mondjad azt is, ennivaló bumeráng.
- Beugrik az ilyesminek?
- Csak élvezi.
- De én nem veled akarok élvezni.
- Amíg ő téged, addig te velem.
- Mi lesz veled és velem?

Józanabb a hangok belépése, mint az előzőekben. Csupán Georges Bélouis nyög valamennyire még mindig, és törli lidércnyomástól verejtékes, hamuszürke homlokát. Réveteg tekintete a Mekong sáros medrére siklik, melyben annyi sárga harcos lelte halálát jó néhány fehérrel egyetemben. Talán Phacochère-Mongland tábornok maga is. Vajon aki már nincs, arról az sem tudható, hogy ki volt? Ez a kérdés van ráírva a tudósító nyugtalan homlokára, most hogy a gép a két combszerűen nyúló hegylanc között a trópusi aljnövényzettől burjánzó domb tövébe ereszkedik, és ez a kérdés áll ott akkor is, amikor bársonyát és farmerjét tüstént átizzadva, e verejtékből jócskán locsogtatva a puha bőrmotyó körül ingerítő lassúsággal matató határrre, a tudósító végre a hajdani királyvárosba hatol, és nem tudja, hathatósan melyikre bízza magát a tömegesen rátörő kulik, e szelíd, békés, vendégszerető, népidemokratikus rizs- és mákfogyasztók közül, akik thainyelvükön olyan ribilliót csapnak, mintha személyében egy meghitt, de elveszettnek is hitt barát visszatérését üdvöznék. A szíami hangzavarból egyetlen szó vehető ki érthetően, s ez Phacochère-Mongland összetett neve. Az a kuli, aki végül Bélouis Georges-ot megkaparintja és tőle térképen a mulatóhelyekre vonatkozó parancsot átveszi, szalutál neki megmerevedve és némileg kacsintva rá.

Kisvártatva az ódivatú kas rákanyarodik a főútra, melyen több zebu látható,

mint laoszi állampolgár, s ahol a túl költségesnek nyilvánított elefántok szürkén imbolygó feltjait tájfun által megtépázott, az évek poros közönyétől ellepett, óriás békegalambok pótolják. A kulival együtt futó felvevőgép rá is tapad rögtön az elsőre, s amíg ez a puha, mohó érintkezés tart, az ernyő üresen vibrál. A teleszkópos lencse visszahúzódását ámbraszínű csöppek becsordulása jelzi, és fenyegető kaptár-zúgás.

Tovább pörgetni. Kilábalni az összevisszaságból. Elég. Elég a nyögésből, a hörgésből, a halálos kéj személyeskedéseiből. E pörgetés következtében csupán üüü, óóó és mélyről, horkolva feltörő aaa visszhangzik artikulált párbeszéd helyett. Aztán az előbukkanó képpel némi recsegés után érthető mondatok jönnek be egy interjú keretében, melyet egy kopott eleganciájú, gyarmati csökevény-szalon kristálycsillárja alatt Phacochère-Mongland ad egy farmerbe, bársonyba öltözött tévé-tudósítónak.

– Tábornok úr, lassan vége a harci zajnak. Itt az ideje, hogy megboldogult munkatársunkra emlékezzünk. Kérem, idézze fel utolsó perceit.

– Az alkony búcsúzó sugarát szürke hasú, bumeráng alakú, villámoktól kísért felleg takarta el. Egyforma fényű volt a nap, a hold, a csillagok. Szinkronban viharzott a tájfunnal Georges Bélouis a Bhu Si domb lábához, és férfitigrisként követelt bebocsáttatást a Vat Paa Huak szentély aranykapujánál. Úgy mondom, ahogy Fruzsina hallotta a szerzetesektől.

– Önnel akart, ugye, interjút készíteni?

– Legalábbis ezt mondta a boncoknak, akik gyanút fogtak.

– Féltek a házkutatástól?

– Előjelet láttak a felleg alakjában.

– Volt okuk a gyanúra?

– Bőven. Ő meg türelmetlenkedett. Feltételezhette, hogy minket fogva tartanak a szentély útvesztőjében. A szerzetesek pedig azt is hitték, hogy elárultam őket.

– Ön, tábornok úr? Hogyhogy?

– Amikor filmezték szegény kollégájuk tetemét, nem látták, mennyire hasonlít rám?

– Lélekvándorlás?

– Mégpedig a rosszabb fajtából. Ugyanaz a bűnös születik újra, és ugyanúgy kárhozik el. Tudták ezt a boncok, és nekiestek Indra háromfejű elefántja és a rajta lovagló Buddha szeme láttára. Az önök szegény kollégája sem volt rest. Oroszlánként bömbölt, és tigrisbőr tokjából előrántva kardját, ellenségeit fényes, éles pengével öldöste. Aztán gyors harci szekereire ült, és nyílfüggőnyel tartotta távol őket. Használt ezen kívül kopjákat, fényes, folttalan csatabárdokat, szilárd markolatú hegyes kardot, bunkót, buzogányokat. Olyan szép volt ez a hős, mint egy napsütött, szivárványos, villámszalagos, alkonyi bíborfelleg az ég alján. És miután orozva, selyem imazsinórral megfojtották, és vérét a szent emberek kioltották görbe törrel, az a bíborfelleg, amelyhez őt az ópiummámortól kótyagos bonc Fruzsínának hasonlította, megszükkült, mint egy videóernyő, melyre a Nirvánát vetítik.

– Elnézést kérek, tábornok úr. Ön nem tudta volna elosztatni a félreértést?

– Ugyan kérem. Túl nagy volt a hasonlóság. Fruzsina sem engedte. Hűségese akart maradni.

– Fruzsina az ön unokája, ugye?

– Igen, ő az én szakasztott másom.
– Hol találhatnám meg?
– Azt én nem tudom. Kérdezze a boncoktól – feleli a tábornok, és a közöttük álló asztalka lapján fullánkos tekintetet lövell kérdezőjének tükröződő ábrázatára. A tétőtől talpig farmerben, bársonyban kérdezősködő tév és laoszi pipát vesz elő, és jellegzetes, szürke felhőbe borítja a jelenetet. Nem lehet tudni, melyikük nyögi:

- A boncok a megmondhatóí...
- Laosz bumeráng-ország...

Elviselhetetlen patthelyzet. Félrebeszélnek. Ez a rémes az ópiumban. A Galambban is ez volt a rémes. Pörgetni bármerre, csak ki a szürkességből. Lám, itt a Fruzsina, épp alkonyfényben. A Golf-öböl aranyhomokján, a kék tengerrel szemben folyadékkristályos, pörgetett mézet vacsorázik. Hallgatag, de arcán felismerszenek a jellegzetes Phacochère-Mongland vonások. És olyan gyönyörű, hogy vértolulást lehet tőle kapni. Bölcsebb azonnal kikapcsolni a készüléket.

JAK-FÜZETEK

A 90-es évek új magyar irodalmának legfontosabb könyvsorozata a József Attila Kör és a Pesti Szalon közös kiadásában, a JAK szerkesztésében és menedzselésében:

1992 (sorozatszerkesztő: Takáts József)

- 55. Solymosi Bálint: *A műnéger* (versek)
- 56. Szijj Ferenc: *A futás napja* (kisprózák)
- 57. Beck András: *Nincs megoldás, mert nincs probléma* (tanulmányok)
- 58. Rugási Gyula: *Szent Orpheus arcképe* (Szentkuthy-kalauz)
- 59. Darvasi László: *A portugálok* (versek és kisprózák)

1993 (sorozatszerkesztők: Abody Rita és Károlyi Csaba)

- 60. Jónás Csaba: *Felderítés* (versek)
- 61. Térey János: *A természetes arrogancia* (versek)
- 62. Babics Imre: *Két lépés a függőhídon* (eposz és dráma)
- 63. Podmaniczky Szilárd: *Haggyatok lótuszülésben* (kisregény és kisprózák)
- 64. Kemény István: *A koboldkórus* (versek)
- 65. Láng Zsolt: *Perényi szabadulása* (regény)
- 66. Kőrösi Zoltán: *Felrombolás* (magánirodalmi beszélgetések)
- 67. Bényei Tamás: *Esendő szörnyeink és más történetek* (világirodalmi tanulmányok)

1994 (sorozatszerkesztők: Abody Rita és Károlyi Csaba)

- 68. Galántai Zoltán: *Őszbirodalom* (novellák)
- 69. Wirth Imre: *Történetek az eszkimóháborúból* (regény)
- 70. Németh Gábor: *eleven hal* (11 próza)
- 71. Simon Balázs: *Nimród* (versek)
- 72. Szilasi László: *Miért engedjük át az ácsnak az építkezés örömét* (esszék, tanulmányok)
- 73. Peer Krisztián: *Belső Robinson* (versek)
- 74. Farkas Zsolt: *Mindentől ugyanannyira* (esszék)
- 75. *Üvegezés* (Tanulmányok Márton László regényéről)

A könyveket tervezte: Eperjesi Ágnes

A JAK-füzetek régebbi és újabb kötetei megvásárolhatók a jobb könyvesboltokban. Ha máshol nem találná, az Írók Boltjában biztosan megvan mindegyik könyv.

Két balkezes

Szplínes szonett

*Most épp azért nincs kedvem semmihez,
mert hozzám sincs a semminek se kedve,
kis hölgycsokor sem áhít epekedve –
talentumomnak túl sok ennyi hecc.*

*Öt verset mérek ötven pennyhez –
szívem pár fontér' rögvest megrepedne...
De szólít Ó: „A lantot még ne tedd le!
Ha zord idő rág, más is enni kezd...”*

*Leselkednek rám válaszütonállók,
ha szablyapennám megsuhogtatom,
verskalózok kivetik rám a hálót,*

*s én, Pallasz baglya, elhuhoghatom,
hogy nyavalyákat hagytak rám örökbe –
de Dévénynél már többet nem török be!*

A vágy lágy szárnyai

*Ökörnyál lenne lelkem minden őszön,
száz szeretőt összekötő fonál –
légben lebegne, míg én lent időzöm,
s a csalfa kedves nem telefonál...*

*Mert lanyha búmat már győzvéen se győzöm,
bár nemzetem még mindig talpon áll...
S hogy meddig – arról nincs eszmém, se gőzöm...
Nem vár ígéret földje, csak homály.*

*Ökörnyállelkem, lengj, utazz a szélben,
kedvedre portyázz Vénusz dombjain,
ha hegység melle mustját ontja, ím,*

*örökderús szerelmed tartson ébren!
Ne pókhálóvá szódd magad, te ének –
forrongó szomjak nedvdús sűrűjének...*

VOLT EGYSZER EGY VADKELET

Sütő István születésnapjára

Negyvenöt évvel ezelőtt, 1949. szeptember 28-án Marosvásárhely Kövesdomb nevű városrészében született meg Sütő István, későbbi erdélyi magyar költő (nem rokona Sütő Andrásnak!), akit majd harmincnégy évvel később, 1987. január 26-án találunk halva szülővárosa és Sepsiszentgyörgy – felesége és két fia lakóhelye – között azon a bizonyos, oly sok anekdotában és többek között Sütő István által is versben megörökített székely körvasúton.

Ennek a – Sütő István életének két végpontját egybekapcsoló – bevezető mondatnak két kulcsszava van, két olyan szó, amelyek a költő verseiben is minduntalan fel-felbukkannak: az egyik a *Kövesdomb*, a másik a *halál*. Az első, ez a Sütő születése idején még kertés, kisvárosias jellegű vásárhelyi előváros – melyet azóta már természetesen felfaltak a betonblokkok – a költő életének talán legfontosabb színtere és témája, melyhez a szó szoros értelmében ambivalens kötődés fűzi: *Hazatérés* című versében írja meg, ahogy a kocsi, mely újszülöttként vitte leendő otthonába, hogyan akadt el a sárban a Kövesdombra vezető úton; ha akarjuk, akár jelképes értelmű is lehet ez a rögtön a születés utáni haza-nem-jutás... A másik ugyanilyen gyakorisággal vissza-visszatérő témája Sütő költészetének a halál, melynek a költő esetében jellemző módon még a körülményei is mindmáig tisztázatlanok; mint Ágoston Vilmos írja *Barokkra ítélve* című Sütő-tanulmányában (*Életünk*, 1988/2.): „...mindenesetre feltételezhető, hogy közrejátzott benne a hideg, az előzetesen elfogyasztott alkohol, valamint azok a hányatott életkörülmények, amelyek – különben erős fizikumú – szervezetét az éhhalál szélére sodorták”. Ez hát a sütői életút két végpontja: a születés utáni azonnali sárba ragadás és a tisztázatlan körülmények között bekövetkezett halál...

Egy dolog azonban biztos: ez a tisztázatlan körülmények között bekövetkezett halál egy meglehetősen tisztázatlan körülmények között leélt élet végére tett – tragikusan korai – pontot. Sütő István ugyanis – mint ezt harmadik, már posztumusként megjelenő könyve előszavában a kritikus Mózes Attila írta róla – „abból a fajtából való volt, aki harmincnégy éven keresztül haldoklik”; egyúttal pedig olyan, „aki úgy véli, hogy az írónak elegendő szerep az írás” – mondja róla már említett tanulmányában Ágoston Vilmos, aki ugyanitt Sütőt mint ilyet, Szilágyi Domokoshoz hasonlítja, hogy aztán tovább tágítva vizsgálódása körét, végső konklúzióként az egész erdélyi irodalmi avantgárdot „magányos”-ként jellemezze; olyanként, amelyben „nincsen gárda, csak egy-egy magányosan kiemelkedő alkotó”.

Itt azonban közbevetőleg meg kell állnunk egy pillanatra, s vitába kell szállnunk Ágostonnal, akinek Sütő – illetve Szilágyi – kapcsán ugyan igazat adhatunk, ám ugyanakkor azt is meg kell jegyeznünk, hogy általánosító véleményének éppen a Sütő Istvánt is magába foglaló harmadik *Forrás*-generáció egész munkássága mond ellent: ilyen egységesen fellépő, egymást folytonosan erősítő és igazoló, szinte csakis együtt létező, sőt gyakorlatilag többé-kevésbé együtt is megszűnő, s ugyanakkor mélyen az avantgárdban (is) gyökerező munkákkal jelentkező szerzői csoportosulás nincs még egy az utóbbi évtizedek erdélyi magyar irodalmában. Abban azonban igaza van Ágostonnak, hogy Sütő – valóban magányos alkotóként – éppen ezért ki is „lóg” kissé ebből a generációból: csak irodalomtörténetileg, azaz köteteli megjelenésének egyidejűsége, valamint irodalomeszményének, nyelvhasználatának,

szövegkezelésének hasonlatossága miatt sorolható be Sütő a *Forrás* harmadik nemzedékének legjelentősebb tagjai – Szócs Géza, Egyed Péter, Adonyi Nagy Mária, Kőrössi P. József, Cselényi Béla, Darkó István, Boér Géza és a többiek – közé, miközben „szervezetileg” szinte teljesen elkülönül tőlük; hogy csak egyetlen, de jellemző példát említsünk: a harmadik *Forrás*-generáció talán két legszámottevőbb fórumában, a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján az épp e generáció tagjai által oly nagy jelentőségűvé tett kolozsvári egyetemi diáklapban, az *Echinoban*, illetve az *Igazság* című kolozsvári napilap fiatalok-mellékletében, a *Fellegvárban* Sütő – a generáció többi tagjával ellentétben – gyakorlatilag egyáltalában nem szerepel (mindössze egyetlen alkalommal jelenik meg két verse az *Echinoban* egyik korai, még a hetvenes évek eleji számában). Ennek azonban nem költészetének, vagy szellemiségének esetleges más milyensége, vagy a generáció többi tagjánál néhány évvel idősebb kora az oka, hanem sokkal inkább Sütő – Ágoston által finoman „hányatott”-nak nevezett – sorsa, illetve életvitel.

Milyen is volt hát ennek a nemzedékéből magányosan kiemelkedő alkotónak a pályája? Sütő építészeti technikumot végzett, majd levelező tagozaton szerzett diplomát a kolozsvári egyetem magyar-angol szakán; előtte-közben-utána volt segédmunkás, laboráns, technikus, újságíró a sepsiszentgyörgyi *Megyei Tükörmél* (ahonnan azonban nagyon rövid idő után elbocsátották), irodista, kultúros, tanár egy falusi iskolában... Életútjának e fordulatairól ő maga számol be – nem kis öniróniával – *Mesterségem címere* című versciklusában.

Amilyen hanyatott volt az élete, olyan nehezen indult költői pályája is: bár első versei már 1970-ben megjelentek a *Korunkban*, s ezt követően szerepelt a *Varázslataink* (1974) és a *Kimaradt szó* (1979) című antológiákban is (együtt azokkal a nála nem egy esetben majd tíz évvel fiatalabb „nemzedéktársaival”, akik közül többen ekkorra már önálló kötettel is jelentkeztek), ám az ő *Forrás*-kötete csak 1981-ben látott napvilágot. Az *Arcfogyatkozást* viszont már két év múlva követi a *Nagy családi album* című újabb versválogatás; ekkor mintha úgy tűnne, Sütő István végre mégis révbe ér... Ám váratlanul épp ekkor sajátos módon vége is szakad Sütő „hivatalos” költői pályájának: második kötete megjelenésekor – az akkorra már meglehetősen az alkohol hatása alá került Sütő (mint ahogy erről ő maga is nagyon őszintén beszél az *Anyósom verse* című költeményében) – hátat fordít Szentgyörgynek, az állásának, a családjának, és visszatér szülővárosába, a számára oly szépeplékű, ám azóta bizony alaposan megváltozott Kövesdombra, és megkezdí haláláig tartó vesszőfutását; az előszobázgatásokat a szerkesztőségekben (ahol munkát ugyan nem kap, viszont néha egy-egy könyvet kérhet kölcsön, hogy elolvasson után eladja, és az árából ennivalót vehessen magának), a fizetési hátralékok miatt fűtetlen és világítás nélküli lakásban élt félelmekkel teli életet, az előbb egy verekedés, majd másodszor – mivel büntetett előélete miatt sehol sem kaphat munkát – a közveszélyes munkakerülés miatt rászabott börtönbüntetéseket, s kiszabadulása után újra az előszobázgatásokat, a várakozásokat, a megaláztatásokat... a vegetálást.

Közben néha itt-ott megjelenik egy-egy verse, s folyamatosan dolgozik új kötetén, az *én, Dánielen* – miközben napról napra éli át a bibliai Dániel minden üldöztetését és keserűségét. (Az már csak a legendákat kerekre záró véletlen, hogy gyerekkorában őt magát is, ki tudja, miért, de Daninak becézték, s legközelebbi ismerősei egész életében így szólították.) Ez a kötet azonban már csak a költő „tisztázatlan körülmények között” esett halála után jelent meg, s jellemző az erdélyi magyar könyvkiadás akkori állapotára, hogy Sütő – Ágoston szavai szerint – „legmélyebb letéteményének az összegzése” milyen torzításokkal, kihagyásokkal, szövegahamisításokkal láthatott csak napvilágot. (Mindezen persze aligha csodálkozhatunk, ha elolvassuk például a kötetből kihagyott *Bábel királya* című verset: egy ilyen írást akkor bárkinek a kötetéből kihagytak volna azokon a vidékeken.) Még szerencse, hogy megmaradt a költő eredeti, maga által összeállított és sorba rendezett kézírata is, aminek alapján a jövőben elképzelhető lehet majd egy „javított”,

azaz a költő eredeti szándékait tükröző új kiadás megjelentetése (ha mindez még egyáltalán fontos lehet valakinek).

A mind jobban elmagányosodó, emberi kapcsolatait fokozatosan elvesztő Sütő számára ugyanis rendkívül fontos volt a pontos emlékéllítés: az *én*, *Dániel* ugyanúgy a költő tökéletes emlékéllítése önmagának, mint ahogy a *Nagy családi album* családjának, mindegyikük apjának állított tökéletes emléket. Ez a folyamatos és folytatólagos emlékezés egyébként is Sütő költészetének egyik központi eleme: már a *Nagy családi albumban* is folytatja, pontosabban továbbírva kiteljesíti az *Arcfogyatkozás* utolsó, az új kötetbe átemelt versciklusát, és az *én*, *Dániel*be is kerülnek be – ezúttal új szövegkörnyezetbe ágyazva – korábbi versei. Ezért is írhatja róla Ágoston teljes jogossággal, hogy Sütő munkássága a „Walt Whitman folyamatosan építkező költészetére” emlékeztet.

Igen, Sütő István költészete emlékeztet a Walt Whitmanéra, mint ahogy kerek körszakállá, dús bajsza is emlékeztetett a torzonborz amerikai elődre. Egyvalami azonban élesen megkülönbözteti tőle: az, hogy neki mindössze fele annyi idő adatott ezen a Földön, mint a szerencsésebb korban, szerencsésebb helyen született Whitmannek... Igen, talán csak ezen múlik: a Long Island-i West Hills-ben jobb születni, mint a marosvásárhelyi Kövesdombon, s jobb volt akkor, amikor a nagy vasútvonalakat még csak építették keresztül-kasul azon a vad nyugaton, és azt is azért, hogy az emberek utazzanak rajtuk, és nem pedig azért, hogy ott halva találják őket, ráadásul „tisztázatlan körülmények között”, mint itt, ezen a vad keleten...

Ám mégis, lám, milyen a világ: verset ott is, itt is lehet, lehetett írni; nem is akármilyet... Hiszen ahogy Whitmané ott a vadnyugaton, úgy Sütő István költészete itt a vadkeleten egyike a legjelentősebbeknek, nemcsak a harmadik *Forrás*-nemzedék tagjainak munkásságában, de az egész erdélyi magyar líra utóbbi húsz-huszonöt évében. Illendő hát, hogy legalább most, a születésnapján megemlékezzünk róla; hiszen még csak most lenne negyvenöt éves.

SÜTŐ ISTVÁN VERSEIBŐL

Vasúti menetrend

sepsiszentgyörgytől vásárhelyre azt
akarod hogy mindenki értsen marosvásárhelyt ne
kézdivásárhelyt indulsz a délutáni vonatokkal
17,12 – 20,07 – 22,05 indulsz a székely
körvasúton hat óra zötyögés amikor gagarin
fölszállt apád a térde közé fogott és azt
mondta hogy az ő apja vagyis nagyapád őt is
figyelmeztette valami fontosra hát megindult
a székely körvasút
azóta vársz
fiad is van kettő is azóta vársz mindkettő
vásárhelyen született tudjuk melyiken az
asszony mint a hal visszatért a születési
helyére szülni s te anyátlanul asszonytalanul
utaztál a rózsák városába
de ha elindul a vonat
a szíved majdnem megszakad

üres vagy átjár a huzat
mosolyog ez a feladat
az indulás és a vonat
slágerhez nyúlsz az ördög bal kezével
a városok félelme rohanás
és most már nem érdekel a rím
az anyák jönnek és köröznek kórház és fekhely
fölött egymással mit beszélnek ó az anyák
egymással mit beszélnek hogyan kötik meg a
cipőfűzőjüket mint az elromlott bicika derékből
nem hajolnak furcsán leapadt testüket mutatják
egymásnak egymás hasát simogatják egymás
hasát csodálkozva simogatják

(A *Nagy családi album* című kötetből)

Mesterségem címere

1

A ládahordás volt első hivatásod
egy konzervgyárban fagyott szárnyasok
között és hamvas őszibarackok főttek
a cukros lében darázs-szerelmet megkísértőn
mérőföldes csizmában ott sűrőtél a
borsóhántó gépek között a munkabaleset
ott volt testközelpben gulliver óráját
tisztogattad az egykori hangya-vállalatnál
amelynek székháza svájci villa volt
ott tanultad az új nevét kaláka
a mezősegi parasztember esti mese helyett
mondta ti-a trebuit calaca hát kellett
neked kaláka tíz órán keresztül
a ládák bábél-tornya több nyelven
szitkozódottál egy szitok egy láda
ők bírták tovább és ecetes bort
kortyolgtattok a lányok több okból
sem véreztek a sült galamb ott vált
kézzelfoghatóvá és megtanultad hogy
mindent konzervál a félelem

2

aztán három évig rajzolni tanultál
gipsz mózest és gipsz sarlót kalapácsot
gótikus templomok rozettáját és festeni
moldvai kolostorokat voronezi kék
gyűlt a szemeidbe és az elárvult
besztercei templom híveit legéppuskázták
kísértett álmaidban le corbusier és
frank wright elpazaroltan de csak
az utolsó éjszakai busz állomását
tervezted meg amit a busz magával vitt
mint valamikor a gáztartályokat hiába
szaladsz utána hiába szívod a kipufogóházat
nem hat meg senkit freskókat terveztél
ott virított rajtuk a nyári víkendtelep
vili bácsival az alkoholizmus tanárával
és barátom elképzelt lovasszobrával aztán
valahogy elhervadt benned a tervezőhajlam
mint ősszel a bulvárd a tulipán vendéglő
körül csupán a számokat rajzolod ügyesebb
kézzel 1982 május 12

3

mit írtál meg amikor újságíró voltál
miről rántottad le a leplet mit
tettél a megmaradásért kérdezték
barátaid most ők újságírók visszakérdezni
nincs kedved tágitják önszorgalomból
az adott szó határait a nyomdával
ismerkedtél az ólommal amint a betűvel
célba talál vagy az értelem mellé lő

javítottad az aktivisták önszorgalmú
cikkeit a házi feladatokat és kívülről
tanultad a híreket amint a telexen
végigcsordultak lubickoltál a szirupban
önkéntes zászlóvivő voltál a zászlón
azt írta újságíró vagyok hogy tiszteltek
a rokonaid még apósod is kezet rázott
veled és ez így ment közel hat hónapig
aztán fordult a kocka a fél szerkesztőség
repült amiből az volt a haszon hogy
összebarátkoztatok és szidták az időket
o tempora o mores hát ennyi maradt o tempora
o mores

4

és amikor aktivista voltál és őriztétek
a páholyt előadásokon a másik a stukkert
rád bízta nyilván szabálytalanságot követett el
de te már ismerted a TT-pisztolyt és azonkívül is
megbízható voltál álltál mint a filmekben kissé
szétvetett lábbal a derék hajóskapitány a
kultúrát őrzi s az őrizett kultúra ott
tobzódott a színpadon milyen is voltál
túlbugzó mert egy aktivista túlbugzó kell hogy legyen
ellenőrizted a meghívókat és tekintélyed volt
senki sem mert meghívó nélkül megjelenni
ez volt a legfelelősebb állásod azóta is
csodálkozol csipkeded magad pedig már
félíg fölédredtél

5

és tanár e kráter ütötte vidéken
ahol a visszhang arc nélkül bolyong
motorizált tanár egy nagy vörös busszal
ó ingázó madonnák ki szólna rólatok
ha nem sorstársatok ki emlékezne meg
a naponta szembejövő borvíz-vidékről
amely más költők számára exportcikk
ki szólna az iskoláról e természet-hangyabolyról
ki szólna málnásról és bodokról és
ilyen-olyan falváról mint aki naponta
eljár az erdő kapui előtt ahol gyászlobogó
van kítűzve

mint zuhanni kész repülőgép olyan ez a
vidék mint süllyedni kész hajó olyan ez a
vidék a kiskirályok elmenekültek róla
a szó érdes táviró hangjai kényszer-kapitányokat
ütnek szíven hol vannak a május elsejei
fölvonulások hol vannak az indulók
érdek nélküli dallamai

(A Nagy családi album című kötetből)

Bábel királya

helyes kisfiú voltam nagy figyelő szemeimben
néha fölszikkasztott a zápor engem, Dánielt
fogságom első napján átkereszteltek de Isten
a bírám és adatott a megfoghatatlanhoz ki-be
járnom így hát romlatag királyi húsok
pöffeteg másnapos gondjai élém zuhantak
rothadó emberi trágyában turkálni a hasmenés
ütemére ez adatott nekem

mondtam mondtam a csók gomba-tapintás
levélszag* mondtam mondtam a ruhából a test
hiányzik és tanítottam sok mindent amire szüksége
lehet egy újuló ifjú birodalomnak csakhogy
egy éjszaka rosszat álmodott éppen nabukodnezár
király a király a király hejde a hatalom
ám nem emlékezett maga sem mert álmában hajtották
részeg vitorlák álmodt láttam mondta és
nyugtalan a lelkem míg meg nem tudom a jelentését
sajnos a látomás nemigen cselekményes így hát
elnézitek hogy nem tudom elbeszélni de az őrült
miközben felbőfögte önmaga salakját és semmiségét
körbemutatott ha nem mondjátok meg az álmodt
és a jelentését darabokra vágatlak benneteket
és házatokat pedig szemétdombbá változtatom
mintha nem lenne szemétdomb ez a világ
a jószok káldeusok és egyéb írástudók megrögzött
pálfordulók és kételkedők egymásra néztek
itt már a hazugság hazugsága is hazugság

én, Dániel kitaláltam a látomást amelyre
vágyott a király beszédemből szörnyű unalom
ásít mindenki érték-szimbólumokban gondolkodik
hát legyen ő arany fő aztán utódaiban válto-
zik majd ezüst mellkassá később vegyült bronz-
ágyékká tántorgó lábain vas és agyag ül meg

és ennyi a hatalom egyszerre összetör(ik)
a vas agyag ezüst bronz arany és az Úr magánya
süvit át rajtam

a királyok hatalma lerágott köröm
mondom s erről többé nem beszélek

* Károlyi Amy verséből

(A költő hagyatékából)

farce; ahogy a szikéhez érek, eszembe ez jut

Egy halottkém feljegyzései 11.

*„flótáját rázza, hadonász:
hol a trükk, bőségszaru benne?
torkába kémlel, áll alá, élve
akarja kicsalni koboldját =
50 kg függ ama fémen,
lába sem ér a talajra
(fölnye foglya, ha észreveszi).
függetlenségén felnevet
(damilon kapásjelző) a
mester –*

kileng; senkise lengeti.”

szemlék (V.) – salto mortale

Egy halottkém feljegyzései 12.

*hogy ő van itt, mint én leszek
egy penge ágya (bálnaszír) –
múló depresszív tünet.*

*nem így fonákja:
„egy tollvonással felhasít,
mögé lesne, tovább reped,*

*egy szőrdarabka kontra heg:
kellék csupán, padlóra hull
(de átlépi, amíg lehet),*

*a morfintálka romjain
kihagy egy korty lélegzetet,
sandít majd irhám alá a csitri –*

*ott én leszek csak, más alig.
egymásra bámul, ellazít
a túlélő s a bal felem;*

*(mint izgalomra szubrutin)
önreflexió jön = kényelem –
beleng mindent a naftalin.”*

A fenti szövegek egy gyakorlati útmutató részei – munkanaplók és kiegészítések dr. Kerbolt László *A halottkémlés és temetőrendészet* című könyvéhez.

Pasquillus (I.), mit nevelése érdekében írt

*ne törd a nyelvet, édes úr,
fonal mentén haladj,
a félreérthető: mutáns,
a text ura te vagy.
a műgond pusztán honderű,
a véletlen kegyes,
a tő mögött a toldalék
helyet cserélni rest;
s míg így megy ez, zavartalan
pohár whyski a rend,
a jelhez hú identitást
a lexikon teremt –
s ha kétely nélkül felragyog
az id, e kis barakk,
mint tisztaszeszben gyöngyhalász:
ismerd meg önmagad.*

Pasquillus (II.) – ecce homo

Holbeinnek, hűséggel

*az én-re akkor felfigyeltem,
színlelte: megért, kifejez,
a terminális stádiumban
szorítja végig kezemet.*

*gerincvelőmben ő tanyáz most,
ha moccan is – külön személy;
az eszmélettől elgyötörten
ha tőzsdekrachunk révbe ér,*

*szederjes részem eltakarja –
önkívület ráz: ő nevet,
testhőt, anyagcserét modellál:
emelgeti kézfejemet.*

*danse macabre, fausti gusztus:
hiteget, ámít, félrenéz;
egy ócska vénát elszorítva
veri a körtánc ütemét –*

„egy lépés – semmi az egész.”

Az út

Megvan még az út, s egészen olyan, mint a többi utak. Ezt akkor láttam, amikor a szomszéd megye székhelyén volt dolgom, s a kocsival rövidítésként ráfordultam. Ez az „egészen olyan, mint a többi utak”, egy kicsit felületes megállapítás tőlem, túl nagyvonalú általánosítás, mindennapi sivár utasszemléletet tükröz, s lényegében nem jelent egyebet, mint hogy az utat leaszfaltozták. Nagyszerűen használható rövidítő út lett a megyeszékhely felé. Elágazott, betorkollt, rávezetett, meghatározhatatlan lett a kezdete s a vége, a gördülő kerekek sokasága alatt elvesztette önazonosságát. Vagy őrzi még, s csak mimikri ez az egész? Álorca a nagyívű balra kanyarodás sávjának fehér festékes megjelölésével, a bukkanót jelző közlekedési táblákkal, az útfelező s előzni tilos jelzésekkel. Álcázás, álorca, figyelem-elterelés, központi snittre szabott uniformis. Tudható és bemérhető minden: ennyi kilométer ennyi sebességgel, ennyi idő.

Ami annak előtte volt, már rég nem pontosítható. Mennyi idő kellett az út megtételéhez? Egyszer az örökkévalóságnál is több. Amikor a mezítlábamra húztam föl a három számmal nagyobb gumicsizmát, mert az ötnapos esőtől Noé bárkája sem tűnt volna túlzásnak, s akkor már tudtam valamit a folyamként hömpölygő átfolyásokról, a tocsogó helyeken szétugrándozó békák ezreiről, amik egyszer egy nyárelőn a szandálos lábamra is ráugráltak, s oly aprók voltak, mint a növendék szöcskék, ezek a békák az előző percben még ebihalak voltak, s szinte az átváltozás mámorában ugráltak kergén. Akkor sem volt az útnak reális mértéke; akkori becsléseim szerint talán egymillió békaporonty-ugrás, mai becsléseim szerint annyi lépés, ahány lengő selyem-lába van a nyáreleji meleg esőnek; leng, lép, lódul az ember lába, és előlről mindig, izom, inak, lendület, kifogyhatatlan tartalékok az ismétléshez; a forgók forognak, az ízületek izesülnek, a békaporontyok ugrálnak.

„A csizmákat add le a bakterhó”, mondták, hol Mariska néni, hol Ferkó bácsi, s míg a szandálokat a szatyorba pakoltam, ezt többször is megismételték, mert sose lehet tudni, hogy hogyan állunk a megértéssel, volt már példa mindenre: „ma hozzák a szülességet”, mondta volt egyszer Mariska néni, és hiába néztem, figyeltem, talán kérdeztem is, nem tudhattam meg előre semmit, hogy mi az a szülesség, hát mi lenne, szülesség, s onnan hozzák, ahonnan mindig is hozzák. (Elmúlt és eljövendő születések, mindennek megvan a maga története, mint a karácsonyi szent születésnek, szülességnek...) Már véget ért a délután, mire megtudhattam, hogy a szülesség friss, nyers szagú lucerna, a téesz traktorja pöfög vele végig a falun, bizonyos kapuk előtt megállnak, villával nagy kupacot szórnak a bejáráthoz – a háziak ezért tartották egész nap nyitva a kaput –, s tragacsra téve hátratalicskázják a hosszú udvarokon.

„Add le a bakterhó”, mondták tizedszer is, mert hátha megint csak két malomban őrlünk, s el talállok menni a vasúton ebben a csizmában, vagy leteszem a fal tö-

vébe, az odatámasztott biciklik mellé. Pedig világos volt minden, oda kell beadnom a csizmát, ahol a jegyet is adják; egy kis ablakot kell megkocogtatnom, s ha kinyitják, avas gépolaj-szag csap az orromba, a vasutas arca pirosas barna, a homloka felső fele vakító fehér, de legtöbbször rajta van a sapka, s a legváratlanabb időben csöng és zörög a telegráf, ami lehet, hogy nem is telegráf, de a karos, mozgó szerkezet abból az időből való, amikor a telegráfot még telegráfnak hívták. Tudom, mondtam Ferkó bácsinak, Mariska néninek, füttyül a vonat, indul a bakterház. Ha Gálon füttyül a vonat, a Danilánál kell lennem, így jön jól ki a lépés, különben futni kell a végén, s ilyenkor valóban úgy tűnik, mintha a bakterház is elindulna.

Bolondozol mindig, mondták elnézően, és na eriggy má.

És nagyon-nagyon messze volt még a Danila, s Gálon már füttyült a vonat, a síkság felett meg-meglendült a hang, s mintha sűrűsödő levegő-oszlopok akadályain nyomulna át, hol erősebben, hol egész elhalóan terjedt a kukoricások, lucernások, ligeterdők, tocsogók felett. Mert a kisütő naptól szinte oszlopokban állt és rezgett a páráktól súlyos melegség. A melegség-oszlopok között futottam, a gumicsizma kívül-belül csúszott és síkos volt, a Danilából disznókat hajtottak ki, a nagy eső miatt késve, ó a disznólét boldog állapota, gondoltam meggyötörve, mert a két lábam olyan lett, mint a főni kezdő hurka. A bakterház udvarán a falnak támasztva álltak a megőrzésre betett biciklik, reggel berakják, este meg kiveszik, az éjszakai műszakra járók meg fordítva, én a csizmát magammal vittem, mint hozzám nőtt, levehetetlen járművet, jegyet se váltottam, mert a vasutas már kinn állt és tisztelgett, a leeresztett sorompó mellett még átnyomakodtam.

Répásliget, néztem az ablakon át a táblát, zihálva-lihegve, hát igaz, amit mondtak, Répáspuszta nevét Répásligetre változtatták, így találták méltányosnak, egy ligetbeli emberre tán másképpen néznek az adatfelvevőnél, a bejelentkezésnél, a személyzetisnél, mint egy pusztabelire. A nagy magtár hátsó falára ajtót ütöttek, s kiírták föléje, hogy vegyesbolt, az összeeszkábált grádicson mindig ült vagy állt néhány ember, s hátranyeklett nyakkal üvegekből ittak. A két lábam előre nyújtottam, s mozdítani sem mertem, mert most éreztem csak igazán, hogy szinte a lélegzetvétellel rezzenésétől is csiszálódik a csizma, mint a durva smirgli, s mintha a bőrömnek már egy mélyebb, felhám alatti rétegével érintkezne minden, nyirkosan, savósan, csípősen. Az ablak négyzetében égtek az akkor divatos tűzvörös hatalmas virágok. Egyszer Mariska néni is kapott tövestül egyet, de nem lett belőle semmi, nem foganyodott meg, mondta szomorúan, én ennek akkor örültem, mert a megfogant agresszív virágot a romlás jelének tekintettem volna, a romlásának, ami már így is, úgy is itt volt, de minek azt harsogóan jelezni is. Minden vasúti megálló ezzel a virággal volt kidíszítve, csoportok a merev szárú parki virágokkal, kavicsos utak a csoportok között, szinte sétányok, igen, ez ad némi ligetes karaktert, itt meg a másik oldalon a kastély, megalakítva téesz-irodának, tejátvevőnek, csibekeltetőnek, pártirodának, az ablakai is megmodernizálva, egyiken-másikon átütve egy cső kéménynek, mögötte az angolpark telehintve papírral, konzervdobozokkal, rongygyal. Az a fehérlő valami a háborús repülő-roncs.

Hogy mondta Ferkó bácsi? Páor? A Páoroké volt ez a kastély, a magtár, a liget, az egész Répáspuszta a cselédházakkal, aztán a Kuglics vette meg, de Feri így mondta: Bauer és Skublics.

Ez itt a Páor és Kuglics Részvénytársaság. Tönkremenve, szanalva. Elértékte-

lenedett minden részvény, áron aluliak a részvételek. A hátranyeklett nyakak a pálinkás- és sörösüvegekkel, az éjjel és hajnal közti vonatok a zsúfoltsággal, a délelőtti vonat kihaltsága, a szerelvény bűzös koszosága, a csikkekkal beszórt műanyag padló, a Skublics-liget rongyai, papírai, a lábujjaim, melyek olyanok lettek, mint a forrásban lévő vízből kiemelt fehér krumplinudlik, s a két vádlimon a lecsupaszított, ragadós hús.

De az ellenvonatokra mindig szerettem várni. Kitolatva, kipöfögve a vakvágányra, és volt valami ígéző abban, hogy a gondosság még mindig működik, jelzések, telegráfok, visszajelzések, letérünk a vágányról, hogy helyet adjunk a szembejövőnek, tehát valahol működik még a belátás, udvariasság, józan ész; valami testvériesség is volt ebben: így működhet ez az indiánoknál is az Andokban, vagy az őserdő szélén, a félretolt vonatokban mindig megállt, sőt visszapördült az idő, a hangok is mintha a múlt századból jöttek volna, ahogy kieresztik a fölösleges gőzt, s a gőzből a víz sziszegve kicsapódik, ahogy egy hang azt mondja: *nem tudom*, talán most vontatják a gőzgépet a Bauer és Skublics birtok felé, rajta a gépész, intéző, kasznár, és maga Kuglics. Működött a vasút, ahogy elgondolta Széchenyi, nyitott vagonokban szállították a cukorrépat Petőháza felé, ahol kifinomodva üzemelt a hazai cukorgyár.

A vakvágányra tolt szerelvény körül mindig mozdulatlanul állt a levegő – talán ez volt a határövezet legvédehetőbb helye – s ha a levegővétellel sem kavart nagyobb légmozgást az ember, előfordult, hogy lovak dobogása hallatszott a westernfilmekből, s a vágány melletti kiserdőben árnyak suhantak el.

Menet mindig vigyázni kellett az újságpapírba göngyölt tojásokra, jövet meg néha ott volt a szatyorban a kiló disznóhús, vagy ha az nem jött össze, akkor a felvágott, amit úgy hívtak, hogy minőségi, de Mariska néni, Ferkó bácsi csak úgy nevezték, hogy bótti. Egy kis lesajnálás is volt a hangjukban, amikor ezt mondták, de annak a belátása is, hogy soká lesz még a disznóölés, s a tavalyi kolbász régen elfogyott.

A Páor és Kuglics Részvénytársaság intézői, kasznárai, uraságai már az égből vagy a burgenlandi vasútvonal csukott ablakú fülkéiből nézték, hogy mivé lett a világ nélkülük, a kocsiperonokra nem állhattak ki, mert az a fegyveres örök helye volt, a zöldhajtókás határőrök Harkánál ellepték, Ágfalva után elhagyták a vonatlépcsőket, mert a szerelvény ismét visszatért Ausztriába, ahonnan nagy ívben érkezett; csukottan, őrzötten tett egy negyed tiszteletkört, ez a vasút volt az, amelynek ablakában az idős Széchenyit vélték felismerni, s egyszer az ablakot vakmerőn lehúzva a kövér Gizi kiabált és integetett, arcán sűrűn csurogtak a könnyek, mert hatvankettőben elfelejtett időben hazajönni. Este nyolckor az emberek kimentek a leeresztett sorompóhoz, vagy Ágfalva felé a rétre, és éjszakába hajlóan vitatták, hogy ki lehetett az egyenes tartású szikár úr, s vajon kinek intett a kezével. Időnként Páor és Kuglics is ott voltak a szellemvonaton. De hogy a répápusztai ligetben mitől szólalt meg egy eső utáni erős felmelegedésben a neogótikus kápolna harangja? Mert kötele már nem volt, egyesek szerint nyelve se, sőt némelyek szerint maga a harang is hiányzott, s a bedeszkázott ajtón, ablakon be nem mászhatott senki. Talán Páor és Kuglics harangoztatott a Részvénytársaságért, melynek látképe befért egy vonatablakba, s a meleg párában gőzölgött, mint egy száradó, szétázott képeslap.

A Horatiusok és a Curiatiusok viadala

Dramolett

Isten éltesse Ilia Mihályt!

Harcmező Róma falainál.

Jön Tullus Hostilius római király.

TULLUS

Hogy hívják Őt?

TULLUS

Rómával szemben ellenséges Alba!

Még jó, hogy itt talállak alva!

Ébresztő! Kezdjük a döntő csatát!

CLUILIUS

Görög neve Tykhé,

Itthoni nyelvünkön Ő a Véletlen.

*(Jön Gaius Cluius albai király, utána az
egész Alba Longa-i hadsereg.)*

TULLUS

Barátom, jól értettük-é?

Bálványnak gyöngé, fegyvernek

\ életlen.

CLUILIUS

Vajon csata, habár vérrel mindent

\ elöntő,

Lehet-e döntő?

Melyik istenségtől remélsz csodát?

Istenségünk lábbal tiporja

A tiéteket, mint a tehenet

Ellés után a borja,

Hisz a Véletlen Rettégést szül,

Amely minden véletlent betemet.

És ezt nem Véletlenül tapasztaltuk,

Amíg a szívünket aszaltuk

A Félelem szent oltára tövében.

Mindenki háborúra készül,

És kifent kést hord az övében.

TULLUS

Az én istenségem a Félelem,

És mindig együtt jár velem.

Látod? Most is a hátam mögött

\ kukucskál!

Tessék félni!

CLUILIUS

Csomót elvág a kés, nem old meg;

Lándzsánk hosszabb, mint készetek.

CLUILIUS

Az én

Istenségem fehér-fekete csíkos,

És amerre jár, nyomvonala síkos,

Ezért Félelmed orra bucskál

Az Ő vadászterületén!

TULLUS

Jelszónkra gondolni ne késsetek!

CLUILIUS

Ha pallosod rövid, „hosszúlépéssel”

\ toldd meg!

TULLUS

Nem alkuszom,
És mindjárt kezdek öldökölni.
Gyerünk, római hadsereg!

(Jön három kopaszra nyírt fiatalember. Ők a Horatiusok.)

CLUILIUS

Figyelj csak, Tullusom!
Nem tudnánk valami okosat kiötölni?
A vér, ha megalvadt vagy még meleg,
Nem olyan jóillatú, mint a kölni.
Hallgatsz, uram? Szemed se rezzen?
Miért is kell, hogy elvérezzen
Két egész hadsereg,
Népeink színe és java?
Zöld levelét hullassa el a fa,
S maradjon gallyain a rothadó avar?
Ilyen fát könnyen kicsavar
Őszidőtájt az orkán!

TULLUS

Nem butaság, ami bugyog a torkán!

CLUILIUS

A táboromban van három fivér...

TULLUS

Érdekes, az én táboromban is!

CLUILIUS

Majd ők megküzdenek:
A harcban így legyen finis,
Így nem folyik több honfivér.

TULLUS

Szent Félelem! Győznek – de kik?

CLUILIUS

Te csak üzenj nekik;
Azoknak majd én üzenek.

TULLUS

Gyertek, ti három Horatiusok!

ELSŐ HORATIUS

Kardunkhoz nem tapad piszok!

TULLUS

Tudjátok, a Rettegés kötelez!

ELSŐ HORATIUS

Aki emberi nevet említ,
Egy embert megteremt és megfélemlít,
Mint az uzsorás, aki hitelez,
De míg nem nyer vagyont az
Kergeti úton-útfelen.

MÁSODIK HORATIUS

A Félelmet nem ismerni: botorság,
Hisz Félelemből fakad a bátorság.
Aki retteg, az mint a magvető,
Előre szórja magvát, hátra trágyáz,
Amikor a küzdelem ádáz;
S azt mondják rá, hogy halált
megvető.

HARMADIK HORATIUS

Röf, röf, hüörk! Nyihaha! Bú!

TULLUS

Ez a harcra kész honfibu
Türelmét vesztett moraja.

CLUILIUS

Enkómiont érdemel Mória. –
Curiatiusok, hahó!
Hármas iker:
Vár ma siker!

(Jön három torzonborz fiatalember. Ők a Curiatiusok.)

ELSŐ CURIATIUS

Mit ordibálsz, tahó?
– Bocsáss meg, jó király, vékonyka
Hallatán azt hittem, te vagy a sintér.
Véletlenül nagyobb a rangod;
Véletlenül ma is dögtemető a szintér.

MÁSODIK HORATIUS

Nem!

MÁSODIK CURIATIUS

Páncélotat letűrd!

MÁSODIK HORATIUS

Félek, hogy át kell vedlenem

Holttestté: Félelem, ne tűrd!

(A második Horatius meghal.)

TULLUS

Hogy libegnek! Mint a szitakötők!

És hogy tekergőznek! Mint a giliszták!

CLUILIUS

A sebek szövegek, önműködők;

Leíróik pocskék stilszták.

HARMADIK CURIATIUS

Én sem maradtam ép.

Az embert sebek igazolják;

Vagy úgy, hogy minden seb lesz,

\ ami szép,

Vagy úgy, hogy a csúfságot a sebek

Az élet kiskertjéből kigazolják,

És felemésztik, mint húst az ebek.

TULLUS

Sok vért vesztett; már imbolyog.

CLUILIUS

Három sérült ellen egy idióta.

Utolsó harcosod füle mögött mióta

Vannak hangyabolyok?

(Jön Horatia és az öreg Horatius.)

HORATIA

Jaj nekem! Vae! Vae!

Ki mindenkinek lettem özvegyévé?

Meghalt mindhárom vőlegényem?

A CURIATIUSOK

Még életben vagyunk!

HORATIA

És három bátyám? –

Jogos igényem,

Hogy szívemet ketté ne repesszétek!

CLUILIUS

Ifjú hölgy szívecskéje lágy ám!

TULLUS

Hiábavalók a beszédek!

HORATIA

Se mint menyasszony, se mint nővér

Ne gyászoljak a kiömlő vér

Szalagja láttán!

A Furia vigaszt bocsát tán?

ÖREG HORATIUS

Szavad jogos és bölcs, de késő.

Már két sírkövön dolgozik a véső;

Mihelyt utolsó bátyád odavész,

Vőlegényeid egy asztalnál esznek

Veled, és feleségül vesznek.

Véget ér egy család bús története –

\ kész.

HARMADIK CURIATIUS

Helyette kezdődik a másik.

HORATIA

Milyen kedves fiú!

ÖREG HORATIUS

Már alig mászik.

HARMADIK HORATIUS

Höäü! Brö, brö, brö!

TULLUS

Támadása elsőpró.

Látod, kardja milyen fenyegetőn

\ mered?

A Rettégés erejét ismered?

CLUILIUS

Hárman fél kézzel is lekaszabolják,

Mihelyt a végső győzelmet szagolják. – CLUILIUS

Odanézz! Futásnak ered!

Hős római vitéz!

Hová lett háborús furorja?

Úgy szalad, hogy vissza se néz!

A vizesárkot átugorja!

Reményem gyérült,

Ám forog

Alulról fölfelé századok óta

A Véletlenszerű szerencse-róta.

TULLUS

Akit a Félelem irányít,

Akit a Rettegés terel,

Az Félelmében futhat egy parányit.

TULLUS

Most Curiatius, a harmadik

– Ennek a combja sérült –

Nem állíthatom, hogy iramodik,

Legfeljebb vánszorog.

CLUILIUS

Hajrá! Fogjátok el!

Lihegjetek,

Három szelindek!

Húzzátok térdeteket magasabbra!

Ne legyetek szelídek,

De legyetek

A Véletlen három fején a sapka!

A végső győzelemre várok!

CLUILIUS

Akinek csak combja sebes,

Az karjaiban bízva nem fél,

S fegyvere, mint a szív, repes.

Küzdjön két egyenlő ellenfél!

Egy nagy póznát előtte himbálj!

Kaszáspók légy: végtagjaid

Legyenek túszaid és foglyaid!

Tested előtt zárják el az utat!

Egyszerre négyfelé kalimpálj!

TULLUS

Ahol fordul a vizesárok,

Megbotlik és lerogy az egyik.

A torka fölé siklik egy gyík –

Vagy inkább gyíkleső –

TULLUS

Odanézz: valamit mutat!

Eltűnt egy domb mögött! De most

\ előkerül,

És elterül!

A földet orra bukva túrja!

Odalép Horatius, hábaszúrja!

Győztünk! Victoria! Niké!

CLUILIUS

Kettő még mindig megmaradt,

S ha külön-külön félsikert arat,

Azt végül összegezni jóleső. –

Ránduljanak gyorsabban a karizmok! CLUILIUS

Forogjon a vállizület!

Látjátok: aki földön fekvő piszmog,

Annak a sóhaja sós ízű lett.

Ez is mutatja, mily gyarló a szándék.

A Félelemtől nyert ajándék

Láttára vállat von Tykhé.

TULLUS

Nem adnám a Félelmet az

\ Erkölcserért! –

A másiknak szájába nyom egy

\ tölcserért,

Amely vízzel tele –

Máris végzett vele!

HORATIA

Jaj, jaj és jaj!

Minden hajszálam ősz haj!

Szép piros vér! Minden cseppért kár!

Ott három fivér, aki szeretett,

Itt meg a házamból való testvérpár:

Gyilkossá milyen gonosz csere tett?

Jaj! Jaj! Vae mihi vae!
Mivé lettél nemzetségünk, mivé?
Jaj, jaj és jaj!
Elolvad, mint a hó,
Kivész és megszakad a Ho-
Ratius meg a Curiatius-faj!

HARMADIK HORATIUS

Hrr! Vau, vau! Pfifi-fi!

TULLUS

Minő hongyalázás, minő!

CLULIUS

Odanézzetek: ledöfi!

(Horatia meghal)

TULLUS

Így jár minden római nő,
Ki nemzetünk becsületébe gázol,
És megölt ellenséget gyászol.
– Rómával szemben ellenséges Alba:
Itt álltok hamvatokba halva!

CLULIUS

Behúzzuk szarvunkat, mint a csiga.

TULLUS

Alba Longát kitelepítjük,
S a felzavart albai népet,
Mint posztóványoló a krétapépet,
Másik edénybe ülepítjük.

CLULIUS

Már boldogok vagyunk, hogy
\ rajtunk az iga.

TULLUS

És te, családátya, légy büszke a fiadra!

ÖREG HORATIUS

A fiam idióta gyilkos,
Aki halálbüntetést érdemel.

TULLUS

Ajánlom, véleményt bölcsebben
\ alkoss!

A felfogásod egyelőre gyatra.
Fiad révén – és vérén! – értem el
Arany hajfürtjét Fortunának.
Sok jó tulajdonságot örökölt ő:
Annyira fél, hogy szinte bátor,
Értelme összehajtott sátor,
És nem mutatkozik – hisz vére forr! –
\ tunyának.

Nevét évszázadok
Múlva boldogan hordja majd a költő.
Kár, hogy mégis halandó; lázadok
Ez ellen! Mintázzuk meg szoboru!

CLULIUS

És e szobor előtt unokánk leborul.

TULLUS

Szíveteket jó hírrel bélelem:
A Véletlen fölött győzött a Félelem.

Ottvágy

Ilia Mihálynak

*A vereség friss illata.
Helyszínek filmezésre vágva,
a vásznak tűzoltók kezében:
ugorj színesben, talprakész.
A körponyvának, mintha győztet,
többször kell föl-földobnia.
Helyszínek vászonfoltjai
véghetlen, kékheterlen.
Most küszöl át a tű fokán.
A képernyőn, a retinán
lőporfüst szárnya rebben.
A csőrre töltött varjaké.
Vonódsz két folt, két hely között,ú
végigver rajtad ág, bozót,
fújtatsz hasmánt a húrokon,
esküszöl hegre-földre.
Befog az álom satuba,
markol, csavar két fémpofa;
ahogy kinő a túsoros
cserépföldből a liliom:*

egy hely fogjon marokra!

*tartsa bokám fű sícipő.
Hajló nádszál akarok. A
szél paksol a helyek színén,
szépséges rémábrándjaim;
babám, babám, te mindenem!
Alámerül az akku, ólomól,
két városom halványul és betölt.*

egészen otthon valahol

*Talpra állít a tőkesúly, az ottvágy.
De nincs bennem még annyi föld.*

Az első olvasó

Ilia Mihály hatvanéves

Szerkeszteni jó – többnyire ez a végkövetkeztetése az irodalmi szerkesztők-ről írott köszöntőknek és alkalmi írásoknak. Ezek a szövegek rendszerint nagyon szépek, emelkedettek, lelkesültek és lelkesítőek. Sőt, gyakran érződik rajtuk a lapzárta előtti izgalom és nagylelkűség. És nem utolsó sorban roppant tanulságosak: sokat elárulnak a szerzőről, kiderül, hogy mikor és hogyan és hány-szor fedezték fel, majd a pályaív és a kézirat közlések/elutasítások ritmusa szabályozza a pergő történeteket és anekdotákat; a szerkesztő háttérben marad. A hiúság változó hányadosán túl nincs ebben semmi meglepő, az író elég kiszolgáltatott, amíg írása nem találkozik az olvasóval, és a szerkesztő az első olvasó – ennyiben kitürttetett helyzetben van. Vagy pontosabban és halkabban: egyike az első olvasóknak. Az, aki jelez valamit arról, hogy működik-e a szöveg. Erre mindenkinek szüksége van, aki ír, hacsak valaki nem helyből Goethe. Az irodalom talán csak így és *ennyire* személyes. Ez az írás fájdalmasan nélkülözi ezt a fajta személyességet: sem lapjának munkatársa, sem tanítványa nem voltam Ilia Mihálynak. Későn és alig néhányszor találkoztunk, udvariasan beszélgettünk, közben néztem az arcát, ezt a kissé megfáradt, idősödő és bölcs férfiarcot, amelyben mintha külön élne a szeme, kíváncsi volt, váratlanul fiatal és derűs. Egy derűs kelet-európai tekintet, némi pátosszal évekig így gondoltam rá.

De ez túlzás, utólagos ráfogás. Inkább azt kérdeztem magamban, miért nem csinálhatja azt, amihez a legjobban ért. Vagyis: miért nem szerkeszt? Nyilvánvalóan nem az okokra voltam kíváncsi, rendesen kicsellóztak velem, többé-kevésbé ismertem a történetet, ezt a megalázó, kisszerű és nevetséges kultúrpolitikai processzust, amely lépre csalta, felőrölte, és/vagy eltávolította a benne közreműködőket. Nevetséges, mondom most léhán, csak éppen ráment egy élet... Utólag nehéz megérteni, hogy az elmúlt korszak szerkesztőinek többsége hivatalnok volt, az irodalmi tervgazdaság bürokratája, rosszabb esetben cenzor, akik nem az irodalommal voltak szolidárisak, hanem a hatalommal, vagy csak a zsebükben lapuló párttagkönyvvel. Ottlik mondja egy interjúban: „...a rettegés és gyűlölet milyen műveket és mennyit ölt meg irodalmunkban, elsősorban nagy műveket, amelyek mindig szeretetből, szerelemből, lángoló nagylelkűség-ből táplálkoznak, a gyűlöletben elsorvadnak – mi, mennyi, hogyan pusztult el születése előtt?, ki tudná megmondani. (...) De író nem állhat a hatalom napos oldalán. Nagy vitális energiák, nem regenerálódó idegsejtek pazarlódtak el pusztán arra, hogy megőrizzük civil becsületünket, emberi méltóságunkat.” De mindez talán túl szigorúan hangzik ebben a sértetten megkönnyebbült és amnéziás országban. És természetesen nem állítom azt sem, hogy Ilia Mihály minden

kivétel lett volna. Inkább csak nyílt egy rés vagy lehetőség – mert hát egyetlen szisztéma sem tökéletes! –, ahol egy integráló személyiség, aki szereti az irodalmat, rövid ideig működhetett. És később is, Ilia Mihály, az eltávolított szerkesztő a háttérben állt és figyelt, ha nem is „lángolóan”, de azért elég nagylelkűen. Nem érződött rajta a sértettség és az öngazolás tehetetlensége, ami ezen a tájon viszonylag ritka.

Az nem csupán Ilia Mihály személyes tulajdonsága, hanem szerkesztői tevékenységének fontos jellemzője volt, hogy integráló egyéniség. A hetvenes évek elején a hazai folyóirat-kultúrában az általa szerkesztett *Tiszatáj*nak jelentős újítója volt, hogy a széttagolt nyelvterület alkotóit Sepsiszentgyörgytől Torontóig, Újvidéktől Pozsonyig egy lapban szólaltatta meg. (Magyarországon nincs folyóirat-történet – még a *Nyugat* története is hiányzik! –, ezért elsikkadnak az efféle innovációk.) Egyébként ezt a törekvést hamarosan más lapok is követték, gyorsan és szervetlenül, rossz mellérendelések jöttek így létre, kiszámított népfrontozás meg ötágú-sípolás, mert hiányzott mögüle az a figyelem és minőségigény, amely e kezdeményezés szellemi kohézióját jelentette. Messzire vezetne az a kérdés, hogy mit jelent ez ma?, lehet-e egyetlen integráló folyóiratot szerkeszteni?, mint ahogy az eredeti Illyés-metaphora is jórészt kiürült, jelszóvá laposodott.

Lehetséges, hogy nem kis árat fizetett ezért Ilia Mihály. Most elsősorban nem meghurcoltatására és leváltásának körülményeire gondolok, hanem arra, hogy elhallgattatta magában a kritikust. Legalábbis igen keveset és ritkán írt. Nem tudom és nem is akarom eldönteni, hogy milyen és mekkora áldozat volt ez, ha egyáltalán. Talán inkább valódi hajlamának és szenvedélyének engedelmesskedett. Az első olvasónak, aki volt egykoron, és aki lap nélkül is az maradt. Aki nem ítélkezik és bírál, vagy csak tapintatosan, mert ez a legfontosabb szerkesztői erény, a tapintat. De ha valami jót olvas, akkor jelez. Nem vereget vállon, és nem is gaszulál, mert azt évtizedekig nem lehet csinálni. Úgy értve, nem érdemes. Tegnapelőtt egy tévé-interjúban Cs. Gyimesi Éva említette, hogy a nyolcvanas években milyen sokat jelentett neki Ilia Mihály egy-egy levele, képeslapja.

Az irodalmi koncepciók végül is annyit érnek, legyenek bármily szépek és nagyszabásúak, amennyire egy szellemi magatartás hitelesíti őket.

A hetvenes évek *Tiszatáj*át olvasgatva feltűnő, hogy milyen sok olyan írást közölt, amelyek feltehetően távol álltak akkori irodalomszemléletétől, személyes értékrendjétől, ízlésvilágától. Nem tudom, milyen viták és belső küzdelmek árán jutott el addig, hogy elfogadja és megértse azokat. Mégis közölte, ami egyáltalán nem magától értetődő tett. Nem biztos, hogy mindig derűs, de elfogulatlan tekintet, most így látom őt. Vagy elfogult, csak ismeri, mert megtapasztalta saját korlátait. Az irodalom kiszámíthatatlanabb folyamat, mint ahogy az a mindenkori jelen nézőpontjából látszik.

De az csak a figyelem és a szeretet által nő – egy tapintatos ember erre figyelmeztet. Ilia Mihály hatvanéves, az Isten éltesse! Mindig van, aki azt mondja, hogy szerkeszteni jó.

Jelbeszéd

*Akár a nyögvenyelő tévé-műsört,
kikapcsoljuk a külvilági zsidvasárt;
szavaink zárójelbe némulnak,
nem zavarják a félhomály csöndjét;
félévszázadnyi próbaidőnk mérlege:
minden körülményben számíthattunk egymásra;
nekünk már elegendő az elfojtott sóhaj,
az aggó-dó-reménykedő szempillantás,
reszkető kezünk féltő-segítő mozdulata;
köhintéskor megrebben a tekintet,
vibrál a fürkésző-kutakodó gondolat,
fojtogat a prófétai intelem:
nem tudjátok sem a napot, sem az órát;
számlálgatjuk a kihagyó szívdobogást,
a beletörődő, öreges-fáradt mosolyt,
a mors bona, nihil aliud torokszorítását.*

*Szeretet-ábécéből igéződik jelbeszédünk
a csillaghullásos, végső alkonyatig.*

Grószmama

Dióveréskor fordult a 75. évébe.

*Minden áldott reggel, hét óra tájt,
komót ceremóniával beleaprogatja
zománca-pattogzott tejes ibrikébe
a nem mostohásan szelt karé kenyeret,
miközben elmotyorássza a Vater unser-t;
pléhkanalával kihalásztatja,
reszketeg kézzel szájába gyömszödi,
nyelvével fogatlan ínyére
és szápadlására nyomigálja
a pempővé dagadt kenyérkockákat.*

*Tempós reggelijét a Gegrüset sei zárja,
majd rezignáltan elrebegi
pityogó Mein letzte Frühstück-sóhaját,
amit még további húsz éven keresztül
megismétel minden reggeli után.*

Vénember

*Folyton csöpörészget az orra
sose találja papírkeszkenőjét
letrotlizza az abroszt
röstelli a hangedlit
napra-nap leeszi az ingét –
szilárd halmazállapota
hovatovább cseppfolyóssá válik
mielőtt kibotorkálna az illemhelyre –
fölírják neki mit vásároljon
de pápaszemét rendre otthon felejt
nem képes kiokumlálni a krikszkrakszokat
az eladónak nincs ideje ilyesmire
dolgavégezetlen csámborog haza
letolják: hát mikor lesz itt délebed –
krárog a vígjáték jobb poénjeinél
orrát fújva beletrombitál Gilda áriájába
szunyókájából föl-fölneszelve
lesilányolja a tévé-műsort*

*Pedig megvan benne az igyekezet
hogy valamelyest hasznosítsa mugát
de mindig fonákra fordul a szín
noha úgy szomjúhozza az elismerést
az icipicire zsugorodott sikert
akár a kiérdemesült teátrista
vagy a kiscsoportos óvodásgyerek*

Epitáfium

1.

*Korán kellett távoznia innen
Kháron vigye át a Stixen ingyen
az Örökkévaló Úr pediglen
iorgassun w neki es kegiggen*

2.

*Kiterítván a mennyégi papírt
Kipróbált műves aranytollal írt
Megtört kis testben nagy lélek lakott
Tüztől fénylőbbek a csillagok*

3.

Sit tibi terra levis

Maholnap jövök én is

POÉTIKAI HAGYOMÁNYOK PÁKOLITZ ISTVÁN LÍRÁJÁBAN

Tépett, zaklatott modern világunkban, belefáradva olykor az ilyen-olyan izmusok köldöknéző öntetszelgéseibe, a műv(ész)ien rafinált elmejátékokba, a valóságra reflektáló, de attól magát elegánsan távol tartó tényirodalomba, jólesik az embernek kézbe venni olyan verseskönyvet, amelyben lüktet a nyelv, bong a rím, színek villannak játékosan, hangulatok telítődnek étellel. Mintha egy régvolt, letűnt kor idéződne fel ilyenkor, a költészet békebeli ideje, amikor egymásba fonódó jelzők festettek teli színeket, s érzékeltették a változó világ megannyi áttűnését, amikor a valóságról mintát vevő, s azt érzéken megelevenítő kép még az egymáshoz közeli jelenségeket szikráztatta össze. A költő, ha játékos kedvében vagy az igazmondás veszélyében alakmásokat próbált, álarcot, szerepeket öltött, nem tűnt el végleg a dolgok kusza szövevényében, a kifestő jegyekben önmagát adta. Nem hitte már, hogy világokat igazgathat, múlt századi naiv hite, szereptudata már elenyészett, de vallotta a pontos szavak erejét. A hanyag társadalom hibáit egy sohasem volt értékrend örök eszményeivel szembesítette vádlón, ironikusan vagy nosztalgikusan, igazságtudata, vérmérséklete, bátorsága arányában. Ez a modernizmus előtti, már-már szétbomlott, aztán újraéledt, alakváltozataiban megerősödő költészet az, amely századunk magyar költői közül néhánynak követhető, másoknak meghaladható irányt jelentett, s megint másoknak a radikális tagadás kiindulópontját, amelynek ellenében megformálódott a tárgyiaságokból összeálló, filozofikusan elvont, intellektuálisan érzeki lírai mű eszménye. S voltak, vannak költőink – nem kevesen –, akik átörökítették, továbbhagyományozták, némiképp a modern valóság kívánalmaihoz csiszolták azt az emberszerű világot feltételező, a természetre visszavezethető univerziálékból felépülő verset, amelyet szívesen olvasunk, ha ki akarunk lépni mai korunk nyugós valóságából. Ilyen költő Pákolitz István is, örök humánumot sugárzó versei megragadják az embert: szépségükkel, vonzó gondolatiságukkal.

Pákolitz költői pályája – immár félévszázadnyi verssel dokumentálva – az érzéken valóságos, megelevenítően láttató mű igényében alakult. Sem a korábbi, sem az újabb kötetek nem jelentenek látványos, a klasszikusan hagyományos verssel való szembefordulást. Egy-egy kitekintő kísérlet, prózavers, tömbszerű szövegvers után mindig visszavert a tradicionális, ám a kötöttségeket egyéni megoldásokkal feloldó modellhez, szerkezethez. Mesterségbeli tudása, különösen fölényes, elegáns rímkezelése egy szuverén költői világhoz társult, amely szinte ritmikusan vissza-visszavert az egyes kötetekben. A némiképp szemérmesen háttérben maradó költői én az individuum magánterületére kevésbé enged bepillantani, inkább a társadalmi valóság az, amelyben megmutatkozik. A személyesebb szférából jobbra a múlt, a gyermekkor, a paksi élmények tűnnek elő, kirajzolva a természeti szépre és a társadalmi igazra való érzékenységet. Ez a társadalmi érzékenység az, amely főleg a korábbi évtizedek verstermésének jellegzetes közéletiségét, harcosságot és humanizmusát érvényesítette. A valóság tényeiből, érvanyagából építkező és olykor politizáló, olykor szelíden érvelő vers, illetve az ennek foglalatot adó költői magatartás persze nem választható el sem a kortól, sem pedig attól a jellegzetes líraeszménytől, amely a társadalom formálhatóságának illúziójában és hité-

ben fogant. Mára klasszikussá érett életművek és irodalomtörténeti értékű csoportosulások, kísérletek dokumentálják e törekvés korhoz kötöttségét. A hetvenes évektől aztán, a *Vargabetűk*, a *Kikerics* verseiben már a depolitizálódás eredményeként megjelennek azok a fanyar humorú, szarkasztikus, ironikus művek, amelyek úgyszintén a költői kritika látásmódját tükröztetik, de már a változtató hit naivitása nélkül. Az utóbbi kötetek bibliikus példabeszédei, parabolái pedig egy konzekvens, belső igényből fakadó és egy vállalt, a magyar költői tradícióból eredő magatartás újraéléséből adódó világlátás – a történelmi korhoz és személyes életkorhoz is kötődő – mintái.

Pákolitzot kritikusan olykor a „pannon derű” költőjeként emlegették, rokonítva egyben-másban Csorba Győzővel. Eltekintve most attól, hogy a kitétel nemigen illik Csorba Győzőre sem, Pákolitz versének derűs harmóniáját, eleven színekkel festett képeit sem innen eredeztethetjük. Verseinek igazi ereje persze vitathatatlanul az a természetközeli-ség, amely megragadó és csak keveseknek adódó képzettársításokat szül. Szép példái közül idézünk egy remek darabot:

*Mária-ülte fűre
kecmereg a katicabogár.
Szándékját kibetűzve
bízthatod: csak rebbenjen tovább.*

*Ősz iránt botologva
cserkészed a berket réveteg;
pár mozdulatod fogja
össze széjjel hulló életed.*

(Mozdulat)

Ez a kései nyugatos hang, József Attila bánatos hangyjának, hanyatt esett bogarának mása abból a természetszemléletből fakad, amelynek – igaz, nem mindig ilyen bámulatos tömörséggel – megformázott példái fellelhetők a pálya egészében. Emlékezetes, korai versében ilyen antropomorfi és valóságközeli képből jelenik meg az ősz: „Fuvározó szél hajkurássza / a reggeli ködöt, / küllőre tapad foszló tánca; / rekedt szekér döcög...” Majd a pálya közepén, ugyancsak szép versben, a tavaszélot színekavalkád érzékelteti: „Arany sugar-felhőrojt / selyembarkát cirókál...” S a legutóbbi kötetből is idézhetnénk a lila-kék alkonyatok rajzát és hangulatát, jelezve azt a panteisztikus világszemléletet, amely révén a béke, a nyugalom, az áradó színek, az apró élőlények, pillanatnyi rezzenő mozdulatok tükröztetik a létezés nyugalomát és fenségességét. Észrevehetően, az ilyen versek legtöbbször a négysoros, még inkább a kétsoros formát öltik fel. Vitathatatlan, az impressziók, a hangulatállapotok kontúrszerű rajzolatához pontosan illeszkedik ez a szerkezet, épp a rövid, tördelt építőelemeinek révén. Azaz Pákolitz István egy nemes hagyományt örökített tovább, az utóljára a nyugatosok kezén csiszolódott dalszerű verset telítette étellel, mentette át. Kétségtelen, ez a homogén világszemléletet feltételező, természetbe olvadó létezőmód nem találkozik a mai ember mindennapi tapasztalatával, ám akár bevallja, akár nem, vágyik erre, szeretné megélni azt a világot, átélni azt a humanizált valóságot, amelyet Pákolitz István oly bámulatos természetességgel elé tár.

Pákolitz változatos, sokféle hangot megszólaltató költészetéből különösen megragadó az a meditáló, lamentáló, szelíden dörmögő verstípus, amely az utóbbi kötetekben erősödött meg. A szerepjátékot, különösen a történelmi alteregók, irodalmi elődök alakjában való rejtőzködést mindig is szívesen vállaló költő most talált magának egy olyan alakmást, ami igazán rá szabott. Az öregség testi, lelki gondjaival bajlódó, a világra a megélt bőséges tapasztalatok fölényével, de rezignáltan tekintő poéta figuráját. Nemcsak az élet természetes rendje, törvénye juttatta el ehhez az alakváltozathoz, hanem az a po-

étikai tradíció is, amelyet Pákolitz kötetett, s biztos kézzel továbbhagyományozott. A korábbi kötetek Balassi-, Mikes- és különösen Janus-parafrázisai nemcsak a szerepjátékot, a figurába és stílusba való rejtőzködést biztosították számára. Kétségtelen persze, Pákolitz nagy mesterségbeli tudással elevenítette meg a hajdanvolt elődök modorát, élet-szemléletét, amint az az alábbi Mikes-átiratból is kitetszik:

*Gyakoron egyszál-magamba rogyván,
Marmore habját csapja az orkány.
Rehültes pennám cser-lébe mártom
S könnyezve Zágon nevét scribálok.*

(Diárium)

Az erőteljes stilizáció, a szerepjáték azonban nemcsak stíljáték a költői én eltüntetésére, a szubjektív világszemlélet visszafogására, hanem olyan megszólalási mód, amelynek aktuális valóságtartalma is van. Pákolitz tehát nem mondott le erről a klasszikusan hagyományos irodalmi toposzról, s vélhetően azért, mert a magyar irodalomban a reformátor énekmondók óta különösen erős hagyománya van. Az átörökítésként értelmezhető szerepjátszó lírai és némiképp megszelídült változata, az öreg poéta figurája persze már letett a harcos énigazolásról, az erkölcsi útmutatás fölényes biztonságáról. Az utolsó kötet, a *Megváltatlan* Törvény-ciklusának bibliai allúziói közül nem egy szerep-verset (*Nikodemus, Péter*) így olvashatunk. Vallomásos, bensőséges hang, fohásszerű forma ad igazolást e szerepnek:

*Ezernyi bőrbe bújtam,
bár nem volt vándorkedvem;
a mindig újabb-újban
nógattál mássá lennem.*

*A végstáción, imé,
igricként értél tetten;
Domini, novisti me,
mielőtt megszülettem.*

Mindez persze nem jelenti azt, hogy Pákolitz István lemondott volna arról a közéletiségről, a világra, a politikára, a valóságra való reflektálásról, amely egész költészetét jellemezte, és bizonyos mértékig meg is határozta, hanem csak a modor, a hangnem változott-változik. Az embertelenség, az erőszak, a primitív durvaság, most sem hagyja közömbösen, az életművével igazolt, s mindvégig képviselni kívánt humanizmusa okán ezt nem is teheti. De a felháborodás, az intés többször fordul most már az erkölcsi feloldás reménye felé, a jobbak igazulásának hitében. S egyre többször jelenik meg a túlpárt – nemcsak az elment barátok, pályatársak emlékezte révén –, amely már a bölcs belátás, a mindenek fölött való igazság bizonyosságát előlegezi. Szépek ezek az étellel, sorssal számot vető öregkori versek. Egy klasszikus hagyomány példái újfent, hisz a magyar líra számos nagy alakja teremtett valódi vagy túlságosan is korai kései költészetet. A léttel, a halállal való szembenézés igénye alakította ki azt a bensőséges, már minden hiúságtól, álságtól távoltartó, egyszerűen tiszta emberi hangot, amely Pákolitz ilyen verseit is jellemzi. Újabb történelmi fordulónkon, az étellel, pályával, hitekkal számot vetve, így összegzi sorsát a *Ha* című versének zárlatában: „tegnap s a ma eltűnt kézen-közön / a hólnaphoz lehetne még közöm / ha – vénült varjúként boldogtalan – / meglelhetném derűs rigószavam”.

Hisszük, születik még friss dal Pákolitz István kezén.

KESERŰ MEDITÁCIÓK

Pákolitz István öregkori költészetéről két nézőpontból – több is lehetséges – szólunk.

Az élet utolsó szakaszát – közhely ez – a halálközelség pirítja. Fontossá válnak a gyermekkori emlékek. „Birsszagú otthonos esték biztonsága, faterszék, / Álom-öledbe eped megvénült gyereked” (*Faterszék*). A már csámpás lábakon álló, elfoszlott szalmafonatú szék köré tárgyiasul az emlék; trón is, örök vagyon is; a gyermekkor biztonságát árasztja a lélekben. Visszanézve már nem egyszerű falusi mesteremberek ültek benne, hanem „csupa herceg, márkí”; és az ott ugráló gyermek, a nyurga fi-szöcske „íme az ifjú király”.

A másik szempont, hogyan tekint vissza az életpálya legnagyobb szakaszára, a felnőttkorra? Idős korban már kitapintható az értelme, gondolatilag és érzelmileg egyaránt. Kesernyésen „kegyednek” nevezve önmagát, megéli ekkor, hogy „kegyed sem / vihette végbe / amit ifjonti szívvel föl vállalt / tudom-tudom / nem tehet róla uraságod / továbbra is / megváltatlan marad a világ” (*Megváltatlan*). Lehet, hogy az ifjú ember, az ifjú költő egyáltalán nem is akarta megváltani a világot. Csak volt valami megfogalmazhatatlan vágy, amit visszanézve a „világmegváltással” jelöl. A „valamit tenni” homályos vágya-érzése lehetett ez, mint a *Vakarcs* című versben az őszövetségi József lelkében. Az időskor pirító szakaszában gyakran ott az átsuhanó árnyék: „In hora mortis nostra (...) licitál ránk az ördög” is; és senki-senki nem emel szót értünk.

A költő is megélt a 20. századot. Vajon az ember napi életében mi a 20. század? Auschwitz, Gulág és operabál? – amerikai-ázsiai-európai milliárdos és éhező Afrika? – holdutazás és szántás faekével? – terrorizmus és szeretetszolgálat? Avagy a mindennapokban – noha különböző tartalommal, de – a mindenkit utolérő elképesztő nagy ellentétek? Az „Aszkéta mártír bővér-nagykujon / Nemes szőlő csenevész vadsulyom” vagy „Botolgo rigmus szárnyas költemény” és „Kocsmai lárma zsolozsmás mise” (*Végtelen*), amelyek külön-külön is léteznek és egybenlévőségükben is léteznek. Vagyis ezek az ember mindennapjaiban megjelenő iszonyatos ellentétek adják-e éppen mindennapjaink 20. századát? Hiszen nem élünk olyan korban, amikor az élet egyetlen biztos út mentén végigvihető – különösképpen nem végigjárható –; legyen az a gondolaté, az etikáé, a tevékenysége, bármié. És hozhatnak-e költészetet a mindennapoknak ilyen kiütő és feltápaszkodtató, mindig nyugtalanságban tartó ellentétei?

Ez a kérdés persze magában hordozza: önálló szféra-e a verseké – egyáltalán – a művészeté? Vagy: beépül-e a vers az etikába, az élet bármely szférájába? – akár az egynek, akár a monolitnak nevezett igazságba? Lehet-e egyetemes igénye egy egyszeri életnek; lehet-e igénye az egyetemességre – egyáltalán – a művészetnek? És utoljára, de korántsem végül: az élet növeszti-e ki a verset; netán önmaga epifenonjaként?

Manapság szokták-szoktuk mondani: diszkurzus maga a mű, a szöveg; és diszkurzus van a szöveg és befogadója között. Nincs tehát egység, ami megengedné a mindenre érvényes kijelentést; nincs a dolgoknak egyetemes rendje, amely a diszkurzuson kívüli vagy attól független. Az élet sem, a vers sem mérendő és értékelendő egy eleve meglévő igazsághoz való viszonyítással. Így a vers nem is avatkozhat bele az életbe; éppen mert a diszkurzus teremti a valóságot. A vers ezáltal persze nem igazságot, hanem az egyik, a partikuláris igazságot mondhatja ki – ha annak ismerjük el. A költő a verssel mint disz-

kurzussal igazolja önmagát; a világ elrendezett rendje és elrendelt igazsága helyett a költő és környezete, a mű és befogadója közötti diszkurzusnak a rendje lép érvénybe. Azt persze, hogy miről folyik a diszkurzus, a befogadónak a vers-beszéd állítja; amit persze lehet nem elfogadni akár mint állítást, akár mint diszkurzus-kezdeményezést.

Így a vers, mint mi mindannyian, partikularitásban létezik; s a diszkurzus nem az egyetlen igazságnak a részek fölött metafizikusan létező világába tartozik és nem is erre utal.

Pákolitz István időskori költészetének bizonyos szegmenseiben megjelenik ez az alaphelyzet; pontosabban, vers-beszéde efelé halad.

A különböző igazságok egyikéről való beszéd nem engedi érvényre jutni a vátesz- vagy próféta-attitűdöt; és azt sem, hogy a beszéd kiejtése patetikus legyen. A legalkalmasabb megnyilatkozási mód a köznapi beszéd. Az „Eleinte megmosolyogták, olykor vállonveregették, / játssza csak az eszét a beképzelt kis csipás” két sorában legfeljebb az első szó – az „Eleinte...” – távolítja el a *Vakarcs* beszédét (az ószövetségi Józseftről) attól, hogy egyértelműen köznapi beszéd legyen. Az *Ökumené* még jobban közelít ahhoz: „Ifjabb Ausch Ármin / üveges és képkeretező kisiparost / jobbadán keresztény kuncsaftjai / keresték föl / filléres megbízásokkal”. A *Görbe* indításában is csak egy szó nem illene a mindennapi megnyilatkozásokba: „Ki volt az auktor, már nem tudom, / mert izgalmamban köldökig csurom- / vizes levék, úgy elkapott a félsz”. Pontosan ilyen a „Teljes szívből és minden erőmből útalám / a rám kényszerített bugyiszín kezeslábast” (*Menetkészen*). És hogy ne csak kezdősorokat idézzünk: „a sárgapirosalma-arcú órás és ékszerész / horgászkalandjának nem akart végeszakadni, / – füttyült rá a mester, hogy a százegyedszer / hallott meskete a könyökünkön jön ki” (*Templombazár*).

Persze nem állítható, hogy minden újabb született Pákolitz-vers beszédmódja a köznapiságé. A pátosz azonban egyiket sem fűti át. A költői magatartás jellegéből következik ez, amely összetevőinek egy része – korántsem mindegyik eleme – korszerű. Nemcsak az újabb versekben, pályája egyetlen szakaszán sem volt jellemző a költő, a költői-ség túlértékelése vagy túlbecsülése. Sose hitte, hogy ő vagy egyáltalán a költő az igazság birtoklója és egyedüli kimondója; és következésképp azt sem, hogy a költő: szent. A pátosz-nélküliségnek ez is az egyik forrása; míg a másik, ezzel szorosan összefüggve, a meditatív hajlam. Ami ugyancsak korszerű. A meditáció egyik jelentésében azt jelöli, hogy különböző nézőpontok, más és más gondolati, érzelmi, intuitív, asszociatív stb. tartalmak forognak és vizsgáltnak meg.

A *Megváltatlan* című kötet első ciklusának élén a *Mivégre* áll, kérdőjel nélkül; noha maga a szó kérdőjelet feltételez. Az öregség és az élet „mivégreségét” állítja, vagyis céltalanságát. A hegy – ő – és Mohamed mindennapjainkban is emlegetett viszonyát beszél: „A behemót hegy örök képlet / Mohamed neked kéne lépned” – szól a meditatív hang, amihez azonnal csatlakozik a bizonytalanság: „Előre egyet kettőt hátra / Fogózva vénördög-banyába / A példázat sántít vagy klappol / S ha egyik sem hát mi van akkor”. A meditációs kétség vagy kételkedés önmaga szövegére is vonatkozik. Ennek a ciklusnak a darabjai lényegében önmagáról való meditációk. Ő, a privát ember, és ő, a költő az, aki „félévszázada jószerint / hogy tanulgatja mit jelent / a tétova se bent se kint / csak a küszöb csak a perem / s ha szerencséje rátekin / fája virul de nem terem” (*Küszöb*). A „se bent se kint”, a „csak a küszöb csak a perem” az ő helye az életben, a költészetben is, a „jóbolond kornétásé”; és ha „Ázsiód még nagyra nőhet / mehetsz madárijesztőnek” (*Kurucmódi és Mehetsz*). Ám kinek más a helye, ki az, aki nem él valaminek csak a peremén? – a „se bent se kint” helyzete is, állapota is vajon nem jellemzője mindannyiunk életének? És ha a meditáció áttekin – nyolc sorban – a költői én életén, akkor is a kettősség-többszörösség ejtődik ki mint életlehetőség. „Templomegér-soromból / azt hívém hogy kimásztam / Jövöm nyaliz doromból / ugyanvajon mi frásznak” (*Pegazus*). A diszkurzus-

sok valóságot teremtenek a 20. századi ellentétekkel, a kint és bent különbségével, a reménnyel teli jövőképpel, ami aztán mint madárijesztőség valósul meg és az „ugyanvajon mi frásznak” mégis feltámadó reményének ismételt megkérdőjelezésével. A Pegazus is a cirkuszt idéző porondon van és nem a költőt szárnyaltatja; a „lócsiszárra nyerít” (*Pegazus*).

A beszéd köznapisága – a „költői” szavak kerülése –, a pátosztalanság, az önértékelés alacsony volta mind egy-egy korszerű meditációs attitűd terméke.

A Pákolitz-féle meditációs kiejtésnek két szála van. Az egyik egy bizonyos „elbeszélő” jelleg. A szót azért idézőjelbe tenni, mert nem okvetlen szó szerint elbeszélő a kiejtés egyik felhangja – noha több versében az; például *Vakarcs, Ökumené, Palmarum* stb. –; hanem mert egy bizonyos állapotnak és/vagy helyzetnek a beszéd-módja elbeszélő. Például elbeszéli a régi latin óra helyzetét, amikor „*A cum oculo curvo*-szerkezetet” tanulták, amely „*a görbe szemmel* elterpeszkedett”. És elbeszéli, hogy „*Ama Pirchala-Esztergomy-könyv / szemelvénye* lehetett vón különb; / elment símán a *cum s az oculus, / a curcus curva curvum* volt a slussz; / a *görbe* jelző, hím, nő, semleges / nemben, a közel félévezredes, / diák-biflázta hars Nemi Szabály / szerint, mely suszter-rímbe szedve áll –”. Ez nem egy eseménysornak az elbeszélése, hanem egy tanórai helyzet gondolati magvának az elbeszélése, amelyre azonnal következik a meditatív rész: „Mi történt volna, ha húsz kisdíák / közül néhány vétőzva fölkiált, / vagy összepillogva kuncogni kezd: / nem latin szövegből ismeri ezt –”. Az elbeszélés átfordul egy „mocskosszájú” társára, aki mindennap használta a szót; majd arra, hogy „A páter elpirult...” Az emléket idéző meditáció eljut a lezárásig: „én szánom-bánom, vétlen, vétkemet / és görbét mondok kurva helyett” (*Görbe*).

Az elbeszélés összefonódik a meditációval, vagy: a meditáció ejtet ki gondolati helyzet-elbeszélést. A latin könyv szemelvényének évezredes igazsága-jogossága éppúgy kimondatik, mint a „mocskosszájú” társ és a páter „igazsága”.

Persze nem alapvető létigazságok és létkérdések ezek; a létnek és az igazságnak még partikuláris erejét tekintve sem. De az egyedi létnek igazságai. És az is igaz, hogy minden eddig említett tárgykör vagy téma vers-beszédének kiejtését a másik felhang, az enyhe keserűség itatja át. Tudjuk, nem a tárgykör vagy a téma, hanem a beszédmód és a kiejtés a meghatározó. A beszéd kiejtésében megbúvó keserűség arról tanúskodik, hogy a költői én megélt *saját* költőiségének kicsiny elismertségét; s ez az, amit áthatnak az öregedéssel járó fájdalomsságok: „Kimustrált szegénylányt formáz / a nyikegő aggeb kintornás / Téli kutyagumi a hóból: kimaradtam az utókorból”. Persze, ha van több igazság és a vers-beszédekben többféle valóság teremődik meg, akkor valóban mondhatja: „A neo-avangárd csapatban / sültrealista is akadhat” (*Meghitelve*). A keserűség nem párosul a költőiség általános devalvációjának keserűségével sem; tényszerű tudomásulvételével sem. Az pedig a befogadók toleranciáján vagy intoleranciáján múlik, hogy a „sültrealistát” elfogadják-e.

A beszéd és a kiejtés meghatározó volta-hoz azonnal hozzá kell tenni a gondolatok jelentőségét, méghozzá nyomatékkal. Két okból is. A 20. századi magyar költészetnek, főként a Babbitstól meghatározott irányában igen lényeges a gondolatiság. Ugyanakkor – ez a szempont más is, azonos is – a versbeli gondolatok a beszéd és a kiejtés módjától kapnak fényt. Nagyrészt a mód szervezi a beszédet és a kiejtést; és a megszervezettségbe be nem épített gondolat tanulságos lehet ugyan, de jórészt független marad. Ez utóbbi – tegyük azonnal hozzá – nem jellemzi Pákolitz István költészetét. A 20. századi magyar líra egy másik iránya a játékossággal beszél a „komoly” gondolatot; ezzel is elveszi egyetemes érvényét. Pákolitz Istvánnál a játékosság kissé különlevő és különlevőségében kissé szándékoltszerű. Tanúsítja ezt, hogy a *Megváltatlan* című kötetben külön ciklus a *Játék*. Az imént idézett *Görbe* is ennek a része. A játékra itt az ad lehetőséget, hogy a latin szó hangalakjának a magyar nyelvben is van jelentése. A *Faterszék*et is ebbe a ciklusba sorolta. Ez

a két vers nem azért „játék”, mert a versbeszéd állításait a játékos kiejtéssel kérdőjelezteti meg. Játékok a *Síriratok*; elsősorban ritmikájuk és rímhasználatuk révén. A gondolatiság játékosága bizonyos ironikus ellentétekben rejlik. A sírban nyugvó „költő”, Stuhlweisenburg Zsolt „Nem volt lángész csak szorgalmas / Állva írt mint Goethe Farkas”. A játék gondolatisága és a meditáció gondolatisága elsősorban a mindennapos élethelyzetekre irányul; vagyis nem forgat „világrengető” gondolatokat.

A beszéd és a kiejtés módjának megszervezése korántsem függ mindig az ún. versformától; ebben az esetben például a szonettet és csak tizennégy soros változatát értve versformán. Pákolitz István sokszor él vele. Az ő szonettjei nem bravúr-mutatványok, noha rímelésük és versszakbeosztásuk igen változatos. Nem is dialogikusak; és – persze korántsem csak ezért – nem hasonlítanak a drámához sem (noha a szonett több teoretikusa említi ezt a hasonlóságot). A két részre tagoltság viszont rendszerint megvan, miként az utolsó sor záró jellege is. Fölöttébb érdekes azonban, hogy ezeknek a szonetteknek a beszéde alig-alig köznap; pedig a 20. századi magyar szonett egyik alapváltozatának ez a jellemzője. Mivel a gondolati irányultság kettőssége megtalálható – és nem dialógusokban –, több nézőpont elfogadottsága jellemző rájuk.

A nézőpontok egyike egyébként is a bibliai hagyomány. A *Megváltatlan* című kötetben majdnem egy egész ciklust szentel rá. Ez a téma vagy tárgykör voltaképp sohasem metafizikus, noha vallásos. Mintha a bibliai események és alakok inkább az ő érzésvilágában élő, nem saját maga által szerzett, hanem a hagyományban élő „emlékek” lennének, de mégis mintha az ő „emlékei”. Amiket nehéz időszakokban felidézni lehet, hogy megkönnyebbüljön az ember. A vallás metafizikai aspektusát tényszerűen is ellentozozza a kötet egyik legszebb darabja, a *Porkoláb*, amely ugyancsak szonett. Az előkészítés: „Bizonytalan, hogy Odaát / a Mégis várja, vagy a Mégse”. A bizonytalanság miatt „az üdvösségre nincs esélye” – ám lehet, hogy ez a megállapítás csak a családé, akik féltik a kárhózzától, akik szerint „Odaát” nyilván van „Mégis”. És a bizonytalanság miatt fojtogatja az alvót az „álom lidérce” – a szonettbeli feszültség itt jelenik meg a beszédben –, hiszen a kérdés nem hagyja megszabadulni lenni, s ezért – íme a felelet és a megoldás – „rossz álma: gyötrő Porkoláb, / nem menekülhet, nincs hová.” És talán ebben és a hasonló kétségekben adnak jóérzést a bibliai „emlékek”. A Biblia ezért mégsem az igazságot tartalmazza; legfeljebb viszonyítási pont, relatíve.

Hiába – ugyanakkor – a különböző igazságok, nézetek elfogadottsága, ezeknek a verseknek néha a beszéde, gyakrabban a kiejtése érvényre juttat valamiféle módon helyzet-től-kortól függetlenül érvényesnek tetsző etikát. Ez abból is érezhető, hogy nemcsak a szonettek végének az ismérve a lezártág – vagyis nem a gondolati, asszociatív stb. nyitottság –, hanem a legtöbb versé. Az utolsó sorok nemcsak szöveg-végek, hanem az előzőekben beszéltekre ráüto állítások. Ezért hiába van a vers-beszédben többféle vagy különböző igazság és ezek elismertsége, az igazságokra vonatkozó jelentések és értékek mégsem terhelik mindegyiket egyforma erővel és súllyal.

Persze korántsem „baj”, s egyáltalán nem értékmérő, ha egy idősebb költő a század utolsó negyedében nem jut el a „posztmodernig”; például a vers-beszéd lezártlanságáig. Az különösképpen nem hiba, ha nem érkezik meg az „új érzékenységig”; és ha a hagyományt lekébeben megnyugvást adó jóérzéseként éli meg. Mert azért mégsem „ósvi” ez a versbeszéd. Hiszen itt a költő nem vátesz, nem sorskérdéseket kibeszélő „szent”; beszéde pátosz nélküli és hétköznapi; más igazságokat is elfogad, noha inkább meditációs bölcsességgel, mint komolyan lehetséges és elevenen létező erőként. És az is érezhető, hogy hiába jelenik meg sok „morzsa” az úgynevezett „valóságból”, ezek nem válnak az élet metonímiáivá; a valóságot a vers-beszédben a meditáció teremti meg. Az a meditáció, amely az időskor bajait és az élet-pálya jellemzőit-minősítéseit keserűséggel forgatja a diszkurzus valóságában.

1498

Az 1984-et, George Orwell regényét elég későn, csak ősszel, augusztus után olvastam el. Winston és Julia története már akkor iszonyattal töltött el, aminek természetét – most úgy érzem – csak évekkel később értettem meg. Először azt hittem, a műben ábrázolt politikai-társadalmi rendszer ilyen félelmetes. Pedig már akkor sem látszott valószínűnek, hogy ez az antiutópia megvalósul; más keltett bennem rettegést. George Orwell azt a gyanút fogalmazta meg a regényében, hogy a világ objektíve értéktelen, az ember pedig eredendően rossz. Az augusztusi időszakban nem a tévé-képernyők vagy az újszéd-alapok látszottak a legborzalmasabbnak, hanem Winston szavai: „Csinálják Juliával! Csinálják Juliával! Ne velem!” Hiszen olyan meggyőződést fejeztek ki, ami szöges ellentétben áll a Szolidaritás mozgalommal és azzal, amit ez a mozgalom tagad: hogy az önzés az ember végső igazsága. Ha így van, akkor mindenféle testvériség egyfajta társadalmi illúzió.

Hasonló gyanú gyötörhette Hieronimo Savonarola testvért már jó ideje, de leginkább 1498 áprilisában, a letartóztatása előtti utolsó napokban. „Nem gondoltam, hogy ilyen hamar ellenem fordul az egész város” – mondta a csalódott próféta. Ellenség vette körül a Szent Márk kolostort, folyosóin groteszk harc dúlt a gyertyatartókért és a feszületekért, a legjobb barátok is gyanakodtak egymásra. Akkor mondta valaki, önkéntelenül is Kajafás szavait ismételve, hogy jobb, ha egy ember áldozza föl magát a többiekért. Egy pillanat múlva megrúgta a barátot, akit a városon keresztül vezettek el, és azt kérdezte: „Találd ki, Messiás, ki ütött meg?” Lehet, hogy ezeket már a hagiográfusok költötték – gyanúsán emlékeztetnek a szent Példaképre.

Tehát akkor a világ automatikusan visszatér az ős pusztaság állapotába? – gondolhatta Savonarola. – A természet a gonosz homeosztázisába jutott, amit csak az erőszakgépezetet birtokló hatalom tud fölborítani? A Barát letartóztatásával tehát bosszút állt a rosszul értelmezett valóság, ami óvatlanul kiszabadult a Mediciek uralma alól, és csak most mutatta meg igazi arcát... Machiavelli előtt, aki – egyes történészek szerint – véletlenül keveredett Savonarola hívei közé és 200 tallér büntetést fizetett ezért, a föltevések már magától értetődőek. „A fegyvertelen próféták nem diadalmaskodnak” – legföljebb a káoszt növelhetik, amikor az igazságos államot az emberi lélekből kezdik építeni abban a hamis meggyőződésben, hogy ott megtalálják a jó forrását.

Machiavelli akkor már túl volt a 30. évén, élete felén. Amikor 15 évvel később elkezdett dolgozni – egyeseket, mint Nietzschét, ámulatba ejtő, másokat elrettentő értekezéseiben, Savonarola történetét nyilván egy percre sem tévesztette szem elől. A tudósok azt állítják, hogy a *Discursus florentinarum rerum* vagy *A fejedelem tele vannak apró utalásokkal Jeromos testvér művére, a Trattato circa el reggimento e governo della città de Fiorentinára*.

A világ természetéről vallott elvekről folytat lényegi vitát Savonarolával, ez adja az értekezések magját.

„Alapjában véve – írja Bernard Guillemain Machiavelli koncepciójáról – a fejedelem félúton áll a vadállat és az ember, az anarchia és a vallás között. Az államnak ez a fajta működése biztosítja a morál létrejöttét. Csak az állam keretein belül tud az ember kiszabadulni az állati létből, a jog szembezállni a pusztító természet anarchiájával, a vallási normák pedig így tudnak úrrá lenni a káoszban. Ez két olyan következményt von maga után, amelyekkel Savonarola (és nemcsak ő) nem érthetett volna egyet. Először is: ha az erkölcsi normák logikusan az államalakulattól következnek, akkor az államformáért, majd a politikai hatalomért folytatott harc olyan síkon megy végbe, ahol még nem léteznek erkölcsi normák. Másodszor, ha az államalapításnak köszönhetően a jót szembe lehet állítani a rosszal, akkor az állami lét elvei parancsolnak a lelkiismeretnek.

Nyugtalanító következtetések. Azt bizonyítják, hogy Savonarola és Machiavelli a halhatatlanság ritka formáját vívták ki: megbélyegezték magukat. A mai napig jelen vannak az egyetemes európai kultúrában, nem úgy, mint élő emberek, (arra például nem emlékszünk, hogy Machiavelli a magánéletben nem volt machiavelista), hanem mint magatartásmodellek. Ebben az értelemben most is lehet 1498. Ahogy most van 1984 is. Mindkét dátum azt a gyanút jelképezi, hogy az értékek csak káprázatok, és az ember lényegét tekintve nem különb a vadállattól.

Jeromos testvér 1490. augusztus 1-től, attól a vasárnaptól kezdve közeledett ehhez a pillanathoz, amikor – mint említi – „nyilvánosság előtt, a mi Szent Márk templomunkban magyarázni kezdte az Apokalipszist”. Tizenhatodik évét kezdte a dominikánus rendben, ahová fiatalon lépett be, állítólag ebben szerelmi csalódása is közrejátszott. Ő maga így adta elő kolostorba vonulásának okát: „mindenekelőtt a világ nagy nyomorúsága, az emberi igazságtalanság, az erőszak, a paráznaság, az uzsora, a kevélység, a bálványimádás, a szörnyű istenkáromlás, ami világunkat sújtja, hiszen nincs már senki, aki helyesen cselekednék. (...) Istennek végtelen jóságában úgy tetszett, hogy ezt az utat jelölje ki nekem...”

Ez a lázadás útja volt: nem nyugodott bele abba, hogy a világ romlottsága elfedi valódi természetét. Hiszen Isten egykor jónak látta, amit teremtett. És ezt az embereknek is észre kell venniük, ha a bűn rétege alól felszínre hozzák eredendő jóságukat. Az embernek ezt az elfojtott, de élő lelkiismeretét szólította meg Savonarola, amikor az Úr akaratából Firenze prédikátora lett. Isten azzal a reménnyel lelkesítette, hogy javulást várhat az emberektől.

Jeromos testvér beszédei stílusával kiemelkedett a többi szónok közül. A retorika művészete nem tűrte a keresetlen fordulatokat. Az érzelmek hangján értett szót hallgatóival. Emellett meghökkentő merészséggel nevezte nevén a dolgokat. Ez lehetett az az erő, ami magával ragadta a kezdetben szkeptikus firenzeieket.

Nem telt bele hosszú idő, és prédikációi átlépték a politika határát. „Az elégedetlenek és kétségbeesettek prédikátorá”-nak nevezték. Eleinte bizonyára úgy gondolta, hogy tanításai csak annyiban vonatkoznak a politikára, amennyiben ez a politika rossz. Idővel azonban, megerősödve republikánus meggyőződésében, egyre inkább beleszólt az államügyekbe, és a Mediciék kiűzése után ténylegesen átvette a hatalmat Firenzében. Savonarola formálisan soha nem rendelkezett semmiféle világi hatalommal. De mivel prédikációira ezek gyűltek össze, szinte korlátlan volt a hatalma. Már akkor a próféta szerepében lépett föl.

„Te vagy-e az Eljövendő, vagy mást várjunk?” Jézus így válaszolt neki: „...va-

kok látnak, és sánták járnak, leprások tisztulnak meg és süketek hallanak, halottak támadnak fel, és szegényeknek hirdettetik az evangélium” (Mt 11, 3 és 5). Savonarola valószínűleg mégsem merete volna Jézus szavait idézni. Pietro Medici száműzetése után viszont hamarosan úgy láthatta, hogy Firenze lesz ezek után az új Jeruzsálem. Eltűntek az utcákról az örömlányok és a szerencsejátékosok. Züllött kicsapongás helyett zsoldárookra táncolnak. Jeromos barát bibliai példára hivatkozhatott, amikor a köztársaság majdani berendezkedéséről folytatott vitát kellett eldöntenie: „Izrael népe úgy kormányzott akkor, mint most Firenze népe. Nem volt sem király, sem világi fejedelem. Isten prófétát küldött hozzájuk, akit bírónak neveztek, nem töltött be semmilyen hivatalt, nem volt semmiféle hatalma a nép fölött. De kikérték tanácsát, és ő az imádság után úgy válaszolt, ahogy Isten sugalmazta. Ha hallgattak Isten szavára, jól ment a soruk; ha nem, szörnyű veszélyek leselkedtek rájuk. (...) Ez a héber kormányzat viszont, bár népi volt, hiszen maga a nép döntött saját ügyeiben, a bíró pedig beérte a tanácsadással, a monarchiához hasonlított, hiszen magától Istentől függött, aki szavával irányította prófétáját.” A népi hatalom és a királyság között Firenzének meg kellett találnia saját, harmadik útját. Ezen az úton az isteni sugallatnak találkoznia kellett az emberi lelkiismerettel – vagyis azzal, ami (Savonarola szerint) kezdettől fogva létezett, még az első határozat, az első államalapító gesztus előtt. Savonarola arra számított, hogy Isten és ember találkozása „jó politikát” eredményez, vagyis olyat, ami visszaállítja az eredeti, szoros kapcsolatot az emberek, Isten és a világ között, és ezzel megszünteti a bűnt...

Ideje beismernem, azzal a képzetel manipulálok, ami általában Savonarola nevéhez kötődik. Ennek hallatára ugyanis egy fanatikus szerzetes jelenik meg szemünk előtt, csuklyája eltakarja az arcát, gondolkodása korlátolt, külseje visszataszító (mintha csúnyasága még jobban kompromittálta volna!). Tudjuk róla, hogy elégette Botticelli vásznait, a József házasság eszméjét terjesztette, kiállt a kínzások mellett, ő szabályozta az erkölcsöket, és halálbüntetést javasolt azoknak, akik szembeszálltak Firenze új rendjével: a *Trattato circa el reggimento...*-ban egészen addig a következtetésig jut, azt a célt akarja elérni, hogy a köztársaság lakója a zsarnokság visszatérteinek gondolatától is visszariadjon.

Ez a köztudatban élő kép viszont három rétegből áll, amelyeket – szerintem – érdemes elkülöníteni. Az első az, ahogy a hagyományos aszkézissel kiegészített jámbor életet akkor elképzelték; Savonarola ebben számos kortársával egyetértett. Elsősorban ez adja a barát erőfeszítéseinek azt a riasztó színezetet, ami oly heves rosszallást vált ki belőlünk. A második réteget Jeromos barát utasításainak különös kegyetlensége adja, ez a végzetes 1498-as év közeledtével egyre nő. Erre még visszatérek. De igazán figyelemre méltónak és nyugtalanítóan az első kettő mögött megbúvó harmadik réteget tartom.

Ezt a réteget Savonarolának azok a nézetei alkotják, amelyek vállalt munkájának lényegét érintik. Ezek miatt foglalkoztat a barát alakja. Nem tudok ugyanis szabadulni attól az érzéstől, hogy ezek a gondolatok magával ragadóak. És attól a tényről, hogy Európa történetében varázserejük megsokszorozódott, elcsábították különböző korszakok, nemzetek és eszmék képviselőit. Kiemelve a késő középkor diskurzusából, a következőképpen fogalmazhatók meg ezek a nézetek:

Létezik Igazság, amit szolgálni kell. Ennek fényénél olyannak mutatkozunk, amilyenek vagyunk: fölfedi valódi arcunkat, ami jobb, mint a maszkok, amiket eddig viseltünk. Ahogy a maszkok eltakarták arcunkat, úgy leplezte el, hazud-

tolta meg és hamisította meg az Igazságot a zsarnokság, ami végre elbukott. Az Igazság ellen volt, ezért nem létezhetett tovább. Ma az Igazságot szolgálja mindenki – a kézművesek és a kereskedők, a politikusok és a művészek. Az ő együttes erejükkel valósul meg a nagy társadalmi és erkölcsi forradalom. Az ember ráébred, hogy egyikünk sem magányos sziget, hanem természetes, etikai kötétségek hálózata fűz össze a többiekkel. Bárhogyan cselekszik az egyén, tette másokra vonatkozik, erősítheti vagy gyöngítheti őket, javíthat vagy ronthat rajtuk. Ez a fölismerés oda vezet, hogy a megváltás, az égi és földi igazságosság ügye mára olyan kérdéssé vált, amelyet egy minden polgárt magába foglaló mozgalom oldhat csak meg – bár a politikusok az irodájukból ezt másképp látták. A nép, ha már fölismerte magában az Igazságot, maga teremti meg a tisztességes élet intézményeit, a nép hozza létre az igazságos rendszert. Mindenki azon munkálkodik, hogy Firenze angyalok lakhelye legyen, még azok is, akik addig nem vettek részt a közéletben – vagyis a nők és a gyermekek is. Végül az egyén és a köz már nem válik ketté: az Igazság fénye vagy a múltból visszahozott értékek betöltik a családot, a politikai tömörülések és a munka területét. Az élet szféráinak mindennemű megkülönböztetése alapján véve a bűnre vezethető vissza. Ahol nincs bűn, ott nincs többé sem zsidó, sem görög, nincs állampolgár, nincs családfő. Csak ember van és egységes, világos erkölcsi kódex...

Milyen szép volt (ezt minden ironia nélkül állítom)! Minden visszakapta a helyét, visszatért a világ eredeti harmóniája. Egy dolog maradt megoldatlan mindössze: azoknak a sorsa, akik nem akartak behódolni a Krisztus-örületnek, hanem tovább kártyáztak, ittak, vagy legalábbis bezárták ajtajukat a gyermekrendőrség előtt („ha olyat cselekedtek, amiben a gyermekek megzavarhatnak, ti vagytok bűnösök”, mondta Jeromos barát).

Évről évre nőtt az ellenállás Savonarola tevékenységével szemben, és ez a barát hitét egész sor drámai döntés elé állította. Minden bizonnal intuitíve, sőt talán habozás nélkül hozta a döntéseit. Ez azonban mit sem változtat a drámán, ami föltárul előttünk.

Először is, ha az egységes erkölcsi kódex segítségével berendezett világ ilyen ellenkezést vált ki, ez nem jelenti-e azt, hogy a kódexben lefektetett alapelvek nincsenek összhangban a világgal? És ha mégsem, ha a társadalom ellenállása még nem bizonyítja a mű helytelen voltát, csak bukását magyarázza – akkor milyen módszer szükséges az oly mélységesen elfeledett büntelen állapot visszaállításához? Azután: a totális harc felé kell-e mutatniuk ezeknek a módszereknek? Vajon a barát és hívei előtt föltárult Igazság és a Hazugság között, ami nem akart megsemmisülni, lehetnek-e demarkációs vonalak vagy más semleges területek: van-e valami az „igen” és a „nem” között, amit mindkét harcoló fél hajlandó elviselni?

A dilemmának ez a fajta megoldása teszi Savonarolát rettegett személyiséggé. Hiszen Jeromos testvér azt válaszolta: az emberek ellenállása még *nem* bizonyíték arra, hogy hamis az elv, mely szerint a világ alapján véve értékes, az ember pedig jó; a rossz elleni küzdelem *nem lehet* alkuszzerű, csak párviadal életre-halálra; ebben a párbajban *nincs* helye kívülállóknak. Ezekből a kijelentésekből következett híveinek félelmetes intoleranciája, az erőszak, amit Savonarola parancsára a „piagnonék” alkalmaztak, és a város erkölcsi átformálásáért folytatott harcban tanúsított kegyetlenség. A *Trattato circa el reggimento...* -ban vilá-

gosan kimondja, hogy a kormányzat feladata az, hogy minden eszközzel „az erényre, a jámbor életre és mindenekelőtt Isten tiszteletére vezesse az embereket”. Ezért az istenkáromlóknak át kell fúrni a nyelvét, a kártyásokat csigára feszíteni, a böjt alatti tánc ellen pedig egész spiclihadat vetettek be. A bűnös följelentése tehát istenes és honpolgári tettnek számított.

A represszió lendületes gépezete Savonarolát kétszeresen paradox helyzetbe hozta. Először is, szeretetet és békét hirdetett, míg hívei egyre nyíltabban terjesztették a gyűlöletet és a háborút. Ez a kettéválás olyasmivel végződött, amit orwellinek nevezhetünk: a *Trattato...* időközben elkészült harmadik részében a társadalom árkádiai ábrázolása szerepel. Ez az állapot annak köszönhetően jöhet létre, hogy életbe lépnek a barát által kötelezővé tett elvek, de az ablakból már látni lehetett, hova vezetnek ezek az elvek, és a kép furcsamód nem egyezett az utópiával. Ha ez a paradoxon veszélyes lehetett Savonarola öntudatára nézve (főleg ha kritikusabb elmével rendelkezik), akkor a második paradoxon közvetlenül az életét fenyegette volna. Hiszen az erőszak dalnoka a társadalmi életben nem törődött saját uralmának biztosításával; a firenzei hatalom meglehetősen ingatag erőviszonyaira támaszkodott, és gyakorlatilag fegyvertelen volt, amikor a következő választások után ellenfelei jutottak túlsúlyra. Túlzás nélkül állítható, hogy a meggyőzés erejével tartotta fenn a terrort! Ez a tény, akárcsak az, hogy – különösen a korabeli politikai gyakorlathoz képest – csaknem vérontás nélkül kormányzott (kínzott, de nem gyilkolt...), enyhítő körülmény lehet az utókor ítéletében. Kortársainak csupán alkalmat adott a barát eltávolítására.

Elérkezett az 1498-as esztendő. Az az év, amikor meginog az emberi tisztesség és a jólét elmélete. Savonarola rendeleteinek növekvő kegyetlenségében azt a vágyat látom, hogy végső győzelmet akar aratni a Sötétség Hercege fölött, már-már annak sincs tudatában, hogy az Ő hatalma csupán átmeneti a földön. Cellájában ülve a próféta mégis arra a következtetésre jut, hogy még saját lelkébe is belopódzott a gonosz...

Tavasszal a viszályok dúlta Firenzében nem találtak jobb megoldást az egység visszaállítására, mint azt, hogy „a Barát dicsfényének ragyogását máglyák tüzével fényesítsék”. Machiavelli ezzel a mesterien cinikus gonoszkodással azt állítja, hogy a Királyság, amelyet Savonarola létre akart hozni, egyszerűen nem e világból való. Hiszen az igazság csak a mi elménkben világít. És az az ésszerű, ha nem írjuk nagy kezdőbetűvel.

...Különösen akkor, teszi hozzá *A fejedelem* szerzője, ha valójában nincs elég erőnk, hogy rákényszerítsük felebarátainkra. Hiszen a világot az erőszak kormányozza; az emberek sok igazságot elismernek, és az uralkodik közülük, amelyik mögött ott áll a hadsereg. Szüntelenül folyik a küzdelem, hacsak föl nem tartóztatja egy győztes, aki erővel életre kelti az államszervezetet. Alattvalóit kíméletességgel vagy megfélemlítéssel egyesíti. Nincs értelme a lelkiismeretre apellálni. A politika a kabinet dolga, és ha az utcával is föl kell venni a kapcsolatot, az nem több játszadózásnál. A népben nincs egészséges ösztön, a látszat szerint ítélt; ha pedig képes racionálisan gondolkodni, akkor egyéni érdekei vezetik, nem pedig etikai normák.

Ez nem hangzik valami felemelően – ma mégis az a benyomásunk, hogy jobban kellett félni Jeromos baráttól, mint Machiavellitől. Machiavellihez húzunk, akit taszított a szerzetes intoleranciája. Nem árt azonban emlékeztetni arra, hogy *A fejedelem* szerzője nem annyira a tekintélyelvűséget, mint inkább a sikertelenséget vetette Savonarola szemére. A meghatározott értékek elfogadására

kényszerítő állam rettegést kelt – azt a rettegést én is ismerem –, és ez elhomályosítja előttünk szembenállásuk drámáját.

Savonarola bukásából első pillantásra két következtetést vonhatunk le, ezeket hajlamosak vagyunk Machiavellinek tulajdonítani. Az első így hangzik: az utópiákban való gondolkodás szükségszerűen katasztrófához vezet – hiszen lényegében nem létezik Igazság, és aki másképp vélekedik, azt hamis tudat vezérli, emiatt természetesen nem tud eredményesen cselekedni. A második következtetés: az utópikus gondolkodás gyümölcse a terror, hiszen nem hihetjük, hogy ismerjük az Igazságot, és mégsem akarunk leszámolni a Hazugsággal. A tolerancia csak relativizmuson alapulhat.

A látszat ellenére mindkét következtetés erősen vitatható. Tevékenységünket mindig eredménytelenség fenyegeti, akkor is, ha egy igazságban hiszünk, és akkor is, ha úgy gondoljuk, szabadon választhatunk sok igazság közül. A terror pedig ott kísért, bárhogyan gondolkodik az ember, akkor is, sőt leginkább akkor, ha nem ismerünk el más érvet az erőn kívül, ezzel támasztjuk alá meggyőződésünk helyességét. Sem Machiavelli, sem Savonarola nem garantálja tehát a valódi biztonságot. Pedig Savonarola Firenzéjéhez képest annak az államnak, amit Machiavelli kormányoz, kétségkívül több esélye lett volna arra, hogy legalább nem okoz szenvedést polgárainak.

Semmi kétség, Machiavelli elmélete egy utópia kudarcából nőtt ki; úgy is mondhatnánk, hogy a Machiavellik mindig a Savonarolák után jönnek. Az Igazság tagadása viszont, amin Machiavelli erőfeszítései alapulnak, valamint az a meggyőződése, hogy az értékek csupán illuzórikusak, – ráadásul a politikusok kreálják őket, – az 1498-as év immorális világába visz bennünket, amit nem lehet túlélni. Nem szeretnék a XV. századi Firenzében élni. Jeromos testvér legalább reménnyel kecsgettette az embereket. Machiavelli – legföljebb, csupán és mindössze jóllakottsággal.

Ezért tér vissza időről időre a kérdés: Savonarola útja valóban és visszavonhatatlanul az erőszakhoz vezet? A nemleges válasz, bármilyen hamisan hangzik is, azt sugallja, hogy Machiavelli után, aki Savonarola után bukkan föl, újból Savonarola következik. Aztán megint Machiavelli... Az egyes ember életében az ilyesmit rögeszmének lehetne nevezni. De ez a közösségre vonatkozik, ezért a neve: történelem.

A szerzetes letartóztatásának másnapján ilyen volt a táj: „Derült, hideg áprilisi nap volt, az órák éppen tizenháromat ütöttek. (...) Odakünn, még a bezárt ablakon keresztül is, hidegnek látszott a világ. Lenn az utcán kis szélörvények port és papírfoszlányokat kavartak csigaformákba, és jóllehet sütött a nap, az ég metsző kék volt, mintha semmilyen szín sem lett volna az utcán.” Ezt a valóságot akarjuk minél inkább eltávolítani magunktól. Ezzel kezdődik George Orwell regénye.*

1992

MIHÁLYI ZSUZSA fordítása

* George Orwell: 1984, Sziggyártó László fordítása, Újvidék, 1986. Savonarola és Machiavelli történetére két könyv világított rá legjobban – Bernard Guillemin: *Machiavel. L'anthropologie politique*, Lille, 1980, valamint Adam Ostrowski: *Savonarola*, Varsó, 1974. Néhány helyen József Tischner mondatait fogalmazom át az *Etyka Solidarności* (A szolidaritás etikája) című könyvből. (Varsó, 1989.)

A TOTALITARIANIZMUS UTÁNI „MÁSMILYEN” SZEMIOTIKA

Az irodalom aktuális kérdéseivel foglalkozó nyugati újságírók jóformán mindig ugyanarra kíváncsiak, amikor Prágába látogatnak: azt kérik, mutassam meg, hogyan, miben különbözik a legfrissebb irodalom az 1989 novembere előtt írottól, és illusztrációképpen sorakoztassak fel példákat az immár felszabadult légkörben született „új írásmód” termékei közül. Ilyenkor mindig úgy érzem, szégyenben maradok, mert egyszerűen lehetetlen e nyilvánvaló változást kétséget nem hagyóan szemléltetni, az „új típusú irodalomra” rámutatni. Az írás mikéntje gyakorlatilag semmit sem változott. Az irodalmi mű célja még mindig az, hogy közvetítse valakinek a „világszemléletét”, továbbra is úgy funkcionál, mint egy nyelvi eszközzel megkonstruált jel, és azóta is úgy olvassuk, mint a valóság modellszerű újraserkesztését. A cseh irodalom sokszínű egésze bebizonyította az elmúlt öt évben, hogy az immanens irodalomfejlődés sokkalta fontosabb jelenség mindenféle kontextuális hatásnál, kívülről rákényszerített feladatnál vagy korlátozásnál.

Ez a felismerés méginkább paradoxnak hat, ha figyelembe vesszük, hogy a cseh irodalom egész modern története során szerfelett ki volt szolgáltatva és kiszolgálója volt kontextuális körülményeinek. Az elmúlt majd kétszáz évben fejlődése során az irodalom mindig valami természetes határain kívül eső funkciót vállalt magára: újra és újra helyettesítenie kellett valami hiányzót, szolgáltatnia kellett ezt vagy azt, harcolnia kellett valamiért vagy valami ellen. Az jelölte ki a helyét, hogy olyan különböző politikai, társadalmi, filozófiai és leginkább ideológiai eszmék kifejezőeszközének tekintették, melyeket a társadalom mindenkori helyzetéből vezettek le. Az úgynevezett „nemzeti ébredés” korszakában (a 18. század végétől a 19. század közepéig) az volt az irodalom feladata, hogy bemutassa a cseh nyelv egyedülálló lehetőségeit, és hogy erősítse a cseh nemzet önazonosság-tudatát, rekonstruálja heroikus történelmét – sőt mi több, néha nem is csak rekonstrukcióról, hanem fiktív mítoszok segítségével történő megkonstruálásáról volt szó: 10., illetve 12. századnak feltüntetett hamisított kéziratok voltak hivatva bizonyítani az akkori cseh társadalom gondolkozásának és tevékenységi módjainak fejlettségi fokát, mely így értelemszerűen össze sem volt vethető más kora középkori fejlett nemzetekével. Ez az az időszak, amikor a cseh gondolkodás egyik fontos sztereotípiája, a cseh történelem aranykorához való „visszatérés”-be vetett hit a világra jön, ami később majd különböző „retro-stílusok”-ként (Julius Zeyer, Alois Jirásek), a huszita hagyományhoz való visszanyúlás formájában, a cseh testvérek tradíciójában lép színre, sőt még abban a mai leegyszerűsítő gondolkodásmódban is ennek a hagyománynak a je-

gyeit fedezhetjük fel, mely olyan szólamokat hangoztat, mint „Vissza Európába”, „Vissza a Masaryk-köztársaságba” és hasonlóak.

A 19. század második felében az irodalommal új szerepkörben találkozunk, feladata az lett, hogy az újdonsült nemzetállamban, illetve a keretei között működő független irodalomban rejlő lehetőségeket példázza. Ennek a korszaknak az „ablakot nyitni Európára (vagy a világra)” volt talán a legfőbb szlogenje, s ebben a szellemben a szavak művészetének azzal az elvárással kellett szembe-sülnie (melyet nemcsak a politika hangadói vagy a nemzeti kultúrfejlődés ideológusai képviseltek, hanem magában az irodalomkritikában is megjelent), hogy az alkotások a kortárs irányzatokhoz, törekvésekhez csatlakozva tanúsítsák, hogy a cseh irodalom nem marad el az ezen áramlatok kijelölt fejlődéstől, ugyanakkor őrzi nemzeti jellegét is. Ezen túl az irodalom konkrét politikai feladatokkal is meg volt terhelve, támogatnia kellett a bécsi országgyűlés cseh képviselőinek ügyködését. A „szerző” a nemzet képviselőjének szerepében tűnt föl, az általános követelések közvetítőjeként, szerepéhez – a nemzetállam szellemében fogant – tanítás intenciója is társult. Ebben az időszakban az író (vagy ritka esetekben az író) olyan általános tisztelettel övezett személyiséggé nőtte ki magát, aki nem csupán írásainak minőségén keresztül, hanem személyes állásfoglalásával, magatartásával is a nemzetet reprezentálja. A 19. század második fele (de ezt az időt kiterjeszthetjük a Masaryk-korszak végéig) az a szakasz, amikor költők és prózaírók egész sorát választották meg parlamenti képviselőnek, amikor majdnem teljes átfedés volt egyrészt az író, a fiktív világok létrehívója, másrészt az újságíró, a realitások világának kommentátora között. Nem mindennapi élmény fellapozni ennek a korszaknak az újságjait, folyóiratait, mert azt látjuk, hogy egy-egy ilyen reprezentatív szerző-figura halálakor (pl. Vítězslav Hálek, Jan Neruda, Svatopluk Čech, Jaroslav Vrchlický, Josef Václav Sládek) emberek ezrei gyűltek össze leginkább a Vencel téren transzparenszekkel a kezükben, melyekre az író könyvcímeit, életének legfontosabb eseményeit, tiszteletbeli címeit és kitüntetéseit írták fel. A szerző reprezentativitása azt is jelentette ezekben az időkben, hogy általánosan osztott és elvárt, nem pedig individualisztikus eszméket kellett megfogalmaznia, olyan jelentéseket kellett közvetítenie, melyek közösek voltak, és az ő színrelépése előtt is léteztek. Mint a tömegek szószólója, írásainak velejét saját, egyszeri mentális karakteréhez képest külsődleges forrásokból kellett merítenie, a nemzetállam felkínálta általánosan érvényes szellemi meghatározottságából. Az egyetlen út, mely karrierrel kecsgetett, gyakorlatilag ennek az adott szerepnek az elfogadása volt, az, hogy az e minta nyújtotta sztereotípiák sorában találjon helyet az író individuális vonásainak. Ennek az írói pozíciónak a jelentősége különösen a nemzetet érő bármiféle megszorítás idején válik szélsőséggé (mint például az ócseh párt politikai kudarcakor vagy az I. világháborúban).

Mikor a nemzetállam kialakulásának folyamata 1918-ban a független Cseh Köztársaság kikiáltásával kiteljesedett, az írószerep orientációja ismét megváltozott. Most az új társadalom politikai problémáinak megoldása került az írói feladatok előterébe (Josef Svatopluk Machar, Viktor Dyk, Antonín Sova), olyan kérdések tehát, melyek újfent ideológiai konnotációval bírtak. Legfőbbképpen az avantgarde mozgalom színrelépése (proletár-költészet, Devětsil irodalmi

csoport, poetizmus) (re)konstruált új célt, új ellenséget, melyet a proletártömegek problémái és társadalmi helye jelölt ki. Az irodalmat a társadalmi problémák megoldási eszközeként nyilvánították, s céljául tűzték ki, hogy felkeltse a legalsó rétegek szociális érzékenységét, és hogy – irodalmi eszközökkel kifejezett vezényszavakkal – harcra buzdítsa őket a „burzsoá társadalom” ellen (Jiri Wolker, S. K. Neumann).

Ugyanakkor fontos, hogy ne felejtjük el: a felsorolt jegyek nagyvonalú általánosítás eredményei, és újra meg újra emlékeztetnünk kell rá, hogy nem egy író vagy akár írócsoport olyan kivételt jelent, mely többé kevésbé radikálisan eltér a fent vázolt tendenciától. Ettől az időszaktól kezdve különösen sok ellentétes irányzattal, poétikával, ideológiával találkozunk, melyet a kortársak ugyanúgy aktuálisnak érezteltek, mint az eddig bemutatott szerepet, s amelyek ezzel párhuzamosan léteztek, noha tökéletesen másféle írói attitűdre épített irodalmi törekvések voltak (ilyen például Karel Hynek Mácha a nemzeti ébredés korszakában, a 90-es években *A cseh modernnek manifesztuma*, Jaroslav Hašek, Jakub Deml, Ladislav Klíma és a prágai német nyelvű zsidó irodalom jelentős része: Gustav Meyrink, Franz Kafka, Franz Werfel stb.). A nagyvonalú általánosítás mentsége az lehet, hogy szinte minden korban megfigyelhetünk egy uralkodó, legtipikusabbnak érzett tendenciát. Ebből a szempontból tényszerűen megállapítható, hogy a számottevő tiszteletnek örvendő irodalmi figurák jelentős hányada az első Cseh Köztársaság kulturális berendezkedésében baloldali elkötelezettségű volt, és ezzel hozható összefüggésbe az, hogy nem bírtak szabadulni a víziótól, hogy a társadalmi problémák megoldhatók, sőt hogy a társadalmi berendezkedés megváltoztatható az irodalom eszközeivel.

Az irodalom fejlődésének irányát az addigi koroknál is látványosabban befolyásolta az irodalmon kívüli kontextus a 30-as évek második felében. A faszizmusnak, a háborúnak, az ország elvesztésének veszélye mind a szépprózában, mind a költészetben nyomot hagyott az 1936-39 körüli években. Az irodalmi mű ismét olyan elvárásokkal találkozott, hogy irodalmon kívüli céllal hasson a feltételezett olvasóra, készítessen cselekvésre, és adjon helyzetelemzést. Ha azonban összevetjük ezt a kort a 19. századi szituációval, észre kell vennünk a nyilvánvaló különbségeket is. A 19. századi író személyes állásfoglalásaival, nem csupán művein keresztül, hanem teljes pszicho-fiziológiai lényével gyakorolt hatást. Írásai szinte csak adalékok voltak, azt illusztrálták, egészítették ki, amit ő mint reprezentatív személyiség közszereplései során megfogalmazott. Századunk harmincas éveiben a szerző sokkal inkább anonim, s nem annyira komplex személyisége, mint művei mérettetnek meg, mondandója kifejezésében már fontosabb szerepet játszanak az irodalmi szöveg eszközei, mint valamilyen „élet-attitűd”. Ebben az időszakban különül el egymástól a „polgár-szerző” és az a „szerzői én”, akinek a vonásait az író a *szövegein keresztül* teremti meg.

Az 1939 és 1989 közötti időszakban, a totalitarizmus korában, az irodalom helye, szerepe, és a tőle elvárt funkciók ismét gyökeresen megváltoztak. A totalitarizmus irodalmának legfontosabb jellemzője az intézményesülés. Az irodalmat ebben a periódusban leplezetlenül meghatározott célok elérésének eszközeként tekintik. Az irodalmi folyamatokat szigorú szabályok irányították, minden egyes szerző számára szükséges volt a szabályrendszerhez való viszo-

nyát megválasztani: elfogadja (tehát olyan műveket publikál, melyek a szabályrendszer keretein belül maradnak), elutasítja (s ezzel kívülreked a hivatalos befogadáson), vagy pedig a meglehetősen relatív és ellentmondásos harmadik lehetőséget választja: látszólag elfogadva a szabályokat megpróbálja kijátszani őket, szövegeinek struktúrájával érzékelteti személyes elkülönülését.

A totális diktatúra szellemének hatása az irodalomra nyilvánvaló: az irodalom általában és egyes individuális műveiben egyarán kontextuális jelentés hordozója lesz, ahol a jelentés az adott politikai, kulturális, irodalmi környezetre való reflexióból születik. Az irodalmi szöveg működési elvét a realitás világára való utalás határozza meg: ezekben a szövegekben a meghatározott és nyilvánvaló jelentéssel bíró lexikai egységek olyan allegóriává vagy akár szimbólummá válnak, melyeknek a denotátuma (vagy legalábbis konnotátuma) a valóság általánosan ismert tényei közül kerül ki. Ez a referenciális funkció, amin az irodalmi mű mint jel és az általa jelölt valóság kapcsolatát kell érteni, hol erősen hangsúlyozódik, hol pedig épp ellenkezőleg, a teljes elutasítás gesztusa társul hozzá. A kontextus ismerete e szövegek megértésének előfeltétele, de ugyanakkor az is igaz, hogy e *conditio sine qua non* sokszor éppen korlátozóan hat: a befogadás a megjelenített realitás külsődleges jegyeinek felismerésére szorítkozik. Az irodalmi mű ilyenkor inkább egy szemtanú hiteles vallomásához hasonlóan funkcionál, mint kreatívan modellé formált világgént.

Nem lehet kétségünk afelől, hogy az irodalmi mű ilyen létmódját elfogadva az író szerepe is nagymértékben korlátozódik. Elveszti azokat a sajátosságait, melyek egy immanens világ teremtőjére jellemzőek; szemben az immanens művilágnak mint egésznek bonyolult vonatkozásrendszerével a realitásra, e korlátozott pozíciójú író csupán reflektál, reagál a valóság egyes dolgaira, megköti a valósághoz fűződő viszonyát – funkciója csak additív, illusztratív. Az elvárt és általában gyakorolt olvasás, befogadás ezekben az esetekben leginkább az olvasónak azon a képességén alapul, hogy az író nézőpontjába helyezkedik, elsajátítja „életattitűdjét”. Ennek az olvasói magatartásnak köszönhetik (elsősorban a 40-es és a 60-as években) a kortárs politikai viszonyokra és az ezek hivatalos megjelenítésére vonatkozó ironikus megjegyzések, illetve az allegorikus parabolák eltúlzott szerepüket és osztatlan sikerüket. E szövegek közös, társadalmi gyökerű alapja a kettős-denotátumú jelek ismerete, a rejtett és mégis általánosan osztott jelentések. A kontextuális szempont ilyen túlhangsúlyozása az irodalmi művekben használt szavak jelszerű természetét is mélyen érinti. Az ilyen szövegek jelei pusztán bilaterálisak, a Saussure-féle korlátozott elképzelés értelmében működnek: csak az objektumra és ennek kifejeződésére helyezik a hangsúlyt (a *signifiant*-ra és a *signifié*-re), s nem fejeznek ki valódi, létező szubjektumot (sem a szerző, sem a befogadó szempontjából), mely összekapcsolná, egységként működtetné őket. A szubjektivitás olyan fogalmakra korlátozódik, mint „életattitűd”, „élethelyzet”, tehát szövegen kívüli területekre. Igen csekély mértékű annak a ténynek a belátása, hogy a modernségben az irodalmi mű csak „a világ, ahogy én látom”, s nem pedig „a világ, ahogy van” módusában létezhet. Az attribúciós tevékenységnek (tehát annak, hogy csak én, az író vagy az olvasó vagyok az, aki konnotatív kapcsolatot teremt tárgy és kifejezése között) gyakorlatilag nem szentel figyelmet e korszak uralkodó irodalmi folyamata.

E behelyettesítő olvasás és interpretáció nagymértékben meghatározza a korszak kritikai szempontjait is. A mű értékét ilyen körülmények között az határozza meg, hogy mennyiben képes újdonságot kifejezni a realitások empirikusan felfogható világáról. A szövegek alapja valamilyen társadalmi, néha akár politikai „üzenet” vagy eszme (legyen szó akár hivatalosan támogatott rendszerkritikáról, akár ellenzéki irodalomról); s így amit ezek a szövegek mondanak, sokkal nagyobb érdeklődésre tartott számot, mint az, hogy hogyan mondják. Ebben az időszakban a napló, az emlékirat, a szigorúan politikai (vagy a hivatalosan kiadott termékek között a szigorúan nem politikai) regények, illetve az ugyanilyen típusú versek váltak a legtermékenyebb műfajjá (bár hivatalos kiadást e művek nagy része – a néhány kivétel között Nezvalt vagy Seifertet említhetjük – csak 1989 után ért meg).

Néhány évvel ezelőtt Josef Škvorecký azt mondta, hogy a kelet-európai és a nyugati írók között a legfőbb különbség az, hogy míg az előzőeknek egyszerűen csak „idézniük” (leírniuk) kell az őket övező realitást ahhoz, hogy műveik teljességgel abszurd, posztmodern világát megalkossák, addig nyugat-európai kollégáiknak maguknak kell megteremtíteniük képzelet szülte, fiktív regényviláguk abszurd modelljét. Bár maga a tézis némileg leegyszerűsítőnek hat a publicisztikus nyelvhasználat miatt, a benne említett módszer, „a valóság idézése”, a realitások és az irodalmi szöveg világának a szinte korlátlan megfeleltetése (ezen kívül pedig az irodalmi mű társadalmi szerepébe vetett hit – v.ö. Václav Havel 70-es és 80-as évekből való drámáival) mai szemmel nézve az elmúlt évtizedek „tipikusan” kelet-európai irodalmának a legjellegzetesebb vonása.

Ez a szemléletmód határozott változásnak indult az 1989 novemberét követő néhány hónapban. Megszűnt annak a lehetősége, hogy az irodalommal a természetétől idegen célok elérése érdekében éljünk (vagy éljünk vissza), az aktualitásokra való összekacsintó célozgatások, a nagy leleplezések, a hatalom elleni merész kirohanások érdekességüket veszítették. Kivételt talán csak az idős kommunista írók jelentenek, akik egy szempillantás alatt az új rendszer radikális irodalmi kritikájába fogtak, nézeteiket megint csak egyedüli, objektív igazságnak feltüntetve; irodalomszemléletük (mint ahogy ez a kommunista rendszer összeomlásával pozíciójukat veszítő tömegekből kikerülő olvasóközönségük befogadói attitűdjéről is elmondható) a régi maradt.

Az első periódust, mely az irodalom kontextusának radikális megváltozását követi, az emigráns irodalommal szemben táplált rendkívüli várakozás jellemzi. Mindazonáltal az emigráns irodalom felkapottsága igen korlátozott volt: egyrészt azért, mert az egyik pillanatról a másikra a föld alól előbújó majdhogynem kétezer magánkiadó csak a legnépszerűbb disszidens írók egy szűk körével foglalkozott, másrészt egyszerűen azért, mert a közönség túlértékelte ezeket a műveket – amíg meg nem ismerte őket. Így aztán ennek az irodalomnak a konjunktúrája válságba is került (mellesleg ez volt az új gazdasági rendszer, azon belül a könyvpiac első válsága), nemcsak a kiadványok mennyisége miatt (Ivan Klímától például majdnem húsz könyv jelent meg három év alatt, melyek természetesen nem egyforma színvonalat képviseltek), hanem amiatt a felismerés miatt is, hogy az emigrálás ténye és az irodalmi minőség nem feltétlenül jár együtt. Az olvasóközönség, és némi késéssel az irodalomkritika is, tudomásul

vette, hogy az emigráns irodalom legnagyobb hányada pusztai tanúvallomás arról a világról, melyben élünk.

Az irodalomkritikai reflexióban ma egyre gyakrabban esik szó válságról, az irodalomfejlődés megakadásáról, zsákutcájáról. Ez többek között annak a következménye, hogy a közönség nagy részének ízlése átalakulóban van, a fiktív történeteket elbeszélő regényekkel szemben egyre inkább az „autentikus” írásokat helyezik előtérbe, mint például a naplókat, emlékiratokat, levelezéseket. Sőt mi több, a lexikális ismereteket nyújtó olvasmányok (mondjuk, a burgonyafajták, a sörök vagy a prostitúció történetéről) előnyt élveznek a „belle lettres” mindenféle formájával szemben. Ami a kiadott mennyiséget illeti, messze az érzélgős ponyvasorozatok (jórészt az eredetileg cselédeknek szánt századelői regények újrányomásai) viszik a prímet.

Az új helyzetet általában úgy lehetne jellemezni, hogy kiadhat az ember akármit, csak éppen az az égvilágon senkit sem érdekel. A kortárs cseh próza kiadási és eladási példányszáma ezer-háromezerre, a költészeté százra korlátozódik. Az irodalom olyasmivé vált, ami csak a szakembereknek szól, egyetemi tanároknak, kritikusoknak és írókollégáknak. A „normális” ember inkább családi magazinokat és újságokat olvas, a tények bűvöletében él, a botrányok, a politikai izgalmak jobban érdeklik, mint valami „kitaláció”, képzelet teremtette történet. E „válsághelyzetet” az irodalom művelői, különösen az idősebb generáció megdöbbenve veszi tudomásul, követeli, hogy az állam avatkozzon közbe, gazdasági támogatással erősítse az irodalom társadalmi pozícióit. A kétszáz éves tradíció megszakadása okozta fennakadás, azt gondolom, érthető jelenség, de számomra mégis az tűnik századunk végén a normális állapotnak, hogy az ideológiai követelményeket gazdasági feltételek váltsák fel. A cseh irodalom helyzete kétségkívül „másmilyen”, de nem abnormális napjainkban. Úgy is mondhatnánk, irodalmunk végre tehát „pusztai” irodalommá lett, s ezzel megnyílt a lehetőség számára az immanens fejlődésre. S a leghíresebb kortárs írók, Milan Kundera, Ludvík Vaculík munkái nyilvánvalóvá teszik, hogy ez a fejlődés nem lehet terméketlen.

GÁCS ANNA fordítása

Jerzy Sosnowski és Petr A. Bílek itt olvasható írásai a „Szabadság és irodalom” című konferencián, előadás formájában hanzottak el 1994. április 30-án, Pécsen, a közép-európai fiatal írók háromnapos találkozájának keretében, mely a József Attila Kör és a Pécsi Műveltség Társalgó közös rendezvénye volt, s amelynek megrendezését a Soros Alapítvány East-East Programja, a Narancs Alapítvány, az MHB Nyitott Társadalom Alapítványa, a pécsi Nemzetközi Angol Központ, valamint a Jelenkor támogatta. – Petr A. Bílek szövegének magyar fordítása a szerző által előadott angol nyelvű változat alapján készült.

SPINOZA MINT KORTÁRS

Kortársunk-e nekünk, maiaknak Spinoza? Úgy hiszem, nem. Azt, hogy egy gondolkodó a mi társunk is, a műről elmélkedő, a mű által kiprovokált „gondolkodó párbeszédnek” (Heidegger) kellene tanúsítania. S mi talán még túlságosan is foglyai vagyunk egy meghatározott gondolkodásbeli és hitbeli elkötelezettségnek, s ezért – miután a látható kötelek eltűntek, láthatatlanokra cserélődtek – inkább a homlokegyenest ellenkező beállítódáshoz menekülünk, s gondosan elkerüljük annak a gondolkodónak képzelt kávéházi asztalát, aki örökkévalóságának negyvenöt esztendeje alatt csakis azon fáradozott, hogy az „üdvösséghez”, azaz „a boldogság legmagasabb fokának eléréséhez” vezesse el azokat, „akik nem elfogultak semmiféle előítéletben, sem gyermekes babonában” (21. levél – W. van Blyenbergh-hez; lásd: *Politikai tanulmány és levelezés*, Akadémiai, 1980. 183. o.; Szemere Samu fordítása). Az igazi beszélgetést tehát más alkalomra kell halasztanunk. Most talán inkább arról gondolkodhatnánk el, hogy vajon társa volt-e Spinoza a *magakorabelieknek*, a 17. századiaknak a kortársiasság eme nem-triviális értelmében. Úgy hiszem, igen. Hiszen minden műve provokált, még az a látszólag teljesen ártatlan írás is, amely óvatosságból (tekintsük csak jelmondatát pecsétjén: *caute!* – óvatosan!) nem is saját nézeteit adja közre, hanem egy generációval idősebb, legfőbb kortársa, Descartes alapgondolatait, amelyek pedig ekkortájt – az 1660-as évek elején – már szinte teljesen áthatották a korabeli Németalföld gondolkodását. Ám még ez az írás is ellentmondásra ingerelt, s még csak nem is egy filozófust, nem egy hivatásos gondolkodót, hanem egy egyszerű, dordrehti gabonakereskedőt, akinek dilettáns módon megfogalmazott, de mégis lényegi pontokat érintő kérdései arra készítették filozófusunkat, hogy kendőzetlenül a közönség elé tárja saját nézeteinek azokat a következményeit, amelyek az embert a legmindennapibb mindennapiságában és legvégső kérdésein töprengve egyaránt kétségbe ejtik. Az pedig ezek után már szinte trivialiszámba megy, hogy az 1670-ben a szerző föltüntetése nélkül kiadott *Teológiai-politikai tanulmány*, majd pedig a hátrahagyott művek közt 1677-ben megjelent *Etika* káromló írások tömegét váltotta ki olvasóiból és nem-olvasóiból egyaránt, olyannyira, hogy a „spinozizmus”, „spinozista” kifejezések hosszú időre szitokszavakká váltak. Még a 18. század végén, még egy Lessing sem engedhette meg magának azt, hogy spinozistának mondja magát anélkül, hogy ezzel évtizedekig tartó vitát ne provokált volna. Pedig őneki történetesen sikerült olyan óvatos megfogalmazást találnia, hogy e vitában még azt sem sikerült igazán eldönteni, mennyire kell egyáltalán komolyan vennünk Lessing filozófiai hitvallását.

Hegel is szükségét érezte annak, hogy filozófiatörténetének Spinoza-fejezetében kitérjen egy dehonesztáló képaláírásra – „Signum reprobationis in vultu gerens” (a rosszallás jegyét viselve arcán)”, hogy aztán egy elmés fordulattal megpróbálja visszaadni a gondolkodó becsületét: „komor vonása egy mély gondolkodónak, aki egyébként szelíd és jóakarátú: reprobationis persze, – de ez nem passzív, hanem *aktív rosszallása* az emberek véleményeinek, tévedéseinek és gondolat nélküli szenvedélyeinek.” (*Előadások a filozófia történetéről*, III. kötet Budapest, Akadémiai, 1977. 267. o.; Szemere Samu fordítása; kiemelés tőlem – B.G.)

Hegel ezzel a fordulattal alighanem kezünkbe adja a kulcsot annak megértéséhez is,

hogy miért olyan alkalmas a spinozai filozófia arra, hogy kétségbe ejtse olvasóját, s mitől ily provokáló.

Mi tehát ez az „aktív rosszallás”? Spinoza egyfelől kétségkívül rosszallását fejezi ki az emberek nézeteivel, szenvedélyeivel kapcsolatban; megkísérli ugyanis kimutatni azoknak a célképzeteknek, értéktételezéseknek illuzórikus voltát, amelyek az emberek mindennapi viselkedését irányítják. Miután azonban olvasóját így elbizonytalanította, azt azért mégsem állítja, hogy ezzel egyszer s mindenkorra vége is valamennyi épületes eszméjének, célkitűzésének. Ehelyett – szinte váratlanul – bejelenti, hogy mégiscsak lehet egészséges értelmet tulajdonítani olyan kifejezéseknek, mint a „jó”, a „rossz”, a beatitudo értelmében vett „boldogság”, az „üdvösség”, sőt – horribile auditu – a „halhatatlanság”. A rosszallás Hegel által kiemelt aktív módozata tehát abban áll, hogy Spinoza nem egyszerűen tagadja kora uralkodó (tév)eszméit, hanem egyúttal megpróbálja az ezeket előhívó jelszókat elragadni a „tévelygőktől”, s saját (igaznak vélt) eszméihez kapcsolni őket. Valamiképp annak a terápiának megfelelően, amelyet az *Etika* 5. részének elején körvonalaz abból a célból, hogy segítsen leküzdenünk a pillanatnyi nyugtot sem engedő passzív effektusok uralmát. Ahelyett tehát, hogy egyszerűen csak „meghúzta volna magát” a szellemi világ neki rendelt szögletében, mint valamely „egzotikus állat” – ahogyan egy Hegelnél felszínesebben látó „kortárs” fogalmazott –, ő vélt arkhimédeszi pontjáról megpróbálta „visszazökkenteni” világát.

Spinoza persze kortárs volt abban az értelemben is, hogy sohasem volt igazán magányos, sohasem állt támogatók nélkül az aktív rosszallásra törekvésben. Eszméi és próbálkozásai éppoly kevésbé voltak előzmény nélküliek, mint amennyire nem maradtak egyetértő visszhang nélkül sem. Ő maga ugyan 1632-ben már Amszterdamban született, de anyanyelve a portugál, a zsinagógabeli oktatás nyelve pedig a spanyol volt, s ez egyúttal azt is jelentette, hogy a kortárs spanyol kulturális áramlatok s gondolkodásmód hasonlóan nagy hatást gyakorolt rá, mint a németalföldi. Hiszen nemcsak az őt megelőző generációnak voltak közvetlen kapcsolatai az Ibériai-félszigettel, hanem minden biztonnal neki magának is. Már a kiközösítést (1656) megelőző időszakban is kapcsolatban állt egyes körökkel, amelyekben gyakran fordultak meg olyan marannusok, akik fiatal korukban még spanyol egyetemeken tanultak. Ilyen volt például Juan (Daniel) de Prado, aki tíz esztendővel volt idősebb Spinozánál, és akinek 1655-ben sikerült eljutnia Amszterdamba. Daniel Riberával együtt ők hárman voltak az 1656-58 közti időszak nevezetes kiközösítettjei Amszterdamban.

Prado kétségkívül nagy hatást gyakorolt az ifjú Spinoza formálódó világlátására. A spanyol inkvizíció levéltáraiból előkerült például egy igen érdekes dokumentum, két „téglá” jelentése, akik egy bizonyos társaságban mindkettőjükkel beszélgetést folytattak. E beszélgetés során Prado is, Spinoza is egy sereg olyan nézetét fedte fel, amely mind a spanyol inkvizíció, mind amszterdami „kistestvére” számára elegendő lett volna – illetve részben volt is – a legsúlyosabb büntetés kiszabásához (Prado egy kifakadása szerint „ezek a zsidók láthatóan be akarják vezetni itt is az inkvizíciót”), s amelyek legenyhébbike az a kijelentés, miszerint Isten létezéséről csak filozófiai értelemben lehet beszélni. Ez a kis kéjelentés arra hívja fel a figyelmet, hogy ennek a két embernek a sorsában az a küzdelem, amely e korban a „filozófusok istene” s „Ábrahám, Jákob és Izsák istene” (Pascal) között zajlott, nyomasztó egzisztenciális kérdéssé vált.

Talán ennél is fontosabb – de mindenestre átfogóbb – volt az a hatás, amelyet Prado a kiválasztottság-gondolat kritikusaként gyakorolt Spinozára – s éppen ez az, ami minden lehetséges inkvizíció szemszögéből nézve főbenjáró bűn. Mert itt nem egyszerűen és nem kizárólag a zsidó nép kiválasztottságának kétségbe vonásáról van szó, hanem arról a meggyőződésről, hogy egyetlen olyan nép sincs, amely jogot formálhatna egy gondviselő isten egyedülálló kegyelmére, mellyel valamennyi többi nép közül éppen őt válasz-

totta volna ki üdvtörténeti küldetésre. Prado például ennek fényében ítélte igazolhatatlannak azt a hitet is, amelynek a korszak spanyol gondolkodásában voltak mély gyökei, miszerint a spanyolok éppenséggel a zsidók örökösei lettek volna a kiválasztottságban – ami aztán természetesen újabb érveket is szolgáltatott számukra a zsidók elleni támadások céljaira.

Spinoza azonban nem elégedett meg a kiválasztottság-ellenesség radikalizálásának ezzel a formájával. A kortárs rebelliót az a kísérlet váltotta ki, mely magát az embert próbálta megfosztani kiválasztottság-hitétől. S éppen ez alkotja az „aktív rosszallás” elsődleges jelentését. Az ember a természetben belül nem alkot „államot az államban – ahogyan az *Etika*-ban olvassuk –, a természet mindig ugyanaz, és mindenütt ugyanaz a hatalma és hatóereje; azaz a természet törvényei és szabályai, amelyek szerint minden történik, s az egyik alakból átmegy a másikba, mindenütt és mindenkor ugyanazok (...)” (*Etika*, Budapest, Gondolat, 1979. 150. o.; Szemere Samu fordítása.)

Nem véletlen, hogy abban a Spinoza-Blyenbergh levélváltásban, amelyet ennek az írásnak az elején egy mondat erejéig föl idéztem, miközben a jó és a rossz, az erény és a bűn s az ezekhez kapcsolódó kérdések körül folyik a vita, Blyenbergh egyik visszavisszatérő, nem is ellentéte, hanem inkább emberi büszkeségében, magasabbrendűségi érzésében sértett feljajdulása az, hogy Spinoza nézetei elmosás a különbséget nemcsak a jámbor és az istentelen, hanem egyáltalán az ember és a természet többi része között. S noha Blyenbergh csak a Descartes filozófiájának alapelveit geometriai módon ismertető művet ismeri, Spinoza pedig védekezik, s ezt az állítást félreértésnek nevezi, mégis, el kell ismernünk, hogy Blyenbergh itt a spinozai gondolkodás egyik alapvető sajátosságára érzett rá. Ami pedig a spinozai védekezést illeti, az – a kötelező óvatosságon túl – inkább csak arra a negatív értéktételre vonatkozik, amelyet – a természet többi része vonatkozásában – Blyenbergh példái, a „vadállat”, a „fatörzs” stb. implikálnak.

Az ember kiválasztottságának tagadása ugyanis Spinozánál nem azt jelenti, hogy az embert a természet alacsonyabb rendű részeinek megvetésre méltó halmazába helyezi, hanem azt, hogy azt a vizsgálódási módot, amely a vizsgálandó tárgyak értékével kapcsolatos előítéleteken alapul, teljességgel száműzi a természet szemléletéből. Mint ahogyan a sokat emlegetett „Isten vagy Természet” formula sem jelent se többet, se kevesebbet annál, hogy a világegyetem legfőlegesebb zugában keringő porszem létezőként éppúgy részesül az Isten, a végtelen szubsztancia lényegét alkotó hatóképességben, mint bármely ember. A 17. századi gondolkodás Spinozával eljut oda, hogy nemcsak mindenfajta mozgás, hanem mindenfajta létező egyenrangúságát is állítja. Így konstituálódik nála a természet mint az az egységes „individuum”, amely minden – véges – elemében egyaránt Isten vagy a szubsztancia vagy az attribútumok végtelen hatóképességének – más véges elemek sorozata által – meghatározott kifejeződése.

De vajon akkor sem veszi-e ki Spinoza az embert a természet „államából”, amikor az *Etika* 5. részének lapjain az értelem passzív indulatokat legyőző hatalmáról, Isten megismeréséről, értelmi szeretetéről s a vele való egyesülésről értekeznek? Elhamarkodott volna bármely egyértelmű válasz. Az „aktív rosszallásnak” a kortársat leginkább provokáló, kétségbeejtő mozzanata éppen az az ambivalencia, amely az ismerős, a meghitt kifejezések „mégis”-használatában és e kifejezések radikálisan új értelmezésében rejlik. Mert például az *Etika* 2. részének előszava arra figyelmeztet bennünket, hogy a továbbiakban nem lesz szó mindarról, ami „az örök és végtelen létező lényegéből szükségképpen” kell hogy következzen, hanem csak arról, „ami mintegy kézen fogva elvezethet bennünket az emberi elmének és legfőbb boldogságának megismeréséhez”. (*Etika*, 69. o.; Szemere Samu fordítása.) Kétségbeejtő lehet, hogy Spinoza szellemében esetleg értelmesen használhatnánk olyan fordulatokat, mint „ezen akácfa egyesülése – vagy legalább egysége – Istennel”, s más efféléket. Ami persze nem azt jelenti, hogy teljességgel jogosulatlan volna

Spinoza szemére vetni, hogy valamiképp mégiscsak kitüntetettként kezeli az embert. Ezzel azonban olyan kérdéshez értünk, amelyet nemcsak Spinozának nem sikerült megnyugtató módon tisztáznia. Ez az a pont, ahol a filozófia szakadt menetű csavarja fordul, helyesebben ugrik egyet, vissza arra a pontra, ahol sok menettel korábban elkezdtük – s mindig újrakezdjük – húzni.

Talán már ki is találták, ezt a töredéket nagyjából két esztendővel ezelőtt írtam. Hiszen maga a kötet, amelynek megjelenését most ünnepeljük, a legékesebb bizonyíték arra, hogy Spinoza a kortársunkká vált, képesek vagyunk gondolkodó párbeszédet folytatni vele. Semmi mást nem kívánhatok, mint hogy e párbeszéd ne szakadjon meg. *Habent sua fata libelli*, első poharunk ürítésével kívánjunk jó sorsot e könyvnek!*

* Elhangzott (volna) a *Spinoza-tanulmányok* című kötet bemutatóján, az Atlantisz Könyvszigeten, 1994. február harmadikán.

Budapesti Negyed

Szerkeszti: Gerő András (főszerkesztő), Berkovits György (szerkesztő)

Az ötödik szám (1994. ősz) témája:
A VÁROS ALATT

A tartalomból:

Prakfalvi Endre: *A budapesti „ős-metró” (1949–1956)*
Gosztonyi Péter: *A Köztársaság téri ostrom és a kazamaták mítosza*
Csizmadia Ervin: *A szamizdat szubkultúrája*
Diósi Ágnes: *Hol lesz majd lakóhelyük?*
Dezsériné Major Mária–Futó Péter–Kállay László:
Mekkora az informális gazdaság Magyarországon?

A Budapesti Negyed szerkesztőségének címe:
1052 Budapest, Városház u. 9-11.

A KÖLTŐ ÉS A FILOZÓFUS

Pilinszky és Kierkegaard

I

Faggatni kellett Pilinszkyt, kérdésekkel ostromolni, hogy költészetéről és költői élet-hivatásáról beszéljen. Képekhez, hasonlatokhoz menekült, hogy valahogy megfogalmazza az elmondhatatlant. Mi történik a költőben, amikor alkot? Mihez lehetne hasonlítani az alkotás folyamatát? Mint a vadászat, „amely hihetetlenül aktív figyelem és várakozás és semmittevés. De akkor, amikor a vad megjelenik, abban a pillanatban a koncentráció maximuma”. Mint a futóverseny: „A versíró egy kicsit hasonló a százméteres futóhoz. A százméteres síkfutó, amikor fut, akkor nem boldog, nem boldogtalan, nincs apja, nincs anyja, nincs gyereke, senkije sincs – merő és tiszta futás”.

Vagy mint a sakkjáték. Ez a legtöbbször, s különböző perspektívába helyezett hasonlata. A nagyon szűk költői termésről: „Nem baj, ha valaki sokat ír, az se baj, ha keveset... Valamiképpen sakkpartinak érzem: akkor lépek, ha lépni kell”. A megoldhatatlan feladat vállalásáról: „A művészetben egyedül a »megoldhatatlan«, a »sakk-matt« helyzet reményteljes. A többi az élet gondja. A művészet viszont valami olyasmire vállalkozik, amire az élet nem vállalkozhat. Különben mi szerepe is lehetne?” A megoldhatatlan feladat akarásáról: „Egy tény, hogy boldog az, aki úton van, de van más felfuttató erő is, amikor az ember sakk-mattba szorítja magát, szóval mindazt, amit idáig tudott, azt kétségbe vonja, és akkor megkérdezi: és most mi lesz?” A teljesen egyéni költői vállalkozásról: „Minden költő egy-egy sajátos vállalkozás, egy-egy sajátos sakkjátszma, ebbe nagyon nehéz beleszólni, szüksége van saját atmoszférájának, a saját sorsának szép és nyugodt megteremtéséhez”. A költői életműről: „Én nem építek életművet, akkor lépek, amikor úgy érzem, hogy ennek a lépésnek az én összefüggéseimen belül értelme van. Tulajdonképpen egy-egy költő úgy marad meg bennünk, mint egy-egy sakkjátszmának az emléke”.

Sakkozik a költő? Beszéljünk akkor a sakkról. A múlt század harmincas éveiben alakult meg a „Berlini Sakkiskola”. Ennek tagja volt Adolph Anderssen is, egy breslauer matematikatanár, aki 1851-ben Londonban az első nemzetközi sakkverseny győztese lett. Megcsodált játékaik közül a „halhatatlan parti” a legemlékezetesebb, amely az áldozat elméletére épült fel. Ellenfele, Kieseritzky mester még teljes fegyverzetel rendelkezett, amikor a figuráit egymás után elveszítő Anderssen egy futóval, két lóval és néhány paraszttal adott neki mattot.

Képzeld el ezt szimultán szinten. Egy sakkmesternek húsz ellenfele van, s mindegyikkel az áldozat elmélete alapján játszik: mindenütt majdnem mindent elveszít, – végül mindenütt győz. Nem csupán a sakkban, hanem a gondolkodás és műalkotás történetében is. Ebbe a táborba sorolhatjuk a hosszú időn át szótlanságra ítélt – s időnként belső kényszer miatt is szótlán – Pilinszkyt, de azokat is, akiket szellemi őseinek tart: Pascalt, Simone Weil-t és Sören Kierkegaard-t is. „Mely gondolati, filozófiai hatások alakították ki szellemi arculatát? Melyek voltak legdöntőbb olvasmányai?” – hangzott egy Pilinszky-interjú egyik kérdése. „Ha a legfontosabbakra gondolok, nem föltétlenül azo-

kat említem, akik talán a leginkább hatottak rám, hanem azokat, akikre mint elérhetetlen eszményképekre fölnézek. Így mondom az Evangéliumokat, Pascal, Kierkegaard, Platón s az újabb korból, kiemelt helyen Simone Weil nevét”.

Kiemelt helyre került Simone Weil. Erről a zsidó polgárcsaládból származó, nála csak 12 évvel idősebb, de 1943-ban, a világháború folyamán, önkéntes számkivetésben, a részvét áldozataként elpusztult írónőről így vallott Pilinszky: „Simone Weil az intellektuális becsület, forradalmi hit, istenhit és világi szentség páratlan ötvözete. Nem hiszem, hogy bárkiben akadt volna hasonló elszántság a heroikus alámerüléshez. Kíméltre szoruló, törekeny testtel önkímélet nélkül átélni a forró hitet, hogy van teljes szabadulás az önzésből”. Ötven év telt el a halála óta, s szinte nem múlik el hónap, hogy franciául vagy fordításban ne jelenne meg egy-egy írása, vagy ne írnanak folyóiratokban, ne jelennének meg könyvek Simone Weilről. Sakk-matt helyzetbe szorította az élet, ő ezt kényszerítő felszólításnak érezte, s bátran vállalta. Így lett legyőzötten győztes az élet nagy mérkőzésében. Pilinszky emlékezése a *Naplórészletben*:

*Milyen nap is van ma? Úgy élek,
hogy össze-összezavarom
az idő menetrendjét.
„Latrokként – Simone Weil gyönyörű szavával
– tér és idő keresztjére
vagyunk mi verve emberek.”*

Az említett visszapillantásban Platón (vagy inkább Platón Szókratésze, aki „tragikus derűben élt, és ezért ki tudta inni derűsen a méreg poharat, mert már a lakomán tisztában volt a létezés tragikumával”), Jézus és Pascal társaságába került Kierkegaard. Társ a vereséget szenvedő győztesek között. Mit tudott róla, s mit olvasott tőle Pilinszky? Valószínűleg nagyon keveset. „Van Kierkegaard-nak egy gyönyörű tanulmánya Ábrahámról”, írja egy alkalommal, anélkül, hogy a tanulmány – helyesebben könyv – címét megemlítené (*Félelem és reszketés*). Más alkalommal ugyanerre utal: „...ahogy Kierkegaard Ábrahámja maradt egyedül Istenével hite merész alázatában.” Nincs kizárva, hogy az egészet nem olvasta el, hiszen magyar fordítására csak a közelmúltban került sor, ugyanakkor nem sok jele van annak, hogy németül vagy franciául hosszabb írásokat olvasott volna. Esetleg csak idézet-részletekkel, talán csak rövid utalásokkal találkozott? – nem lehet tudni.

Más Kierkegaard-munkából még csak nem is idéz. A forrás bizonytalan a következő mondatban, nyugodtan származhat az előbbi rövid írásból, könyvrészletből: „Azt hiszem, Kierkegaard-é a gondolat, hogy a jó ellentéte nem a rossz (a rossz kevés meg alacsony is ahhoz, hogy a jó valódi ellentéte lehessen), hanem a jó és rossz fogalmának összekeverése, összezagyválása”. Az „eszményről” is csak egyetlen alkalommal írt le néhány sort. Az újvidéki magyar folyóiratok szerkesztőit hasonlíja ehhez a gondolkodóhoz: „Lobogójukra bátran írhatnák fel akár Kierkegaard nevét, legalábbis ami gondolkodásmódjuk természetét, tartásuk szenvedélyességét, szabadság és igazság feszültségének szinte szomjas kívánását illeti”.

Mérfelül kevés érintkezési felület ez ahhoz, hogy Pilinszkyt minden további nélkül besorolhatnánk Kierkegaard késői tanítványainak körébe, vagy hogy legalább azt mondhatnánk, hogy jelentős hatással volt rá. Kell a sok, ha költőkről-művészekről van szó? A nagyok kivétel nélkül karakterisztikusan önmaguk, s mások hullámhosszára néha úgy hangolódnak, hogy egyetlen szót hallanak meg, erre különleges költői érzékenységgel reagálnak, de továbbra is „önálló rádióadóként” működnek. „Valaki kimutatta Simone Weil hatását az Oratóriumra – mondta egy alkalommal. – Ez azért megható, mert

amikor írtam, még egy sorát sem olvastam. Mégis beletalált az igazságba: itt aztán csak ugyan valódi, mély összefüggésről van szó". A mély összefüggésekre kell vadászni a többi eszményképhez, így Kierkegaard-hoz fűződő kapcsolatában is.

Talán érezhető az eddigiekből, s az említett névsorból, hogy nem a kimondott szóra, az elméletre, az absztrakt szinten megfogalmazott igazságra, inkább az egzisztenciálisan megvalósított, személyesen megélt igazságra figyel: Ő nem sakkpartnere Kierkegaardnak, inkább „kibic”. Látja, hogyan játszik a Mester, talán csak egy pillanatig érdeklí a játéktípus, s saját helyzetében (évszázad múltán) hasonló módon értékeli az élet nagy játékát, lépeget úgy, hogy új történelmi koordinátákban a matt-helyzeteket keresi, de a szabályokkal ellentétben ő is ki tudja mondani: „Veszítettem – tehát győztem!”

Sören Kierkegaard (1813-1855) a negyvenes években volt szellemi nagymester, Dánia fővárosában, Koppenhágában. Író, filozófus, teológus, próféta, kicsit színész is, mert álruhába öltözött – álnév alatt – adta ki munkáinak jelentős részét. Nyolc év során (1842-1849) írt „Összes művei” fél könyvespolcot töltenének meg, a második félre kerülhetnének halála után előkerült feljegyzései.

A vele való, évtizedekkel ezelőtti „találkozásom” első reakciója volt, amikor írásainak listájára is pillantást vethettem: lehet-e ilyen rövid idő alatt sok „olvasni érdemes” dolgot írni? Ezt kérdezhették kortársai is. Első könyvét (*Vagy-vagy*) még nagy lelkesedéssel fogadták, de a többinél – volt év, hogy egyszerre hárommal jelentkezett – a lelkesedést lassan hűvös közömbösség váltotta fel. Mintha megérezte volna. Említett könyvének első oldalain hozza ezt a sakk-hasonlatot: „Úgy érzem magam, mintha egy sakkfigurára mutatva az ellenfél kijelentené: ezzel nem léphetsz”. Eleinte még hallotta ezt a tiltakozást, később már nem szóltak semmit. Az 1846-os *Tudománytalan utóirat a filozófiai morzsákhoz* címen megjelent művére így emlékezett három évvel későbbi naplójegyzetében: „A könyv Dániában jelent meg. Egyetlen helyen [recenzióban] sem tettek róla említést. Talán 50 példányt sikerült eladni... Ugyanakkor egy szenny lapnak ugyanebben az országban 3000 előfizetője van”.

Kierkegaard lépett, és sorra „kiütötték” könyveit. Pedig szimultán játékot folytatott, mert egyszerre mérkőzött a romantikus életszemlélet és az idealista filozófia nagyjaival, kora teológusaival, az egyház vezetőivel, de a sajtó hatalmasságaival is. Jelentős névsort lehetne összeállítani holt, vagy (akkor még) élő – általa kiválasztott – ellenfelekből. Akár akarta, akár nem, az áldozat elméletét váltotta gyakorlattá: felállította, majd feláldozta „figuráit”, s csak remélte, hogy egyszer győzni fog. Életében nem került erre sor. Nem 34, mint várta, mégis korán, 42 éves korában érte utol a halál. Mindent elveszített – vagy éppen eltékozolt: rokoni kapcsolatokat, jegyesét, (egy kivételével) minden barátját, hírnevét, becsületét, egészségét és vagyonát. Kevés szellemi nagymesternek jutott ennél teljesebb halál. 1855-ben sírba vonult az életmű is. Ha valaki az elmúlt században írt filozófia- vagy irodalomtörténetekre, a kor forrásmunkáira alapozva írná meg a kor szellem-történetét, s akár a századvégig tanulmányozná, hogy egy-egy gondolkodó mit tanított, Kierkegaard neve fel sem merülne, vagy legjobb esetben néhány lábjegyzetben szerepelne.

Jó ötven év telt el halála után, amikor újra felfedezték, legelőször írók és költők. Elsőként skandinávok, akik nyelvéhez közelebb álltak (Jacobsen, Ibsen), majd németek. Rilke közel harmincévesen, 1904 februárjában említette Lou Andreas-Saloméhez írt levelében: „Nyáron tanulni fogok dánul, hogy Kierkegaard és Jacobsen írásait eredeti nyelven olvashassam.” Kafka is sokszor hivatkozik rá, s azóta különböző nyelvterületeken még sokan, nem is beszélve az indirekt hatásokról.

Szelleme betört a teológiába, az ún. „dialektikus teológia” (Barth, Brunner, Bultmann) az ő szellemiségében gyökerezik. Századunk húszas éveiben pedig a bölcselet fedezte fel. Németek, mint Jaspers és Heidegger, majd franciák, elsősorban Sartre és Ca-

mus hivatkoztak rá, s építették gondolataira – eltérő hangszerelésű – egzisztencialista filozófiájukat. Úgy tűnik, hogy halhatatlan sakkpartit játszott Kierkegaard – az áldozat elmélete nem volt hiábavaló, olyannyira, hogy „kiütött” figurái is visszakerültek a sakk-táblára, s azóta is folyik a szimultán játék, új szabályokkal, új problémákkal. Legtöbb esetben, kiragadva az eredeti összefüggésből, sokan játszanak az ő gondolatmorzsaival – mondjuk sakkfiguráival.

Pilinszky játékát szeretném átvizsgálni, de már szóba került, hogy sajátos játék ez. Bizonyos szempontból eredet és ősforrás ő is, személyes élményekre épít s nem utánzó. Az élet totalitása felé nyitja meg magát. Nem filozófiát akar értelmezni, hiszen költői formába öntött gondolatainak ezernyi hajszálgyökere van. Nagyon kevés konkrét kapcsolat található közötté és Kierkegaard között, ezt már említettem, s megkérdeztem: Kell a sok? Megismételt – és kiegészített – válaszom: nem, hiszen a hullámhosszak azonossága, adott körülmények között, hasonló adást teremt. Nincs szükség minden részletben konkrét kapcsolatra, hiszen a lelki struktúra hasonlósága és a problémalátás egyirányúsága sok esetben hasonló műsört – vagy az első hasonlat alapján –, hasonló játéktípust eredményezhet.

Pilinszky így ír világ-nézésének forrásairól: „Amikor az ember a saját életében a konkrétal találkozik, annak nincs szinte előzménye. Olyan ez, mint a saját édesanyja. Tehát tényleg egyszeri. Én azon túl sokat tűnődtem, hogy ennek vagy annak van-e előzménye: ami hatott, azt nyugodtan engedtem magamra hatni, mert amikor az ember segíteni kíván, akkor hiúságból nem utasít félre semmiféle segítséget. Így voltam a hatásokkal is, se nem kerestem, se nem védekeztem ellene, de az ember, ha tényleg a konkrétúra figyel, akkor énszerintem a legkisebb képesség is megkapja azt az egyszeri valamit, ami az övé, és amiről érdemesnek tartja beszélgetni, aztán kérdéses, hogy ez szerepet játszik-e vagy nem mások életében. De ez másodrangú kérdés”.

Melyek az elsőrangú kérdések, amelyekkel egy íróhoz (legyen az szépíró, vagy filozófus) közeledünk? Kicsit önkényesnek látszó felsorolást tehetünk: Mit mond? Hogyan mondja? Miért, tehát milyen tapasztalatok vagy felismerések alapján mondja? S az összefoglaló kérdés: mi közöm van hozzá?

II

Cs. Szabó László 1972-ben beszélgetett Pilinszkyvel, s egy angol költőre, néhány versének fordítójára hivatkozva tette fel a kérdést: „Ted Hughes rólad szóló kiváló, rövid tanulmánya meglehetősen elkülönít téged otthoni pályatársaidtól, s a keresztény egzisztencialisták közé sorol, akik kővé váltan beletörődtek, hogy a munkatábor és az atomfizika is beletartozik Isten teremtésébe, s ez a teremtés a halál univerzuma lenne csupaszra vetkőzött szentek nélkül, túl dogmán, túl reményen...” Pilinszky ezt nem tagadta, csak pontosítani akart: „De a végső kétségbeesésen innen. Másképpen hogyan gondolnánk expiálásra”. A kétségbeesés őseredeti kierkegaard-i fogalom, a *Halált hozó betegség* című könyvének egyetlen témája, s különböző formában tovább él az egzisztencialista bölcselők körében. Döntő jelentőségű határvonalat jelent az, hogy a kétségbeesésben – vagy a kétségbeesés ellenére – megmarad-e a végső nyitottság az Abszolútum felé (mint Kierkegaard-nál és Pilinszky-nél), vagy beszorul a gondolat, s vele az egész ember az immanens világba.

Többek között a francia Gabriel Marcelt (1889-1973) szokás keresztény egzisztencialistának nevezni. Pilinszkyt szoros kapcsolat fűzte ehhez a filozófushoz. Az ő meghívására tölthetett fél évet Franciaországban. Többször vendégeskedett nála, néha csak szótlanul ültek egymás mellett, s Bach és Schubert zenéjét hallgatták. „Ami az első, majd későbbi látogatásaim során valóban megbűvölt: az ennek a ragyogó, ma is eleven szellem-

nek fényességig erős emberi jósága volt” – írja később róla. Gabriel Marcel is támasztékot jelenthetett számára, mert ez a filozófus is halálosan komolyan vette a lét gondját, de a végső harmóniába vetett hitét nem veszítette el. Pilinszky talán neki is köszönhette, hogy a háborúban szerzett iszonyú káosz-élményei, a lét tragikumának teljes átélése ellenére – még ezeknek az élményeknek fokozódó besűrűsödése idején – sem zuhant bele a végső kétségbeesésbe.

Az egzisztencialista gondolkodásmód kierkegaard-i háttére azonban érdekelte Pilinszkyt, akármennyire ki volt szolgáltatva a szűk csatornáknak, amelyeken keresztül az ő idejében a dán filozófus gondolatai hozzá áramolhattak. Jól ismerte kora (főként francia) egzisztencialista bölcséleti irányait, de Kierkegaard-t „az egzisztencialista filozófia atyjának” nevezi, bizonyára nem csupán bölcsellettörténeti kutatásai alapján. Kérdés: mi áramlott át ebből az „első” egzisztencialista szemléletmódból Pilinszkybe?

Elsősorban a konkrét és egyedi létezés iránti hallatlan érzékenység. Alig áttekinthető az a bőség, ahogyan Kierkegaard beszél erről, akár kijelentve, saját véleményét előterjesztve, akár harcosan, elsősorban a hegeli rendszerrel folytatott küzdelmében. Miről van itt szó? „A spekulálók eltekintenek a létezésről. A létezés az ő számukra csak a lét múltbeli birtoklását jelenti, így a konkrét létezés jelentéktelen és bármikor megszüntethető pillanatot jelent csupán a [szellem] tiszta és örök létezésében. A spekuláció elvont világban mozog, a létezővel nem válhat egyidejűvé, a létezést mindig csak hátulról, tehát sohasem konkrétságában kapja el.”

Kierkegaard figyelme elsősorban önmagára, saját konkrét és egyedi létére irányul. „Az a kategória, amelyen vallási szempontból az időnek, a történelemnek, sőt az emberi nemnek át kell haladnia, az »egyed ember«. Az a görög katona, aki a thermopylei szorosnál állt és elbukott, nem volt úgy bebiztosítva mint én, aki az »egyed ember« szorosánál állok. Első tekintetre az én feladatomból könnyebb, sokkal kevésbé fenyeget az a veszély, hogy eltíporjanak. A nagy emberi sereg szolgálatában kell állnom, azért, hogy [végre] az »individualitás« szűk szorosán haladjon át. Itt ugyanis csak az jut tovább, akinek sikerült valóban »egyed emberré« válnia. S ha síromra majdan valami feliratot kívánnék, az nem lenne más, mint ez a néhány szó: »Ez az egyed ember.«”

Kierkegaard az idealista filozófiai rendszerekről, elsősorban Hegel gondolatépítményéről beszél. Inkább illusztrálásul álljon itt egy hegeli idézet: „Olyan korszakban élünk, amelyben az egyetemes szellem megerősödött, s az egyedi valóság, értékének megfelelően, jelentéktelenné vált... A szellem egyetemes művében nagyon kevés jut az individuumoknak”. A teljes rendszerből kiragadott idézet ez, de jól mutatja az ellentétet a két gondolkodó között. Kierkegaard nem csupán vitázott, de számtalan helyen gúnyolta is Hegelt. Egy a sok közül: „Égy gondolkodó óriási épületet emel. Rendszert épít, amelybe befér a teljes létezés és az egész világtörténelem. Ha személyes életére nézünk, akkor meglepődve látjuk, mennyire riasztó és nevetséges az, amit tesz: ő maga nem képes arra, hogy ebben a hatalmas palotában lakjék, hanem beköltözik a csűrbe, vagy a kutyaólba, legjobb esetben a portáslakásba. S ha csak egyetlen szóval is említjük ezt az ellentmondást..., meg lenne sértődve. Attól, hogy téved, nem fél annyira, mint attól, hogy nem fogja befejezni a gondolatrendszer építését”.

Kierkegaard az egyedi emberben érzi a valóság jelenlétét. Ez érezhető Pilinszkyknél is, csak ő már befoglalja a világ dolgainak egyediségét is, s ez döntő szempont. Egyéni, ugyanakkor egyetemesen érvényesnek mondható felismerése: „Valami egészen hihetetlen történt a koncentrációs táborok világában. A tárgyak maguk is a kereszt útját járták, passiót jártak, ami nagy ritkaság a történelemben. Hétköznapi civilizációnk szinte valamennyi tárgya részt vett ebben, bőröndök, pokrócok, csajkák, pléhkanalak, kulacsok, de sorolhatnám szinte valamennyi eszközt. És ettől tragikusan lecsupaszodtak és tragikusan meg is gazdagodtak”.

Ez a felismerés átáramlott költészetének teljességébe: minden egyes létezőt jellemez valami egészen sajátos „van”-ság. Meggyőződése, hogy csak ezekből kiindulva lehet (és szabad) egyetemes érvényű szavakat kimondani. „A világban tények léteznek, amit mi valóságnak mondunk, és tudod, a valóság az rettenetes erős és rettenetes gyengéd, szubtilis. Ez az asztal, amit most megfogok, ez kemény tény. Egy gondolat már sokkal finomabb. A valóság pedig teljesen anyagtalan. Erre mondta Rilke: rettenetes, hogy a tényektől sohasem tudhatjuk meg a valóságot. Ti. a tények bealazzák a valóságot. A művészet tulajdonképpen nem más, mint áttörni a tényeket és eljutni a valósághoz.” Nem valami egyetemes valósághoz, hanem „ennek a konkrétumnak valóságához”, s csak ezen keresztül az egyetemeshez. „Van Gogh sétája során rábukkan egy fára és lefesti. Igazság szerint ez a fa semmivel sem különb többi társánál. A találkozás ereje emelte, tette megragadóvá. De ez is mit jelent? Olyasféle jelenség ez, amit a vallás síkján kegyelemnek szoktunk nevezni. S éppoly nehéz beszélni róla. Mivel, titokzatos módon, Van Gogh fácskájában nemcsak a világ valamennyi fácskája van jelen, hanem maga a teljes mindenség, beleértve a festő teljes egzisztenciáját is.” Ugyanez történik a költővel, aki, ha „pontosan látja, illetve érzékeli azt a »fát«, amit leír... akkor az a papíron megjelenik”.

Vessünk ismét egy pillantást a kierkegaard-i háttérre, amelyben szinte kizárólagosan csak az emberi világ jelentkezik, de ez is a nézés és látás hasonlóságáról tanúskodik: „Egyetlen színésztől nehezebb beszélni, mint megírni egy egész esztétikát. Még nehezebb a színész egyetlen teljesítményéről beszélni, mint általában valamit mondani róla. Minél kevesebb anyag áll rendelkezésünkre... annál súlyosabb feladat előtt állunk, mert ez ábrázolási képességünket teszi próbára. Ha összefoglaló áttekintést teszünk, az sokkal könnyebb. Olyan nagy anyaggal állunk ilyenkor szemben, hogy azt hihetnénk: itt most valami érdekeset mondunk. Pedig ezt mindenki ismeri. Minél konkrétabb a feladat, annál nehezebb megoldani”. Nehéz megoldani, még nehezebb szólni róla, félreérthető – vagy éppen a sok használatban elkopott – szavakkal rámutatni arra, ami van, ami csak akkor tud valamit kifejezni az egyetemesből, ha előbb teljesen konkrét valóságára figyelünk.

„Megérezni a konkrétumok ízét” – mondja Pilinszky *Ars poetica helyett* című írásában, s kifejti: minél többről beszélünk, annál felületesebbek vagyunk, az általános dolgokban alig van realitás. Viszont ha kevesebbet ragadunk meg a valóságból, kevesebb dologra irányítjuk figyelmünket, de áthatóan, mélyebb jelentéstartalmára figyelve, akkor feltáru előtünk az, ami igazán van. Nem csupán az emberben, hanem a dolgokban is, amelyek emberközelen átlényegülnek. Ebben Pilinszky csodálatos. Kell ezt bizonyítani? Néhány sort talán mégis érdemes idézni innen-onnan: „Mindig az elhányt bádogganalat, / a nyomorúság lim-lom tájait kerestem...” Vagy:

*A teremtés bármilyen széles,
ótnál is szűkösebb.
Innét odáig. Kő, fa, ház.
Teszek, veszek. Korán jövök, megkésem.
És mégis olykor belép valaki
és ami van, hirtelen kitérül...*

Elvi szinten megfogalmazva: „Engem a világból rögtön életem kezdetén az érdekelt, ami látszatra kívül esett a világon. Tehát egy szép tenger hajnalban nem kíván bizonyítást. De egy eldobott újságpapíros igen. Engem tulajdonképpen ezek a dolgok érdekelték, a világ peremére szorult lények és a világ peremére szorult tárgyak... Az egyetlen gondom az volt, hogy magammal együtt bevigyem ezeket a világ peremére szorult vagy annak hitt dolgokat”.

Hogyan létezik az ember? – ez a kérdése Kierkegaard-nak, Pilinszkynek. Erre a kérdésre csak pillanatszerűen lehet válaszolni, a konkrétumot a végső lemezelenítésig kell ábrázolni. Aki a képeket valamilyen kitalált rendszer szerint illeszti össze, máris meghamisítja a valóságot. Különös módon érezte meg ennek a látásmódnak értékét Ernst Bloch: „Mindenkét megelőzve közülünk egy valaki hagyta maga mögött azt, ami látszólagos. Belefúrta gondolatait abba a valóságba, amely mindannyiunk sajátja. Egyedül Kierkegaard... Felébresztett minket álmodozásainkból. Legfőbb gondja az, hogy létezőnk. Az ablakon át az utcára lehet látni, de önmagunkat csak ezüstözött üvegben, a tükörben láthatjuk meg. Csak az önmagát átélő létező (talán nem is teljesen tiszta) tükrözésében tekint ránk az igazság”.

Bloch nem ismerhette Pilinszkyt – de elmondhatta volna róla is, amit Kierkegaard-ról mondott. A másfajta realitásokba, a mindennapi lét gondjaiba ágyazott ember azt hihetné a filozófus és a költő műveinek olvasása közben, hogy csak fél lábbal állnak a földön. Aki mégis tud valamennyire azonosulni velük, felfedezi, hogy így arra kényszerültek, hogy egész életükben egyensúlyozzanak, tehát egzisztenciálisan megszüntessék az immanens biztonságot. Ugyanakkor az, amire támaszkodtak, az „egyetlen láb”, a mélységekben szilárd talajra bukkant, olyan szilárdra, amelyet mi, két lábon rohanók, nem csupán időhiányból nem tudunk elérni, hanem túl erős hétköznapi biztonságérzetünk miatt az az igény sem tud megszületni bennünk, hogy teljesebb – végső – biztonságot keressünk.

III

Alámerülni, beesülyyedni – ez ennek a filozófiának egyik jelentős alapelve. Itt sajátos magatartásbeli hasonlóságra bukkanunk. Ha a sakkjáték hasonlatánál maradunk: Kierkegaard is, Pilinszky is kereste azt, ami a „parasztok” létélményében jelentkezik – most már persze nem sakkfigurára gondolva, s a paraszt megnevezés alatt inkább földközelséget, életközelséget, tehát az egyszerű emberek élettapasztalatát értve. Kierkegaard nem csupán Hegelt, vagy Schellinget olvasta, hanem naponta járt-kelt az emberek között, s szóba elegyedett velük. „Abban az időben nem volt még egy ember Koppenhágában, aki ennyire örömet talált volna az egyszerű emberekkel való találkozásban, aki ilyen gyorsan kötött volna ismeretséget az utcán, s minden előítélet nélkül beszélgetni tudott velük” – írja róla egy életrajzírója. Ezt maga Kierkegaard is jelzi naplójegyzeteiben: „Egy cselédlány, éjjeli őr, bérkocsis, alapjában véve minden ember, számomra végtelen értékek hordozója volt. Ahhoz is értettem valahogy, hogy mindenkivel tudjak szót váltani”. Élete egyik legnagyobb csapása volt ezért, amikor a „Corsar” (Kalóz) című vicclap (1846-ban) nevetségessé tette alakját, s a tömegkommunikációs eszközök már akkor jelentkező terrorja nyomán napi sétája közben szívesebben gúnyolták őt, mint hogy beszélgettek volna vele.

Nem ebben a nyitott közegben járt Pilinszky is? Ő sem csak „tiszt-párti”, nem csupán Simone Weil-t olvassa vagy Rilket, Dosztojevskijt (esetleg töredékesen Kierkegaard-t), hanem alámerül a sakkjáték „parasztjainak”, a világot sajátosan átélőknek a világába. „Egy gyerek, egy idióta, esetleg – sőt valószerű – sokkal mélyebben és közvetlenebbül érintkezik a világ egészével, ha nem is tud róla különösebb információkat adni. Ismerem ilyen lényeket, akik szinte minden különösebb segítség nélkül, a világ valóságával – hogy úgy mondjam – teljesen baráti viszonyban voltak. Ez csodálatos eredményt szült bennük”.

Az itt szerzett információk kicsalogatására mégis lehetőséget, utat talált. Szinte minden nyilatkozatában felmerült nagynénje alakja. „Engemet, azt többször megírtam,

anyám mellett anyám nővére nevelt, ő volt a legtöbbet velünk, aki gyerekkorában szerencsétlenül járt, és egy nagyon-nagyon redukált nyelvet beszélt, talán szegényesebbet, mint a gyerekek. Én ma már ezt egy olyanfajta szegénységnek tartom, ami eleinte nem volt bennem tudatos, de később kénytelen voltam felismerni, ez az igény dolgozott bennem, ti. azt a néhány szót viszont, amit mondott, azt rettenetes intenzitással mondta.” Ebben a nyelvi világban járta ki azt a tanulóiskolát, amely arra képesítette, hogy ne csak használja a megszokott, a régi szavakat, hanem jelentéstartalmukba elmerülve új valóság-részeket fedezzen fel bennük. „Az én szótáram aszerint szaporodik, hogy egy-egy szó olyan pozícióba kerül..., hogy hirtelen úgy nézem a régit, mint valami vadonat-újat”.

A világ valóságát különös érzékenységgel fedezte fel önmagában, de nyitott maradt élete végéig a kívülről kapott információk felé is. Ezeknek a sajátos lélekrezdüléseknek akart Pilinszky hírnöke, vagy ahogy ő mondja (éppen úgy, mint Kierkegaard), tanúságtevője lenni. „Én nem akarok egyéb lenni, mint tanúságtevő.” Ha ez a valóság benne van írásaiban, akkor – vallomása szerint – már mindegy, hogy hogyan ír az ember. „Én nagyon csúnyán beszéltem, telve nyelvtani hibákkal, de ez nem számít, illetőleg baj, de még mindig jobb, mint ha, hogy mondjam, az idegzetem helyett a stílusommal gondolkodnék és beszélnék”. Az idegzet szót talán át kellene váltanunk. Beszéljünk inkább egzisztenciális gondolkodásról, amikor az ember egész lényével és nem csupán fogalmakat teremtő eszével gondolkodik.

A kierkegaard-i létértelmezés legbensőbb körében vagyunk: életünk végső igényét kielégítő, nélkülözhetetlen igazság akkor „van”, ha az egyes emberben „létrejön”. A pusztán megismert igazság azonban rajtunk kívül van, s mi mozdulatlanul tekintünk rá – nem hatol belénk. Így, személyesen fogalmazva tűnik csak elő, hogy miről is van szó végeredményben. Arról, amit az előbb Pilinszkyvel kapcsolatban is egzisztenciális gondolkodásnak neveztünk: amikor a teljes ember fogadja magába az „igazat”, s csak utána próbálja azt – akár csak dadogva – kifejezni. Ez a kizárólag a vállalás által létrejövő felismerés, ennek elmélyítése, tehát a felismeréssel való azonosulás, mérhetetlenül vakmerő és lelket meggyötrő vállalkozás. Amit Kierkegaard a *Szorongás fogalma*, a *Félelem és reszketés*, a *Halált hozó betegség*, a *Keresztény lét begyakorlása* címen ismert művekben elmond, abból nagyjából sejthető, milyen pokoljárás végzett ez az ember: tudja, mi a gond, az aggodalom, a szorongás, a magányosság, a félelem, a remegés, a megrettenés, az önmegvalósítással szemben érzett felelősség, a szabad döntés és elhatározás terhe. A felsorolást még folytathatnánk.

És Pilinszky? Verstöredékek előtt álljon itt a hozzá nagyon közel álló Nemes Nagy Ágnesnek a költő halála után megfogalmazott néhány sora: „Pilinszky más. Mindenki más, de vannak másabbak... Egy ember, aki megjárta a poklot. De ő nem megjárta, hanem benne élt... A poklok közül az övé a kitaszított, az árva, a szélsőséges, a világszéli, a határ-szituációs, voltaképpen megnevezhetetlen szenvedés volt... A Pilinszky-kéz vékony, fehér mozdulataival vezetett be minket abba a kétségbeesésbe, amely a kegyelem előszobája... Meggazdagított a hiánnyal, elveszettséggel, az egzisztencia csontig, képlettig letaszított ínségével”.

Az előbbi két bekezdés záró sorait talán egzisztencialista litániának is mondhatnánk. Néhány költői szóval kellene még rámutatnunk, mit talál az, aki ezt átéli. „A világ tenyérébe kalapált szeg, / holtsápadt, / csurom vér vagyok.” Ennek a versnek már a címe is karakterisztikus: *Marhabélyeg*. S a talán legismertebb műnek, az *Apokrifnak* jelzései? „Egy ember lépked hangtalan. / Nincs semmije, árnyéka van”, „Irtóztató árnyam az udvaron”, „Riadt vagyok, mint egy vadállat”, „Izzó mezőbe tűzdelt árva lécek, / és mozdulatlan égő ketrecek”, „Iszonyú terhe / omlik alá a levegőn”, „Éles kövek közt árnyékom csörömpöl”, „És könny helyett az arcokon a ráncok”...

Ami Kierkegaard-nál még csak előérzés, az én-központ nélküli ember, a tömegben, az általánosban elsüllyedni akaró, s ennek következménye, a csordaként terelhető ember, az Pilinszkynél már történelmi élmény, a második világháború apokalipszisére való emlékezés. Évtizedek múltán „egy ember kimered a földből”, s vallja: „Hogy megtörténtett, iszonyú, de most, mivel megtörtént, szent”, tehát fel kell emelnünk, nem csupán (esetleg csendes farizeusként) megbotránkozni rajta. Körülnéz, utána magába tekint, s elemezni kezdi, amit látott. Magára marad, egyszeriségében megérkezik a végső határhoz, s érzi a választat: vagy megvakul, vagy be kell hunynia a szemét, hogy ne lássa az ember által az embernek okozott borzalmakat. A harmadik út szinte emberfeletti erőfeszítést kíván: szembenézni a tényekkel. „A tragédia természete mindig az, hogy ha szembenézünk vele, akkor ez a sötét Nap világít, ha viszont háttal fordítunk neki, elpusztít bennünket.”

Kiegészítésül egy másik kép: zuhanni kell, de a tér dimenzióit belső erővel (Kierkegaard-nál, Pilinszkynél egyaránt a hit ugrásával) meg lehet változtatni, a tömegvonzással szembe lehet szegülni, s akkor az ember fölfelé zuhan. De erről már nem tud beszélni – a magyar költő még kevesebbet, mint a dán filozófus –, jelezni azonban, különös módon, tudja. Hogyan lenne különben lehetséges, hogy a *Ravensbrücki passió* című verséből az egyszeri, az egyetlen egyszer élő ember keresztre feszülését és felemelkedését – győzelmét – érezzük ki? Sőt azt is, hogy általánosítani tudunk: rólunk is szó van, mi is félelmetesen magunk vagyunk, a körülhatárolt lét „kockacsendjében” állunk, „elfelejtünk kiáltani” – mert szólni nem lehet a létezés és nem-létezés határállomásán, a lét abszurditása átélésének pillanatában. Mégis a magunkon való túlnövekedés történelmi pillanata lehet ez, a parányi létezőnek „mindene olyan óriás” lesz.

*Kilép a többiek közül,
megáll a kockacsendben,
mint vetített kép hunyorog
rabruha és fegyencfej.*

*Félelmetesen maga van,
pórusait látni,
mindene olyan óriás,
mindene oly parányi.*

*És nincs tovább. A többi már,
a többi annyi volt csak,
elfelejtett kiáltani,
mielőtt földre roskadt.*

Megérkeztünk az abszurditás világhához – s ettől kezdve (talán nem csupán számomra), ha nem is az azonosság, de legalább a párhuzam megerősödik. Kierkegaard és Pilinszky élettörténetében és az emberi lét értelmezésében megmutatózó párhuzamról, a kétségbeesésbe való zuhanásról és kiemelkedésről kell a következőkben beszélnünk.*

* A tanulmány folytatására későbbi számaink egyikében kerül sor. – *A szerk.*

ELŐADÁSOK A VALLÁSOS HITRŐL*

I.

Egy osztrák tábornok azt mondta valakinek: „Gondolni fogok rád halálom után, ha lehetséges.” Elképzelhetünk egy olyan csoportot, amely ezt nevetségesnek tartja, és egy másikat, amely nem. (A háború alatt Wittgenstein azt látta, hogy krómacélon hordozták a konszokrált kenyeret. Ez nevetségesnek tűnt számára.)

Tegyük fel, hogy valaki hisz az Utolsó Ítéletben, és én nem. Vajon ez azt jelenti-e, hogy én az ellenkezőjét hiszem annak, amit ő, hogy tehát nem létezik ilyesmi? Azt mondanám: „egyáltalán nem, vagy nem mindig.”

Tegyük fel, azt mondom, hogy a test fel fog bomlani, más pedig azt mondja „Nem. Az alkotóelemek ezer év múlva újra egymáshoz kapcsolódnak, és fel fogsz támadni.”

Ha valaki azt mondja: „Wittgenstein, te nem hiszel ebben?”, azt válaszolnám: „nem.” „Az ellenkezőjét állítod?” Azt mondanám: „nem”.

Ha ezt mondom, az ellentmondás már benne van ebben.

Mondanád-e: „Én az ellenkezőjét hiszem”, vagy „nincs okom, hogy feltételezzek ilyesmit”? Egyiket sem mondanám.

Tegyük fel, valaki hívő és ezt mondja: „Hiszek az Utolsó Ítéletben,” és én azt válaszolnám: „Én nem vagyok olyan biztos ebben. Talán.” Azt mondhatnád, hatalmas szakadék van köztünk. Ha azt mondja: „Egy német repülőgép van fölöttünk”, és én azt válaszolnám, hogy „lehetséges, nem vagyok benne biztos”, akkor azt mondhatod, nagyon közel vagyunk egymáshoz.

Egyáltalán nem arról van szó, hogy közel hozzá, hanem arról, hogy egy egészen más szinten vagyok, amit a következő szavakkal fejezhetnél ki: „Valami egészen másra gondolsz, Wittgenstein.”

A jelentés semmilyen magyarázata nem képes megmutatni a különbséget.

Miért van az, hogy ebben az esetben úgy tűnik, az egész dolgot elvitettem?

Tegyük fel, hogy valaki úgy irányítja életét, hogy hisz az Utolsó Ítéletben. Bármit tesz, ezt tartja szem előtt. Máskülönben honnan tudhatnánk, hogy azt mondja-e, hiszi, ez bekövetkezik vagy sem. Az nem elég, ha megkérdezzük tőle. Valószínűleg azt fogja mondani, bizonyítéka van rá. De ezt te rendíthetetlen hitnek nevezhetéd. Ez nem érvelés vagy normál alapokra való hivatkozás révén mutatkozik meg, hanem inkább azáltal, ahogy egész életét vezeti.

Ez egy sokkal erősebb tény – mellőzzük az élvezeteket! – erre a képre hivatkozunk. Egy bizonyos értelemben ezt kell a legszilárdabb hitnek tartani, mert az ember emiatt dolgokat kockáztat, amit nem tenne meg abban az esetben, ha azok sokkal inkább meg-alapozottnak tünnének számára. Jóllehet megkülönbözteti a jól megalapozott dolgokat azoktól, amelyek nincsenek jól megalapozva.

* A fordítás alapjául szolgáló kiadás: L. Wittgenstein: *Lectures and Conversations on Aesthetics, Psychology and Religious Belief*. Compiled from Notes taken by Yorick Smythies, Rush Rhees and James Taylor. Edited by Cyrill Barrett. Basil Blackwell. Oxford. 2. Repr. 1970. 53-72. o. A fordítás ellenőrzése Tarnay László munkája.

Lewy: Bizonyára azt mondaná, hogy ez a leginkább megalapozott.

Először is, használhatná a „jól megalapozott” kifejezést, vagy egyáltalán nem. Ezt a hitet mint leginkább megalapozottat fogja tárgyalni, másrészt pedig olyanként, mint ami egyáltalán nincs jól megalapozva.

Ha van egy hitünk, bizonyos esetekben újra és újra hivatkozhatunk bizonyos alapokra, s ugyanakkor egész apró dolgokat kockáztatunk – ha eljön a pillanat, hogy ezen hit miatt kockáztassuk életünket. Vannak helyzetek, amikor hited van – amikor azt mondd: „hiszem” – és ugyanakkor ez a hit nem támaszkodik olyan tényekre, amelyekre mindennapi közönséges hiteink támaszkodnak.

Hogyan hasonlíthatnánk össze a hiteket egymással? Mit jelentene egyáltalán az összehasonlításuk?

Azt mondhatnád: „Szellemi állapotokat hasonlítunk össze egymással.”

Hogyan hasonlíthatnánk össze a szellemi állapotokat? Ez nyilvánvalóan nem minden esetben történhet meg. Először is, azt, amit mondasz, nem lehetne-e egy hit szilárdsága mértékéül tekinteni? De tulajdonképpen milyen kockázatokat vállalasz?

Egy hit ereje nem hasonlítható a fájdalom intenzitásához.

A hitek összehasonlításának egy egészen eltérő módja látható abból, hogy milyen típusú alapokra fog hivatkozni.

A hit nem olyasmi, mint a szellem pillanatnyi állapota. „Öt órákor rettenetesen fáj a foga.”

Tegyük fel, van két ember, és az egyik, amikor eldönti, hogy mit fog csinálni, mindig gondol a jutalomra és büntetésre, a másik pedig nem. Azaz, az egyik ember hajlik arra, hogy mindazt, ami történik vele, jutalomnak vagy büntetésnek tekintse, a másik pedig egyáltalán nem gondol ilyesmire.

Ha beteg, arra gondolhat: „Mit tettem, hogy ez történt velem?” Ez az egyik fajtája a büntetésről való gondolkodásnak. A másik fajta az, amikor általánosságban, mikor szégyelli magát, arra gondol: „Ezért bűnhődni fogok.”

Vegyünk két embert, az egyik saját viselkedéséről és arról, ami történik vele, a jutalom és a büntetés terminusaiban beszél, a másik pedig nem. Ezek az emberek egészen különbözőképp gondolkodnak. Mégsem mondhatod azt, hogy különböző dolgokban hisznek.

Tegyük fel, hogy valaki beteg, és azt mondja: „Ez büntetés”, s én azt mondom: „Ha beteg vagyok, egyáltalán nem gondolok büntetésre”. Ha azt kérdezed: „az ellenkezőjét hiszed?” – nevezheted az ellenkező hitének, de ez teljességgel különbözik attól, amit normális esetben az ellenkező hitének hívunk. Másképp gondolkodom, eltérő módon. Különböző dolgokat mondok magamnak. Különböző képeim vannak.

A következőképpen: ha valaki azt mondja: „Wittgenstein, ha nem tekinted büntetésnek a betegséget, akkor mit hiszel?” – Azt mondhatnám: „egyáltalán nem gondolok büntetésre.” Példának okáért mindenekelőtt ezek teljesen különböző gondolkodási módok – amelyeket nem szükséges kifejezni úgy, hogy valaki valamit mond, más pedig egy másik dolgot állít.

Mi az, amit az Utolsó Ítéletben való hitnek vagy nem hitnek nevezünk? – A hit kimondása abszolút jelentéktelen szerepet játszik itt.

Ha azt kérdezed tőlem, vajon hiszek-e vagy sem az Utolsó Ítéletben abban az értelemben, ahogy a vallásos emberek hisznek, nem mondanám: „Nem. Nem hiszem, hogy ilyesmi be fog következni.” Képtelenül ostoba dolognak tűnne ilyet mondani.

S azután magyarázatot adok: „Nem hiszek abban, hogy...”, de akkor a vallásos ember nem hiszi el azt, amit leírok.

Nem mondhatom. Nem tudok ellentmondani annak az embernek.

Egy bizonyos értelemben megértem mindazt, amit mond – az angol szavakat, „Is-ten”, „elkülönült” stb. Értem. Azt mondhatom: „Nem hiszek ebben”, és ez igaz lenne, nincs számomra értelmük ezeknek a gondolatoknak, s amelyek ezekkel függenek össze. De nem arról van szó, hogy a dolognak ellene tudnék mondani.

Azt mondhatnád: „Rendben, ha nem tudsz ellentmondani neki, az azt jelenti, hogy

nem érted meg. Hogyha megértetted, akkor, képes leszel.” Ez újra csak érthetetlen számomra. Cserbenhagy a nyelv normális technikája. Nem tudom, lehet-e azt mondani, hogy értik egymást vagy sem.

Ezek a kontroverziák egészen különbözőknek tűnnek a szokásos kontroverziáktól. Érveik egészen másfajta, mint a normál érvek.

Ezek bizonyos értelemben inkonzisztensek.

A lényeg az, hogyha lenne evidencia, akkor az valójában lerombolná az egész dolgot.

Mindaz, amit normál esetben evidenciának hívok, a legcsekélyebb hatással sincs rá ebben az esetben.

Tegyük fel példának okáért, hogy ismerünk olyan embereket, akik előre látják a jövőt; évekre előre megjósolják, mi fog történni; és leírják egyfajta Utolsó Ítéletet. Meglehetősen bizarr dolog, még ha létezne is ilyesmi, s még ha meggyőzőbb lenne is annál, mint az, amit leírtam, ennek a bekövetkezésében való hit egyáltalán nem lenne vallásos hit.

Tegyük fel, hogy le kell mondanom az összes élvezetről emiatt az előrelátás miatt. Ha ezt és ezt teszem, valaki tűzbe vet ezer év múlva stb. Meg sem mozdulnék. A legjobb tudományos evidencia sem használ semmit.

A vallásos hit valójában dacolhat az ilyen jóslattal, és azt mondhatja: „Nem. Meg fog dőlni.”

Mondhatni, az evidencia alapján megformulázott hit csak a végeredmény lehet – amelyben nagyszámú gondolkodási mód és cselekvés kristályosodik ki és egyesül.

Az ember harcolhat életéért, nehogy tűzbe vessék. Nem indukció. Félelem. Ez is mintegy alkotóeleme a hit szubsztanciájának.

Részben ez az, amiért nem veszel részt vallási kontroverziákban, ahol a kontroverzia formája olyan, hogy az egyik fél *biztos* a dologban, a másik pedig azt mondja: „Igen, talán.”

Esetleg meglepődsz, hogy azokkal szemben, akik hisznek a feltámadásban, nem áll ellentétben az, aki azt mondja: „Igen, talán.”

Itt a valamiben hinni nyilván sokkal nagyobb szerepet játszik: tegyünk fel, azt mondjuk, egy bizonyos kép azt a szerepet játssza, hogy állandóan figyelmeztet engem, vagy hogy mindig rá gondolok. Itt hatalmas különbség lenne azok között az emberek között, akik számára a kép állandóan az előtérben áll, s azok között, akik egyáltalán nem veszik hasznát.

Azok számára, akik azt mondják: „Igen, talán megtörténhet, de lehet, hogy nem”, egy egészen más szinten lenne.

Részben ezért van az, amiért nem húzódoznak emberek attól, hogy ilyesmit mondjanak: „Ezek az emberek szigorúan fenntartják véleményüket, miszerint létezik Utolsó Ítélet.” A „vélemény” itt ostobán hangzik.

Ezért van az, hogy más szavak használatosak: „dogma”, „hit”.

Nem hipotézisekről vagy nagy valószínűségről beszélünk. Nem is tudásról.

Vallási dolgokkal kapcsolatos beszélgetéseinkben ilyen kifejezéseket használunk: „Hiszem, hogy ez és ez meg fog történni”, és itt másképp használjuk ezeket a kifejezéseket, mint a tudományban.

Jóllehet nagy a kísértés arra, hogy az utóbbit tegyünk. Azért, mert evidenciáról beszélünk, és tapasztalati evidenciáról beszélünk.

Még történelmi eseményekről is beszélhetünk.

Azt szokták mondani, a kereszténység történelmi alapokon nyugszik.

Azt is szokták mondani ezerszer, intelligens emberek, hogy ebben az esetben a kételynélküliség nem elégséges. Mintha olyan döntő evidenciáról lenne szó, mint Napóleon esetében. Mert a kételynélküliség nem lenne elégséges ahhoz, hogy előidézzé azt, hogy egész életemet megváltoztassam.

Nem abban az értelemben nyugszik történelmi alapokon, mint a normál hitek esetében, amikor a történelmi tények megalapozásaként szolgálhatnak.

Itt a történeti tényekben való olyan hitről van szó, ami különbözik a normál történeti tényekben való hittől. Sőt, nem is történeti, empirikus állításokként kezelik őket.

Azok az emberek, akiknek hitük van, nem alkalmazzák azt a kételyt, amit általában *minden* történeti állítással kapcsolatban alkalmaznak. Különösen olyan állításokat nem, amelyek régmúlt eseményekre vonatkoznak.

Mi a megbízhatóság, a szavahihetőség kritériuma? Tegyük fel, általános leírást adsz, amikor arról beszélsz, hogy egy állítás elfogadhatóan nagy valószínűséggel rendelkezik. Amikor elfogadhatónak mondd, *ez csak* annyit jelent, hogy számodra ilyen és ilyen evidenciák szólnak mellette, más dolgokkal kapcsolatban viszont nincsenek ilyen evidenciáid?

Például, nem adunk hitelt egy eseményről szóló olyan beszámolóknak, amit egy részeg ember nyújt.

O'Hara atya* egyike azon embereknek, akik a tudomány kérdésévé teszik ezt.

Itt olyan emberekkel van dolgunk, akik más módon kezelik ezt az evidenciát. Olyan evidenciára alapoznak dolgokat, amely bizonyos értelemben szerfelett törékenynek tűnik. Hatalmas dolgokat alapoznak erre az evidenciára. Mondhatom-e azt, hogy ezek nem ésszerűek? Nem lehet ésszerűtlennek nevezni ezeket.

Azt mondhatnám, ezek nyilvánvalóan nem ésszerűek, ez világos.

Az „ésszerűtlenség” mindenki számára helytelenítést implikál.

Azt mondhatnám: nem úgy beszélnek róla, mint az *ésszerűség* esetében.

Mindenki, aki elolvassa Pál apostol leveleit, azt találja: nemcsak hogy nem ésszerű, hanem bolondság.

Nemcsak hogy nem ésszerű, de nem is tünteti fel magát ilyennek.

Számomra O'Haránál az groteszk, hogy úgy tesz, mintha *ésszerű* lenne.

Miért, nem szabad egy életformának abban összegeződni, hogy az Utolsó Ítéletben való hitét szavakba öntse? De nem tudom azt mondani, „igen”, sem azt, hogy „nem” arra az állításra, hogy lesz ilyen dolog. Sem azt, hogy „talán”, sem azt, hogy „nem vagyok benne biztos”.

Ez egy olyan állítás, ami talán nem enged meg semmi ilyen választ.

Ha Mr. Lewy vallásos, és azt mondja, hogy hisz az Utolsó Ítéletben, akkor még azt sem tudom, mondhatom-e, hogy értem őt avagy sem. Elolvastam ugyanazokat a dolgokat, amiket ő is olvasott. Egy nagyon lényeges értelemben tudom, mit ért.

Ha egy ateista azt mondja: „Nem lesz Utolsó Ítélet”, és egy másik ember azt állítja, hogy lesz, ugyanazt értik rajta? – Nem világos, a jelentés milyen kritériuma szerint azonos. Leírhatják ugyanazt a dolgot. Azt mondhatod, ez már mutatja azt, hogy ugyanazt értik.

Elmegyünk egy szigetre, és bizonyos hitekkel találkozunk, amelyeket hajlunk vallásos hiteknek nevezni. Mire akarok kilyukadni akkor, amikor arra gondolok, a vallásos hitek nem akarnak... Vannak mondatai, tehát léteznek vallásos kijelentések.

Ezek a kijelentések nem különbözhetnének egymástól abban az értelemben, hogy miről szólnak. Egészen különböző kapcsolatok tehetik őket vallásos hitekké, és könnyen elképzelhetők olyan átmenetek, amelyekről nem tudnánk eldönteni életünkben, hogy vallásos vagy tudományos hitnek kell-e neveznünk őket.

Azt mondhatod, hibásan érvelnek.

Bizonyos esetekben mondhatod, hogy hibásan érvelnek, azt értve ezen, hogy ellenünk mondanak. Más esetekben viszont azt mondhatod, hogy egyáltalán nem érvelnek, vagy „ez egy egészen másfajta érvelés.” Az elsőt akkor mondhatnád, ha hozzánk hasonlóan érvelnek, és valami olyasmit követnek el, ami a mi baklövéseinknek felel meg.

Hogy egy dolog baklövés-e avagy sem – az egy adott rendszerben történő baklövés. Éppígy, amikor valami baklövés egy konkrét játékban, és nem egy másikban.

* Előadása a „Science and Religion” című konferencián (London: Gerald Howe, 1931, 107-116. o.).

Azt is mondhatod, hogy ott, ahol mi ésszerűek vagyunk, ők nem ésszerűek – azt értve ezen, hogy ez esetben nem az *ész*t használják.

Hogy vajon valami olyasmit csinálnak-e, ami nagyon hasonló a mi baklövésainkhez, azt mondanám, nem tudom. Ez további körülményektől függ.

Nehéz belátni ezt azokban az esetekben, amikor mindez ésszerűnek próbál látszani.

O'Harát egyértelműen ésszerűtlennek mondhatom. Azt mondhatnám, ha ez a vallásos hit, akkor az egész babonáság.

De ha megmosolyognám, ezzel nem azt mondom, hogy elégtelen evidencián nyugszik. Azt mondanám: itt egy ember, aki becsapja magát. Azt mondhatod: ez az ember nevetséges, mert hisz, és gyenge érvekre alapoz.

II.

Az „Isten” szó azok közé tartozik, amelyeket elsőként tanulunk meg – képek, katekizmusok stb. Nem ugyanazok viszont a következmények, mint például a nagymamák képeinek. Nem mutatkozik meg számomra (hogy mit ábrázol a kép).

A szót úgy használják, mintha egy személyt jelölne. Isten lát, jutalmaz stb.

„Ha mindez megmutatkozna, megértenéd-e, mit jelent ez a szó?” Azt mondanám: „Igen és nem. Megtanultam, mit nem jelent. Értővé tettem magam. Tudok kérdésekre válaszolni, megértem a különbözőképpen feltett kérdéseket – s ebben az értelemben mondhatjuk, hogy értem.”

Ha egy isten vagy Isten létezésének a kérdése felmerül, annak egészen más jelentősége van, mint annak, hogy valamely dolog vagy személy létezik, amelyről hallottunk. Az ember azt mondja, azt kell mondania, hogy *hisz* a létezésében, és ha valaki nem hisz benne, azt valami rossznak tartják. Normál esetben, ha nem hiszek valaminek a létében, senki sem gondolná, hogy valami rossz van abban.

Tehát a 'hinni' szónak ez egy rendkívüli használata. Az ember hitről beszél, és ugyanakkor nem úgy használja a 'hinni' szót, mint általában. Azt mondhatnád (normál használatban): „Csak hiszed – ó igen...” Itt egészen másképp használatos; másrészt nem úgy használatos, mint ahogy általában használjuk a 'tudni' szót.

Még akkor is, ha homályosan emlékszem arra, mit tanultam Istenről, azt mondhatom: „Akármit is hiszünk Isten kapcsán, az nem lehet olyan, amit tesztelni tudunk, vagy aminek tesztelésére eszközeink vannak.” Azt mondhatod: „Ez képtelenség, hisz az emberek azt mondják, evidencia alapján hisznek, vagy azt mondják, vallásos tapasztalat okán hisznek.” Azt mondanám: „A pusztán tény, hogy valaki azt mondja, evidencia alapján hisznek, nem mond eleget számomra ahhoz, hogy ezek után képes legyek megmondani, vajon eldönthetem-e azt, hogy az »Isten létezik« kijelentés kapcsán evidenciád kielégítő vagy elégtelen.”

Tegyük fel, ismerek valakit, akit Smith-nek hívnak. Azt hallottam, megölték a háborúban. Egy nap odajössz hozzám, és azt mondod: „Smith Cambridge-ben van.” Tudakozódom és arra jutok, hogy a Gildhoodnál álltál, és az utca másik oldalán láttál egy embert, s azt mondod: „Az Smith volt.” Azt mondanám: „Figyelj. Ez nem elégséges evidencia.” Ha megfelelő evidenciánk van arra, hogy meghalt, megpróbálnám megmagyarázni, hogy hiszékeny voltál. Tegyük fel, semmit sem hallunk róla ezután. Szükségtelen mondani, teljes képtelenség vizsgálatot végezni: „Ki haladt 12.05-kor a Market Place-től a Rose Crescent felé?” Tegyük fel, azt mondod: „Márpedig ő volt az.” Teljesen tanácstalan lennék.

Tegyük fel, szentivánéji ünnep van. Egy csomó ember áll körben. Tegyük fel, minden évben megtartják, és mindenki azt mondja, a kör túlsó oldalán egy halott rokonát látta. Ebben az esetben azt mondhatod: „Rendkívüli tapasztalatban volt részem. Olyan tapasztalatban, amit így tudnék kifejezni: »Láttam halott unokatestvéretem.«” Mondhatjuk-e

azt, hogy elégtelen evidencia alapján mondod mindezt? Bizonyos körülmények között mondhatom, más körülmények között nem. Ott, ahol egy kicsit abszurd ilyet mondani, a következőt mondhatnám: „Igen, ebben az esetben elégtelen az evidencia.” Ha viszont teljességgel abszurd, akkor nem mondhatom ezt.

Tegyük fel, elmentem valahová, például a franciaországi Lourdes-ba. Tegyük fel, egy nagyon hiszékeny emberrel mentem. Azt látjuk ott, valahonnan vér folyik. Így szól: „Hát tessék, Wittgenstein, hogyan kételkedhetsz?” Azt mondanám: „Csak egyféleképp lehet ezt magyarázni? Nem lehet ez vagy az?” Megpróbálnám meggyőzni arról, hogy amit láttott, annak nincs semmi jelentősége. Mindazonáltal kétlem, hogy minden körülmények között megpróbálnám-e ezt tenni, de normál körülmények között biztosan.

„Nem kellene-e mindezek után megvizsgálni a következőt?” Azt mondhatnám: „Gyérünk, nézzük csak meg.” Ebben az esetben úgy taglalnám a jelenséget, mintha olyan laboratóriumi kísérletet végeznék, amit, úgy gondolom, aligha lehet megvalósítani.

„A mérleg megmozdul, ha meg akarom mozgatni.” Kimutatom, hogy nincs lefedve, a huzat megbillentheti stb.

El tudom képzelni, hogy valaki olyan szélsőségesen szenvedélyes hitet nyilvánít ki valamely jelenség kapcsán, hogy egyáltalán nem tudom megközelíteni azt, ha így szólok: „Ez ennek vagy annak a következtében is előállhatott”, mert ez részemről blaszfémianak tűnne számára. Vagy azt mondhatná: „Lehet, hogy ezek a papok becsapnak, de ettől függetlenül egy más értelemben csodás jelenségről van szó.”

Van egy szobrom, amely az év bizonyos napjain vérzik. Van piros tintám stb. „Csaló vagy, mindazonáltal az istenség fölhasznál téged. Bizonyos értelemben piros tinta, más értelemben nem piros tinta.”

Vesd össze. Szeanszon virágok címkével. Valaki azt mondja: „Igen, a virágok a címkével materializálódtak.” Miféle körülmények kellenének ahhoz, hogy ez a dolog ne legyen nevetséges? Modern nevelésben részesültem, ahogy önök is mindnyájan, s ezért tisztában vagyok azzal, mit jelentenek egy prognózis elégséges evidenciái. Tegyük fel, hogy valaki az Utolsó Ítéletről álmódott, s azt mondja, most már tudja, milyen is lesz az. Tegyük fel, hogy valaki ezt mondja: „Ez csekély evidencia.” Azt mondanám: „Ha azzal akarod összehasonlítani, hogy holnap esni fog az eső, akkor egyáltalán nem is evidencia.” Szilárdabbá teheti azzal, ha kivételesen nevezi evidenciának. Ezzel azonban inkább nevetségesebbé tenné, semmint evidenssé. Akkor azonban a következőket mondhatnám: „Enyhén szólva hitedet nagyon szegényes evidenciára alapozod.” Miért kell ezt az álmodást evidenciának tekintenem, s érvényességét a meteorológiai evidenciák érvényességéhez mérni?

Ha bármi olyasmivel hasonlítod össze, amit a tudományban evidenciának hívunk, akkor nem adhatsz hitelt annak, hogy valaki józanul érvel: „Igen, ez az álmodás volt... ezért... Utolsó Ítélet.” Azt mondhatnád: „Tévedésnek ez túl sok.” Ha hirtelen számokat írsz a táblára, s azután azt mondod: „Kettő meg huszonegy az tizenhárom,” azt mondanám: „Ez nem tévedés.”

Lehetnek esetek, amikor azt mondhatnám, hogy örült, vagy bolondozik. Azután lehetségesek olyan esetek, amikor egészen más interpretációt keresek. Hogy magyarázatot találjak, meg kell néznom az összeget, azt, hogy milyen módon adott, milyen következtetés vonható le belőle, mik azok a különböző körülmények, amelyek folytán cselekszik stb.

Ez azt jelenti, hogy ha valaki azt mondja, álma után hisz az Utolsó Ítéletben, meg kellene találnom, miféle benyomás érte. Az egyik attitűd: „Kétezer év múlva fog megtörténni. Egyeseknek ez nagyon rossz lesz stb.” Vagy lehet egyfajta félelem. A remény, félelem stb. esetén mondhatom-e azt, hogy elégtelen evidencia alapján mondja azt, hogy „hiszem, hogy...”? E szavakat nem tárgyalhatom úgy, mint normál esetben, „így és így hiszem”. Teljességgel elvéteném a dolgot, s ő is, ha azt mondaná, hogy a barátjának és a nagypjának is ez az álma volt és hittek benne.

Nem mondanám: „ha az ember azt mondja, hogy megálmodta, hogy holnap meg fog történni, fel fogja venni a kabátját?” stb.

Lewy víziója halott barátjáról. Esetek, amikor nem próbálsz meg a helyét megállapítani. Eset, amikor gyakorlatias módon próbálsz meg a helyét megállapítani. Egy másik esetben ezt mondhatnám: „Előfeltételezhetjük, hogy létezik egy széles bázis, amelyen egyetértésünk nyugszik.”

Általában véve, ha azt mondod: „Meghalt”, s én azt mondom: „nem halt meg”, senki sem mondhatná: „Ugyanazt értik a »halott« szón?” Abban az esetben, amikor egy embernek víziói vannak, nem mondhatom azt kapásból, hogy „valami mást ért rajta.”

Vesd össze: Az üldözési mániás.

Mi a kritériuma annak, hogy valami mást ért rajta? Nemcsak az, hogy mit tekint evidenciának, hanem az is, hogy miképp reagál, fél stb.

Honnan találhatnám ki, vajon ez az állítás empirikus kijelentésnek számít – 'Látni fogod újra halott barátodat'? Mondanám-e azt, hogy „kissé babonás”? Nem mondanám.

Mentegetőző is lehetett. (Az az ember, aki kategorikusan állította, értelmesebb volt a másikinál, aki mentegetőzve tette azt.)

'A halott barátot látni' újra csak semmit sem mond nekem. Nem ezekben a terminusokban gondolkodom. Soha nem mondom magamnak: „Meg fogom látni ezt és ezt az embert újra.”

Ő mindig ezt mondja, de nem végez kutatást. Furcsa mosolyt ölt. „Történetének álomszerű jellege volt.” Válaszom ebben az esetben „igen” lenne és egy saját értelmezés.

Vegyük a következőt: „Isten teremtette az embert.” Michelangelo képei a világteremtést ábrázolják. Általában semmi sem magyarázza meg jobban a szavak jelentését, mint egy kép, és úgy tartom, Michelangelo olyan tökéletes, amennyire csak tökéletes lehet valaki, s a lehető legjobbat alkotta. És itt az Ádámot teremtő Isten képe.

Ha láttuk is, nyilván nem gondolnánk azt, hogy ez az istenség. A képet egészen más-képp kell használni, ha a sejtelmes ködben látható embert „Istennek” nevezzük. Elképzelheted, hogy a vallást ilyen képek segítségével tanulták. „Természetesen csak képek segítségével fejezhetjük ki magunkat.” Ez meglehetősen furcsa... Mutathatók Moore-nak képeket egy trópusi növényről. Léteznek technikáink a kép és a növény összehasonlítására. Ha megmutattam neki Michelangelo képét, és azt mondtam: „Természetesen nem tudom megmutatni az igazi dolgot, csak a képet”... Az abszurd az, hogy soha nem taníthatom meg e kép használatának technikájára.

Meglehetősen nyilvánvaló, hogy a bibliai tárgyak képeinek szerepe és az Ádámot teremtő Isten képe teljességgel különböző dolgok. Fölteheted ezt a kérdést: „Azt gondolt-e vajon Michelangelo, hogy Noé a bárkában így nézett ki, az Ádámot teremtő Isten pedig így?” Bizonyára nem mondaná azt, hogy Ádám vagy Isten úgy nézett ki, ahogy a képen.

Felmerülhet az a gondolat, hogy ilyen kérdést teszünk fel: „Vajon Lewy *valóban* azt érti-e, amit ez és ez jelent, amikor azt mondja, hogy ez és ez életben van?” – elgondolható, hogy két élesen különböző esetről van szó, s az egyikben azt mondaná, hogy nem szó szerinti értelemben érti. Azt mondom, ez nem így van. Lesznek esetek, amelyekben eltérünk egymástól, és amikor nem a több vagy kevesebb ismeret kérdéséről van szó, s mondhatod: „Várj még tíz évet.” Erre ezt mondanám: „Nem támogatom az ilyesfajta érvelést”, és Moore ezt mondhatná: „én pedig támogatom.” Arról van szó, hogy valaki valamit *tesz*. Állást foglalhatunk, s ez addig tarthat, míg tényleg alapvető különbségek keletkeznek köztünk, amelyek ténye Mr. Lewy mondásában előjön: „Wittgenstein megpróbálja az észet aláásni”, s ez nem lenne hamis. Valójában itt merülnek fel az ilyen kérdések.

III.

Láttam ma egy plakátot, amin ez állt: „A »halott« undergraduate beszél.”

A belső idézőjel értelme ez: „Valójában nem halott.” „Nem az, amit az emberek holt-nak mondanak. Nem egészen helyesen mondják »halottnak«.”

Nem mondunk idézetekben olyat, hogy „ajtó”.

Hirtelen a következő jutott az eszembe: „Valaki azt mondja »ő nem igazából halott, jóllehet a normálkritérium szerint halott«”. – Nem mondhatnám-e ekkor azt, hogy „nem csupán a normálkritérium szerint halott, hanem olyan, akit »halottnak« neveznénk mindnyájan”.

Ha „élőnek” mondod, furcsa módon használod a nyelvet, mert szinte szándékosan félreértéseket készítesz elő. Miért nem használod más kifejezést, és hagyod meg a mostani jelentését a „halott” szónak?

Tegyük fel, valaki azt mondja: „Nem mindig értettem ugyanezt rajta. Nem halott a régi jelentés értelmében” vagy „nem halott a régi elképzelés (idea) értelmében”.

Mi az, a halálról különböző elképzelésekkel bírni? Tegyük fel, ezt mondod: „Van egy olyan elképzelésem, hogy halálom után szék leszek” vagy „van egy olyan elképzelésem, hogy fél óra múlva szék leszek” – mindnyájan tudják önök, milyen körülmények között mondjuk azt, hogy szék lett.

Vesd össze. (1) „Ez az árnyék meg fog szünni létezni.”

(2) „Ez a szék meg fog szünni létezni.” Azt mondod, tudod, mi az, hogy ez a szék meg fog szünni létezni. De gondolkodnod kell. Azt találhatod, hogy ezt a mondatot nem használjuk. A használatra gondolsz.

Elképzelem magam a halálos ágyamon. Elképzelem, körülöttem önök mind a levegőbe bámulnak. Azt mondod, „van egy elképzelésem”.

Világos-e számodra, ha azt mondod, meg fogsz szünni létezni?

Hat különböző elképzelésem van erről különböző alkalmakkor.

Ha azt mondod: „El tudom képzelni, hogy testtől megszabadult lélek vagyok. Wittgenstein, te is el tudod képzelni, hogy testtől megszabadult lélek vagy?” – Azt mondhatnám: „Sajnálom. Semmit sem tudok e szavakhoz kapcsolni.”

Mindenféle bonyolult dolgot kapcsolok ezekhez a szavakhoz. Emberekre gondolok, akik halál utáni szenvedésekről beszélnek stb.

„Két különböző elképzelésem van, az egyik, hogy a halál után megszűnünk létezni, a másik, hogy testtől megszabadult lelkek leszünk.”

Miféle dolog az, hogy két különböző elképzelésünk van? Mi a kritériuma annak, hogy az egyik embernek van egy elképzelése, a másiknak pedig egy másik?

Két megfogalmazást adtál, „megszünni létezni”, „testtől megszabadult léleknek lenni”. „Ha ezt mondod, úgy gondolok magamra, mintha tapasztalatok bizonyos sorozatával rendelkeznék.” Mit gondoljunk erről?

Ha az Amerikában élő testvéredre gondolsz, honnan tudod azt, hogy az a gondolat, ami benned van, az Amerikában élő testvéredről szóló gondolat? Tapasztalati ügy-e ez?

Vesd össze. Honnan tudod, hogy az, amit kívánsz, egy alma? (Russell)

Honnan tudod, hogy azt hiszed, testvéred Amerikában él?

Talán egy körte is kielégít. De nem mondanád azt, hogy „Amit megkívántam, egy alma volt.”

Tegyük fel, azt mondjuk, a gondolat egyfajta folyamat elméjében, vagy beszédében valami stb. – akkor mondhatom-e azt, hogy „Rendben van, ezt annak a gondolatának nevezed, hogy bátyád Amerikában él, jó, de mi a kapcsolat ez és aközött, hogy a bátyád Amerikában él?”

Lewy: Mondhatjuk, hogy ez konvenció kérdése.

Miért van az, hogy nem kételkedsz abban, hogy ez annak a gondolata, hogy a bátyád Amerikában él?

Egy folyamat (a gondolat) valami másnak az árnyékának, illetve képeinek tűnik.

Honnan tudhatom, hogy egy kép Lewy képe? – Normál esetben onnan, hogy hasonlít Lewyre, vagy, bizonyos körülmények között, Lewy képe inkább Smith-re hasonlít, mint őrá. Ha feladom az „olyan, mint” elv alkalmazhatóságát (mint kritériumot), iszonyú zavarba kerülök, mert bármi lehet a portréja, ha adott egy bizonyos projekciós módszer.

Ha azt mondtad, hogy a gondolat bizonyos értelemben az amerikai bátyjának a képe – igen, de miféle projekciós módszer révén az ő képe? Milyen különös, hogy nem lehet kétséges, hogy minek a képe.

Ha azt kérdezed: „Honnan tudod, hogy ez ennek és ennek a gondolata?”, rögtön az jut az eszedbe, hogy a gondolat egyfajta árnyék, illetve kép. Nem gondolsz kauzális viszonyra. Azt a fajta viszonyt, amire gondolsz, a legjobban a „kép”, „árnyék” stb. szavakkal fejezheted ki.

A „kép” kifejezés még egészen rendben is volna – ez nagyon sok esetben, a normál esetek legtöbbszörében is, kép. Szavaim tökéletes értelmét lefordíthatod képekbe.

De arról van szó, tegyük fel, lerajzoltad, honnan tudjam, hogy ez az Amerikában élő testvérem? Ha ez itt nem a normál értelemben vett hasonlóság, ki mondja meg azt, hogy ez ő?

Mi a kapcsolat ezen szavak vagy bármi őket helyettesítő dolog, illetve az amerikai bátyám között?

Az első elképzelés(ed) az, hogy saját gondolataidat szemléled, és abszolút bizonyos vagy abban, hogy ez ilyen és ilyen gondolat. Bizonyos mentális jelenségekre figyelsz, s azt mondd magadban „ez nyilvánvalóan annak a gondolata, hogy testvérem Amerikában él”. Ez egy szuperképnek tűnik. Úgy tűnik, a gondolat kapcsán, semmiféle kétségről sincs szó. A kép esetében a projekciós módszertől függ, amíg itt úgy tűnik, hogy megszabadulsz a szilárd projekció-viszonytól, és teljességgel bizonyos vagy abban, hogy ez annak a gondolata.

Smythies fogalomzavarai a szuperkép eszméjén alapulnak.

Egyszer már beszéltünk arról, hogyan került bizonyos szuperlatívok eszméje a logikába. A szuperneccessitas eszméje stb.

„Honnan tudom, hogy ez az amerikai testvérem gondolata?” – hogy *mi* a gondolat?

Tegyük fel, gondolatomban áll, hogy azt *mondom*, „A bátyám Amerikában van” – honnan tudom, hogy azt mondom, a bátyám Amerikában van?

Hogyan jön létre a kapcsolat? – Elsőként úgy képzeljük el a kapcsolatot, mint zsinegeket.

Lewy: A kapcsolat konvenció. A szavak jelölnek.

Példákkal kell megmagyaráznod a „deszignál” kifejezés értelmét. Megtanultunk egy szabályt, egy eljárást stb.

Olyasmi-e a gondolkodás, mint a festés vagy a valamire lövés?

Projekciós kapcsolatnak látszik, ami úgy tűnik, kételynélkülivé teszi, jóllehet szó sincs semmiféle projekcióról.

Ha azt mondom „A bátyám Amerikában van” – el tudom képzelni, mintha projekciós sugarak húzódnának szavaim és Amerikában élő testvérem között. De mi van akkor, ha a bátyám nincs Amerikában? – akkor a sugarak sehova sem érnek.

(Ha azt mondd, hogy a szavak testvéremre referálnak, úgy, hogy azt az állítást fejezik ki, miszerint testvérem Amerikában van – az állítás egy közvetítő kapocs lesz a szavak és aközött, amire referálnak) – Mi köze van az állításnak, a köztes kapcsolatnak Amerikához?

A leglényegesebb dolog a következő – ha festésről beszélsz, stb., arra gondolsz, a kapcsolat *most* létezik, így akként tűnik, hogy addig, amíg ezt a gondolkodást végzem, a kapcsolat létezik.

Ellenben, ha azt mondjuk, hogy konvencionális kapcsolatról van szó, helytelennek tünne azt mondani, hogy addig létezik, míg gondolkodunk. Konvencionális kapcsolat van – Mit értünk ezen? – E kapcsolat különböző időben történő eseményre referál. Legtöbbször egy technikára referál.

(„Olyasmi-e a gondolkodás, mint amikor valami egy meghatározott időben történik,

vagy ráterül a szavakra?” „Egy pillanat alatt történik.” „Mindig? – néha egy pillanat alatt történik, jóllehet mindenféle különböző dolog lehet ez.”)

Ha ez a kapcsolat egy technikára referál, és néhány szóban próbálnád megmagyarázni, hogy mire gondolsz, ez bizonyos esetekben kevés lenne; mert létezik olyasmi, amit el lehet gondolni úgy, hogy konfliktusban van azzal az ideával, ami héttől fél nyolcig tart, nevezetesen az, ahogyan (a mondatot) használjuk.

Ha arról beszélünk, hogy: „ilyen és ilyen az automata”, e nézet erőssége abból a gondolatból származik, hogy mondhatod: „Igen, tudom mit értek rajta”..., mintha valami történésre tekintenél, a mondat alkalmazására, míg mondod a dolgot, teljességgel függetlenül attól, mi történt előtte és mi fog történni utána. Úgy néz ki, mintha anélkül is beszélhetnél egy szó megértéséről, hogy tekintetbe vennéd a használata technikáit. Úgy néz ki, mintha Smythies azt mondaná, képes megérteni a mondatot, s hogy mi meg semmit sem tudunk mondani.

Mit jelent az, különböző elképzelésekkel rendelkezni a halálról? – Ahogy én gondolom – vajon egy elképzeléssel bírni a halálról, mint valami képről, úgy, hogy mondhatod „Van egy elképzelésem a halálról öttől öt óra egyig stb”? „Bárki bárhogy kívánja használni ezt a szót, nekem van egy elképzelésem” – ha ezt „elképzeléssel bírni”-nek nevezed, rendelkezik a szó tehcnikájára vonatkozó referenciával stb.

Itt mindnyájan a „halál” szót használjuk, amely publikus instrumentum, amelynek van egy egész használati technikája. Valaki aztán azt mondja, van egy elképzelése a halálról. Meglehetősen zavarba ejtő; mert azt mondhatnád, „a »halott« szót használad, amely egy bizonyos módon funkcionáló instrumentum.”

Ha úgy jellemzed ezt (elképzelésedet), mint valami privátot, milyen joggal nevezted azt a halál egy elképzelésének? – Ezt azért mondom, mert nekünk is megvan a jogunk arra, hogy megmondjuk, mi is a halál elképzelése.

Azt mondhatja „Megvan a magam privát elképzelése a halálról” – miért nevezed ezt a „halál elképzelésének”, amikor nincs kapcsolata a halállal. Talán minket ez („elképzelésed”) egyáltalán nem is érdekel. (Ebben az esetben) ez nem része annak a játéknak, amelyben a „halál” szerepel, amelyet mi mind megértünk és ismerünk.

Ha az, amit az ő halál-elképzelésének nevez, relevánssá válik, akkor játékunk részévé kell válnia.

„Elképzelésem a halálról az, hogy a lélek elválik a testtől” – ha tudjuk, mit kezdünk ezekkel a szavakkal. Azt is mondhatja: „a »halott« szót bizonyos képekhez kapcsolom – egy asszony ágyában fekszik” – ez tarthat avagy nem tarthat bizonyos érdeklődésre számot.

Ha ezt kapcsolja a halálhoz, és ez volt az elképzelése, pszichológiailag talán érdekes lehet.

„A lélek elválása a testtől” (tarthat csak publikus érdeklődésre számot.) Ez játszhatja vagy nem játszhatja a fekete szövet szerepét. Ki kellene találnom, mik a következményei (annak, amit mondasz). Egyáltalán nem világos számomra, legalábbis jelenleg. (Ezt mondod) – „Hogyan?” – Ismerem ezeket a szavakat, vannak bizonyos képeim. Mindenféle dolog együtt jár ezekkel a szavakkal.

Ha ezt mondja, még nem fogom tudni, milyen következtetéseket fog levonni. Nem tudom, mivel állítja ezt szembe.

Lewy: Szembe állítod azzal, hogy megsemmisülve lenni.

Ha azt mondod nekem, – „Meggzűnsz létezni?” – Megrökönyödöm, és nem fogom tudni, mit is jelent ez pontosan. „Ha nem szűnsz meg létezni, akkor haláloed után szenvedni fogsz”, akkor ezt bizonyos elképzelésekhez, talán a felelősség etikai elképzeléséhez kezdem kapcsolni. A lényeg az, hogy jóllehet, ezek jól ismert szavak, s jóllehet, eljuthatnak az egyik mondatból vagy képből a másikba (nem tudom, milyen következtetéseket vontál le ebből az állításból).

Tegyük fel, valaki azt mondja: „Mit hiszel, Wittgenstein? Kétkelőd vagy? Tudod-e, vajon túléléd-e a halált?” Valóban, tény, hogy ezt mondanám „Nem mondhatnám. Nem

tudom”, mert semmilyen világos elképzelésem sincs akkor, amikor arról beszélek, hogy „nem fogok megszűnni létezni” stb.

A spiritiszták teremtenek egyfajta kapcsolatot.

A spiritiszta azt mondja, „kísértet” stb. Jóllehet olyan képet nyújt, amit nem szeretek, világos elképzeléssel bírok róla. Tudom, hogy sokfélével kapcsolnak hozzá bizonyos személyek egyéni igazolás alapján. Tudom, hogy mások nem – például a vallásos emberek – ők nem igazolásra hivatkoznak, hanem egészen másfajta elképzeléseik vannak.

Egy nagy író azt mondta, hogy amikor kisfiú volt, apja egy feladatot adott neki, s hirtelen azt érezte, hogy semmi, még a halál sem tehetette semmissé a kötelességet. Azt mondta, bizonyos értelemben a lélek halhatatlanságának bizonyítéka volt ez az ő számára – mert ha ez tovább él, (a felelősség nem hal meg). Az elképzelés mint valami bizonyíték adott. Igen, ha ez az elképzelés, (minden rendben).

Ha a spiritiszta meg akarja nekem magyarázni azt az elképzelést, amit a „túlvilági élet” kifejezésen ért vagy nem ért, mindenféle dolgot mondhat. –

(Ha megkérdezem tőle, mi az elképzelése, adott lehet számomra, hogy mit mond vagy mondott stb.)

Legalább lenne elképzelésem arról, mivel kapcsolódik össze ez a kifejezés, és egyre több elképzelésem lesz, ahogy látom, mit tesz vele.

Mivel ez a helyzet, szinte egyáltalán semmit sem kapcsolhatok hozzá.

Tegyük fel, hogy valaki, aki Kínába készül, és soha többé nem fog látni újra, azt mondja: „Találkozni fogunk a halálunk után” – szükségképp azt mondanám, „Igen, teljesen értelek.”

Lewy: Ebben az esetben csak azt értheted, hogy bizonyos attitűdöt fejezett ki.

Azt mondanám „Nem, ez nem ugyanaz a dolog, mintha azt mondanánk »Nagyon kedvellek«” – és nem ugyanaz, mintha valami mást mondanánk. Azt mondja, amit mond. Miért kellene bármi mást tulajdonítani neki?

Tegyük fel, ezt mondom: „Az ember képet használt.”

„Most talán látja, hogy tévedett.” Miféle megjegyzés ez?

„Isten szeme mindent lát” – erről azt mondanám, hogy képet használ.

Nem akarom kisebbiteni (azt, aki ezt mondja.)

Tegyük fel, azt mondom neki „Képet használ”, és ő azt válaszolja „nem, ez nem minden” – talán nem értett félre? Mit akarok ezzel (mondani)? Mi lehetne a véleménykülönbség igazi jele? Mi lehetne az igazi kritériuma annak, hogy nem értünk egyet egymással?

Lewy: Ha azt mondja: „Fölkészültem a halálra.”

Igen ez véleménykülönbséget jelentene, – ha ő maga a szót olyan módon használná, ahogy azt nem vártam, vagy olyan következtetéseket vonna le belőle, amelyeket nem vártam volna, hogy levon. Csak a használat egyedi technikájára szerettem volna felhívni a figyelmet. Nem érthetünk egyet, ha olyan technikát használ, amit nem vártam tőle.

Egyedi használatokat képpel asszociálunk.

Smythies: Ez nem minden, amit tesz – használatot képpel asszociálni.

Wittgenstein: Szamárság. Úgy értem: milyen következtetéseket vonsz le? stb. Isten szeme kapcsán a pupilláról fogunk beszélni?

„Éppúgy mondhatta volna ezt vagy azt” – ennek (a megjegyzésnek) árnyékát már előrevetíti az „attitűd” szó. Éppenséggel nem mondhatott volna mást.

Ha azt mondom, képet használ, nem akarok ezzel semmi olyasmit mondani, amit ő nem mondana. Azt akarom mondani, hogy ezeket a következtetéseket vonta le.

Nem olyan fontos-e, mint bármi más, hogy miféle képet használ?

Bizonyos képekről elmondhatjuk, hogy tökéletesen helyettesíthetik mások – például bizonyos körülmények között megrajzolhatjuk az ellipszis egy vetületét egy másik helyett.

(Azt mondhatja): „Felkészülhettem volna arra, hogy egy másik képet használjak, ugyanaz lett volna az eredménye...”

Az egész súly benne lehet a képben.

A sakk esetében azt mondhatjuk, hogy nincs szerepe annak, hogy milyen a bábuk pontos formája. Tegyük fel, hogy a legnagyobb élvezet az, hogy a huszárokat nézegetjük; akkor írásban sakkozni és szemben ülve nem lenne ugyanaz a játék. Valaki azt mondhatná: „Mindaz, ami történt, nem más, csak a sakk-készlet alakjának változása” – mi többet tehet?

Ha azt mondom, képet használ, pusztán egy grammatikai megjegyzést teszek: (Amit mondok) csak azon következmények alapján verifikálhatók, amelyeket levon vagy nem von le.

Ha Smythies nem ért egyet, egyet nem értéséhez nem fűzök megjegyzést.

Mindaz, amit jelezni próbáltam, a konvenciók, amelyeket meg kívánt rajzolni.

Ha bármi többet akartam volna mondani ennél, akkor filozófiailag meglehetősen arrogáns lettem volna.

Normál esetben, ha azt mondod: „Ő egy automata”, levonod a következtetéseket, ha megcsíped, (nem fog fájdalmat érezni). Másrészt, esetleg nem akarsz semmi ilyenféle következtetést levonni, s ez minden – eltekintve a további zavaroktól.

SOMOS RÓBERT fordítása

SOMOS RÓBERT

A VALLÁSOS HIT KÉRDÉSE WITTGENSTEINNÉL

A *Lecture on Religious Belief* szövege nem Wittgenstein tollából származik; előadásjegyzetekről van szó, melyeket tanítványai készítettek 1938-ban Cambridge-ben. Maga Wittgenstein aligha szándékozott volna ilyen témájú munkát írni, előadásszöveget publikálni még kevésbé. Ennek két oka is van; egyrészt őt csak a filozófiai koncepció tartalma s az annak megfelelő szövegforma teljes összhangja elégítette volna ki, melynek előfeltétele az egyes mondatok aprólékos műgonddal kidolgozott sora, a szöveg elemeinek valamiféle benső ereje, intenzitása, amit a más műfajba tartozó előadás nem érhet el. A második ok az lehet, hogy a vallási hitek problematikája jórészt ahhoz a szférához tartozik nála, amit a *Tractatusban* „misztikumként” jellemez. „Kétségtelenül létezik a ki-mondhatatlan. Ez megmutatkozik, ez a misztikum.”¹ A misztikum nem olyasmi, ami a világunkban benne van és leírható, hanem az, hogy a világ van (6.44), illetve a világ sub specie aeterni szemlélete (6.45 és 6.5). A misztikum az életproblémáink körébe tartozik, s mint ilyen, nem része a lehetséges tudományos kérdéseknek, így értelmesen nem is lehet róla nyilatkozni, legfeljebb utalni rá. Minden, a korai és kései Wittgenstein közötti lényeges különbség ellenére a filozófus álláspontja e téren nem változott; az értékek világa nem lehet értékelésként tartalma az írott filozófiai műnek, legfeljebb átsugározhat abba, sőt, ebben az indirekt formában meg is kell jelennie. A *Tractatusban* e kettős követelmény teljesítése a munka paradox jellegét vonja maga után, a *Filozófiai vizsgálódásokban* pedig

1 *Logikai-filozófiai értekezés.* (6.522) Ford.: Márkus György Bp. 1989.

az értékek nem mint értékek jelennek meg, hanem a mindennapi és tudományos nyelv-játékoktól különböző önálló nyelvjátékokként, amelyekről, ha nem élünk bennük, csak más körből szerzett tapasztalataink révén analógiás úton szerezhethünk ismereteket. Ezt az ismeretszerzést, a más nyelvjátékokhoz fűződő kapcsolatot lehet csak leírni.

Hogy mi képezheti a publikált mű tartalmát, mindenekelőtt a szerző alkotásától, attitűdjeitől függ; az alázat tulajdonságának pozitív értékelése, a fecsegő beszéd szenvedélyes elutasítása, az életkérdések csupán intim körben való felvethetősége Wittgenstein alapvető személyiségjegyei fiatal korától fogva. E személyiségjegyek tágabb összefüggésben értelmezve és további, Wittgensteinnél megtalálható karaktervonások tekintetbe vétele alapján egyfajta antropológiai konzervativizmusként jellemezhető.² A vallási hittekről még egy lehetséges publikált munka közönségénél sokkal kisebb számú szűk hallgatóság előtt is csak úgy lehet szó, hogy azokat mint speciális hiteket írjuk le a hozzájuk fűződő személyes értékelő viszony direkt feltárása nélkül. Sem egy publikáció, sem az egyetemi előadás nem lehet színtere valamely pozitív vallás apológiájának vagy kritikájának; a konzervatív attitűd számára egy direkt értékelés filozófiai ízléstelenségnek, mint Wittgenstein előadásaiban is utal rá, „blaszfémiának” tűnhet.

Wittgensteinnek a jórészt antropológiai konzervativizmussal jellemezhető személyisége és viszonya a tételes vallásokhoz mindazonáltal két egymástól megkülönböztetendő kérdéskör. Előbbi meglétéből nem vonható le következtetés az utóbbira. A konzervatív tekintélytisztelet, az ősi intézmények iránt érzett respektus mindig fönntartotta magának a jogot, hogy megmondja, mi a valódi tekintély. A tekintélytisztelet és alázat Wittgensteinnél jól megfér a környezetével gyakran bekövetkező szélsőséges konfrontációkkal.

Ami Wittgensteinnek a személyes viszonyát illeti a valláshoz, arról a következőket tudhatjuk. Gyermekkorában hivatalos vallási képzésben részesült, hitét azonban főleg nővére, az intellektuális dolgokban enfant terrible-nek számító, minden hagyományt és külsődlegeséget elvető Margarete hatására jórészt elveszítette. A család ritkán járt templomba. Időnként előkelő egyházi személyiségek is megfordultak a Wittgenstein-palotában, a gyerekekre azonban egyedül a nagyapa aszketikus életvezetése, mindent jutalomnak vagy büntetésnek tekintő felfogása hatott mélyebben.³ Vallási téren bizonyos változás regisztrálható az ifjú Wittgensteinnél 21 éves kora körül, amikor is Bécsben Ludwig Anzengruber *Die Kreuzelschreiber* című színpadi műve a sztoikus etikai autonómia vallási színezetű formájával mély benyomást gyakorol rá; vallásellenes attitűdje megváltozik.⁴ Ez azonban nem jelent valamiféle keresztény vallásosságához való fordulást, sőt – az előbbi tudósításnak némileg ellentmondva – Russell úgy jellemzi Wittgensteint, mint aki a kereszténységgel szembeni állásfoglalásai-ban még nálánál is radikálisabb volt.⁵

Wittgenstein 1914-ben önkéntesként bevonult a hadseregbe, s a háborút szinte végig a fronton élte át. Ez az időszak döntő változást jelentett a kereszténységhez fűződő viszonyában. „Csak a halál világítja meg az élet jelentését.” – olvashatjuk *Naplójában*.⁶

2 Erről, illetve Wittgensteinnek mind fiatalkori, mind későbbi, ám bizonyos változásokon átmenő konzervatív beállítottságáról lásd: Nyíri Kristóf: *Ludwig Wittgenstein*. Bp. 1983. 51-66. o.

3 B. McGuiness: *Wittgenstein früher Jahre*. Übersetzt von J. Schulte. Suhrkamp. Frankfurt am Main. 1988. 83-84. o.

4 E változásokról Wittgenstein maga nyilatkozott Malcolmnak, aki a filozófusról szóló emlékezéseiben írt róla. Idézi B. McGuiness, id. mű 156-160. o.

5 Russell a *Mind*-ban megjelent Wittgenstein-portréban és egy 1912. márcus 17-én kelt Lady Ottoline Morellhez írott levelében beszél erről. Idézi: W. Young: *Wittgenstein and Christianity*. In: *Religionsphilosophie*. Akten des 8. internationalen Wittgenstein Symposiums. Teil. 2. 15. bis 21. August 1983. Kirchberg am Wechsel. Hrsg.: W. L. Gombocz. Wien. 1984. 153. o.

6 L. Wittgenstein: *Geheime Tagebücher 1914-1916*. Hrsg.: W. Baum. Wien. 3. Aufl. 71. o. (1916. május 9-én kelt bejegyzés.)

Különösen 1916 áprilisától gyakori az imaklauzúra a bejegyzések végén. Wittgenstein ténylegesen isten segítségét kéri, ráhagyatkozik isten akaratára, halálfélelmében hozzá szól. A háború alatt legkedvesebb olvasmánya Tolsztoj evangélium-magyarázó könyvecskéje lett, melyet a galíciai Tarnov antikváriumában vásárolt. A későbbi *Tractatus* már ekkorra egybekovácsolódott gondolati alkotórészei mellé szervezőelemként társult a logikai, logikaelméleti problematika etikai-ontológiai-vallásfilozófiai kiterjesztése; a vallásos tartalom egyfajta katalizátor-szerep jelentőségét nyerte el.⁷ „A világ értelmének a világon kívül kell lennie (6.41) ... Kell ugyan léteznie valamiféle etikai jutalomnak és etikai büntetésnek, de ennek magában a cselekedetben kell rejlenie (6.422) ... Milyen a világ – ez a feletteálló számára teljesen közömbös. Isten nem nyilatkozik meg a világban. (6.432)” A *Tractatus* ezen passzusai jól mutatják, Wittgenstein vallásinak minősíthető gondolatai nem kapcsolódnak szorosan a kereszténységhez, sőt, teista elkötelezettséget sem jelentenek. Az Isten nem nyilatkozik meg a világban, a jutalomnak és a büntetésnek nem a túlvilági örök élet a színtere, nincs megváltás, illetve senki sem válthat meg minket. Van azonban helyette egy pont, melyből a világ tényeinek értelem adható, az emberi élet lezárt egészként értelmezhető és értékelhető. Ez a pont az Énemben van, ugyanakkor a világon kívül. „Két istenség létezik: a világ és a tőle független Énem.”⁸

A Cambridge-ben tartott előadások idejére már kikristályosodott Wittgenstein új filozófiája. A vallási és etikai érték korábban ki nem mondott, de jelzett ellentéte a világgal szemben nem szerepel nála ilyen erős hangsúllyal. Míg a *Tractatus*-korabeli vallási elem gnosztikus jellegű, amennyiben az érték nélküli világ megfellebezhetetlen objektivitásával szemben áll az önmagát megváltani akaró Énnel,⁹ addig a későbbiekben a merev dualizmus a nyelvjátékok pluralitásával szelídül. A *Tractatus* filozófiai álláspontja szerint minden szó név, és egy dolgot jelöl, a nevek szabályos kapcsolata kijelentéseket eredményez, azaz meghatározott igazságértékkel bír; igaz vagy hamis. A Frege által bevezetett megkülönböztetés a jelentés (Sinn) és jelöllet (Bedeutung) között Wittgenstein számára éppoly kevés jelentőséggel bír, mint Russell számára, ugyanis nem igazán érdekli őket a természetes nyelv. „A nyelv álruhába öltözteti a gondolatot. Mégpedig úgy, hogy az ember nem következtethet az öltözet külső formájából a felöltöztetett gondolat formájára, mert az öltözet külső formája egyáltalán nem abból a célból készült, hogy a test formájának megismerését lehetővé tegye.

A köznyelv megértését szabályozó megállapodások szerfelett bonyolultak.” (4.002) A filozófia mint nyelvkritika része a bizonytalan értelmű köznyelvi kifejezések kiküszöbölése. A *Tractatus* filozófiája az elvont atomi kijelentés posztulálása, név és tárgy, kijelentés és tényállás izomorfiája felől közelít a logikumhoz, a konkrét szójelentések csak mint igazságértékeket hordozó kijelentések alkotóelemei fontosak számára. A harmincas évekre ezzel szemben a szójelentést a nyelvhasználat kebelezi be, mintegy az igaz és hamis igazságértékek szerepét veszi át a konkrét nyelvhasználat adott összefüggésrendszere. A nyelvhasználat a köznyelv elsajátításán, megtanulásán alapszik. A különböző nyelvjátékokon belül nyer értelmet a hamisság, illetve az igazság. A nyelvjátékok elemzésének természetes követ-

7 Nyíri Kristóf: id. mű 18-20. o.

8 Naplóbejegyzés 1916. július 8-i dátummal. Idézi W. Young: id. mű 154. o.

9 Még nyelvben is a gnosztikus eszmekör képi világára emlékeztet az 1921. január 2-án kelt Engelmannhoz írt levél részlete: „Több mint egy éve erkölcsileg teljesen halott vagyok! ... Egyike vagyok azon eseteknek, amelyek ma talán nem olyan ritkák: Volt egy földatom, nem teljesíttem, és ebbe most tönkremegyek. Életemet jóra kellett volna fordítanom, csillaggá válnom. Itt ragadtam azonban a földön, és most lassanként elpusztulok. Életem tulajdonképpen értelmetlenné vált, és ezért immár csak fölösleges epizódokból áll. Környezetem persze nem érzékeli ezt, és nem is értené; én azonban tudom, hogy a legfontosabbnak vagyok híján.” Idézi: Nyíri Kristóf id. mű 39. o.
10 E hatásokról: Neumer Katalin: *Határutak. Ludwig Wittgenstein késői filozófiájáról*. Bp. 1991. 176-188. o.

kezménye a különböző típusú tudásformák, hitek, igazolási módok összehasonlító vizsgálata – így a vallásos hit is leírható, amennyiben filozófiai relevanciával bír. E relevancia nyilván nem a tételes vallás dogmatikájában manifesztálódik, hanem a köznapi és tudományos gondolkodásmódokhoz való viszonyában. A leírás alapjául szolgáló nézőpontot nyilvánvalóan meghatározza a történeti kor, kulturális környezet és az egyéni tapasztalatok rendszere. Ami az utóbbit illeti, Wittgensteinnek a vallásos hitekről vallott felfogását a korábban jelzett hatások mellett Schopenhauer, William James, H. Newman kardinális és Kierkegaard írásai erősen befolyásolták.¹⁰ Minden felekezeti különbség ellenére közös e szerzőkben az, hogy a vallásos hit természetét a tudományos és a praktikus hétköznapi racionalitás szférájától elkülönítik. A rendszeres, tudományos igényű teológia ismeretelméleti alapjait még Alexandriai Kelemen rakta le a II. század végén, mégpedig hit és tudás természetének lényegi azonosítása révén. Ekkortól kezdve a teológia – gyakran mint hivatalos egyházi doktrína, főleg majd a tomista tradíció előtérbe kerülésekor – harmonikusnak kívánta látni hit és tudás viszonyát. Másfél évezrednyi időszak feltehetően nem a vallási jelenségek teljes félreismerésének jegyében telt el, inkább a világ változott meg a XIX. századra. Newman kardinális és Kierkegaard épp e változások nyomán fogalmazta meg hit és tudás alapvető szembenállásának, az istenbizonyítás lehetetlenségének, a vallásos hit paradox jellegének – korábban sem ismeretlen – koncepcióját. Minden felfogásbeli hasonlóság ellenére Kierkegaard, Newman, W. James álláspontja és Wittgensteiné között egy lényeges különbség rajzolódik ki. E különbség abban áll, hogy előbbieknél a vallásos hit világa az isten és a vele szemben álló szubjektum bensőséges, élményszerű kapcsolatán alapszik, ezzel szemben Wittgenstein a vallásos hitek területén sem fogadja el a privát nyelv koncepcióját, a vallásos hitet is publikus természetű, nyelvelsajátítási folyamaton keresztül kiformalódó életvezetési módnak tekint, melyet nem introspekcióval vagy beleéléssel ismerhetünk meg. Maga a vallási hit természetesen szubjektív természetű a tudás mindennapi praktikus cselekvés-világához képest, megközelítése, leírása azonban nem szubjektív kiindulópontú, s az öröklött mintáknak lényegesen nagyobb szerepük van kialakulásukban, mint a személyes jellegű döntéseknek. Az említett gondolkodók pszichológiailag közelítik meg a hitet, ezzel szemben Wittgenstein szerint „...a hit nem olyasmi, mint a szellem pillanatnyi állapota.”

Miben különbözik a vallásos hit más hitektől? Mindenekelőtt abban, hogy nincs köze a hipotézisekhez. Ebben a vallási hit osztozik azon fundamentális meggyőződéseinkkel, amelyekről Wittgenstein *A bizonyosságról* írott feljegyzéseiben beszél. A tudomány és a mindennapi cselekvések területén hiteink hipotézisekként funkcionálnak. Ezek olyan vélekedések, amelyekhez nem kell ragaszkodnunk; azokat a hiteinket, melyek nem válnak be, minden további nélkül kicserélhetjük másokra. A hipotézis-jellegű hitek kapcsán „véleményről”, „valószínűségről” beszélünk. A normál hitek esetében „a történeti tények megalapozásként szolgálhatnak.” Vélekedéseink kapcsán képesek vagyunk alapokra hivatkozni, ezeket az alapokat másoknak megmutatni. Mások hiteinek alapjaira rákérdezhetünk, azokat megkérdőjelezhetjük. Egyáltalán, igazság és hamisság, valószínűség és valószínűtlenség kapcsolódhat e hitekhez, mert jó részük tapasztalati természetű. Állítás és tagadás állhatnak egymással szemben ugyanazon világlátási mód keretében, nem asszociálódik rosszallás, blaszfémia, értelmetlenség valamely kijelentés tagadásához. Amiket ilyen módon hiszünk, azokat tudhatjuk is.

A hitek másik – az előbbiektől élesen elválasztható – fajtája nem hipotézis-jellegű. Az „Itt egy kéz” (tudniillik az enyém) mondatot „nem lehet hipotézisnek nevezni” – mondja Wittgenstein *A bizonyosságról* írott gondolatöröedékei között.¹¹ Az olyan mondatok – Moore példái – miszerint „A Földről, illetve a Föld közvetlen környezetétől soha nem távolodom el messze”, „A Föld születésem előtt régtől fogva létezett”, „Van agyam” stb. a

11 L. Wittgenstein: *A bizonyosságról*. Bp. 1989. Neumer Katalin fordítása. 7. §

világképem elemei, és nem attól van világképem, „...hogy meggyőződtem helyességéről.” Hit helyett inkább meggyőzésekéről van szó, azaz nyelvtanilag csak kivételes esetekben megnyilatkozó öröklött háttérrel, világképről, amelynek alapján döntünk igaz és hamis között.¹² E meggyőzésekhez nem meghatározott gondolatmenetekkel jutunk el, hanem oly módon rögződnek minden kérdésben és válaszban, hogy érinthetetlenek számunkra.¹³ Ezekben az esetekben nincsenek valószínűségi fokozatok, a kétely indokolatlannak tűnik, s a kételkedőt vagy nem találunk teljesen normális embernek, vagy úgy vélnénk, viccel, vagy egyszerűen nem tudnánk mit kapcsolni szavaihoz. Az egymásnak elmentmondó kijelentéseket nem kezeljük hűvös tárgyilagossággal, mint a normál hipotéziseket megfogalmazó mondatok negációit. A hitek nem is egyes mondatokhoz kapcsolódnak, hanem mondatok meghatározatlan sokaságához, a gyermek spontán módon tanul meg egy csomó dolgot hinni. „Fokozatosan alakul ki az elhitt dolgok rendszere, és ebben van, ami megingathatatlanul szilárdan áll, van, ami többé vagy kevésbé mozgatható. Ami szilárdan áll, az nem azért áll, mert önmagában nyilvánvaló vagy belátható, hanem mert szilárdan tartja az, ami körülveszi.”¹⁴

Mennyiben tartoznak a meggyőzések, hitek ezen csoportjához a vallási hitek, s mennyiben nem? Ide tartoznak, amennyiben itt sincs szó hipotézisekről és normál alapokra történő hivatkozásokról; a vallási hit „...nem érvelés vagy normál alapokra való hivatkozás révén mutatkozik meg, hanem inkább azért, hogy egész életét vezeti.” A vallási hiteket is világképünk elemeiként örököljük. „Az »isten« szó azok közé tartozik, amelyeket elsőként tanulunk meg – képek, katekizmusok stb. Nem ugyanazok viszont a következmények, mint például a nagymamák képeinek.” Ha isten létezéséről beszélünk, akkor itt egészen más dologról van szó, mint valamely személy létezése kapcsán. Állítás és tagadás nem úgy állnak szemben egymással, mint a normál hitek esetében, a „hiszel-e az Utolsó Ítéletben?” kérdésre nem válaszolhatunk egyszerű „nem”-mel. A valószínűség, annak fokozatai a vallási hitek esetén nem jönnek számításba. Aki az előbbi kérdésre a „talán” választ adja, egészen más világgéppel rendelkezik, mint az, aki „igen”-nel válaszol. A nyelvi elem a fundamentális hitekhez hasonlóan a vallási hitek esetében is másodlagos. A vallási hit az életvezetésben mutatkozik meg.

Látnunk kell azonban azokat a különbségeket is, amelyek a *bizonyosságról* fundamentális meggyőzéseit elválasztják a vallási hitektől. Előbbiek végső soron mégiscsak tapasztalati állítások. Bizonyos különleges körülmények között igazolhatók. Vannak fundamentális meggyőzéseink között olyanok, amelyek soha nem ingathatók meg. Wittgenstein maga is utal arra, hogy a határok elmosódtak a normál alapokra is hivatkozható hitek és a legalapvetőbb hitek között. A vallási hitek esetében nem adottak olyan kivételes szituációk, amikor tapasztalati alpra hivatkozni lehetne. Ezek tehát olyan hitek, amelyek a múltban esetleg a fundamentális meggyőzések körébe tartoztak, ma azonban már nem tartoznak oda. A másik megkülönböztető jegye a vallási hiteknek az, hogy e hit érdekében kockáztat a vallásos ember. Egész életét felteheti erre a meggyőződésre, ez vezérelheti minden cselekvését. „Egy bizonyos értelemben ezt kell a legszilárdabb hitnek tartani, mert emiatt az ember dolgokat kockáztat, amit nem tenne meg abban az esetben, ha azok sokkal inkább meglapozottnak tünnének számára.”

12 uo. 94. §

13 uo. 103. §

14 uo. 144 § vö.: 141. §

A KANIZSAI MÁRVÁNYBÁNYA

A poétikai tér a Wilhelm-dalokban

„– emlékszel, emlékszel még forró szívem, / mint szomjúhoztál akkor? – / Hogy minden igazság / száműzöttje legyek! / Csak bolond! Csak költő!...”

Friedrich Nietzsche

A *Wilhelm-dalok* című könyv helyszíne reális tér, egy határmenti városka, Kanizsa. A szerző könyvének összeállításakor mindent meg is tesz, hogy hitelesítse a teret és a szereplőket: a Jelenkor Kiadónál 1992-ben kiadott kötet belső borítóján megjelenik Wilhelm, a félnótás verbácsi énekes, ahogy a festő Pechán József kamerája látta, és a verseket követő képeken felismerhetjük a könyv más szereplőit is, a lábatlan Baráthot, Nagy Józsefet a párizsi JEL színház előadásában, vagy a fagyrepszettette kanizsai piétát. A hitelesítés, a fiktív beszéd valós alapjának bizonyítása révén a földrajzi hely és az esztétikai tér közötti határ elmosódik, Kanizsa a mítoszi táj arculatát ölti, s a bolond énekes ajkán felhangzik a szik őskölteménye.

Valóság és fikció e sajátos egybeolvasztása nem új jelenség Tolnai Ottó költészetében, s a módszer oly hatásos, hogy kritikusat időnként arra csábítja, hogy az ő nyelvén szólaljanak meg (Bosnyák István a *Világporról*), vagy levélformában reagáljanak az olvasottakra (ahogy Piszár Ágnes írt a *Briliánsról*). Thomka Beáta „megéledő metaforákról” beszél a *Jelenkorban* közzétett nagy tanulmányában, s a következőképpen írja le a szóban forgó jelenséget: „Az egyéni látásmód... vagy a groteszk megközelítésben, a fanyar humorban érhető tetten, vagy a látomásosságban, az elbizonytalanodó körvonalakban, melyek realitást és fantáziaképet egybemosnak. Ennek következtében megszűnik a fiktív/valós közötti határvonal, s a történetek, alakok minden akadály nélkül sétálnak egyik birodalomból a másikba.”

Ákár mítoszi karakterű művet ír Tolnai, akár nem, a prózák, költemények, monológok és esszék közös sajátossága a szerzőnek abban a törekvésében ragadható meg, hogy olyan művet hozzon létre, amelyről Hamvas Béla egyik hőse álmodik a *Karneválban*, vagyis olyat, amelyben nincsen szilárd pont, ahonnan annak a műnek a világa kifordítható lenne, vagy átfordítható lenne – mondjuk, a kritikába. Talán erre a törekvésre vezethető vissza az a jelenség is, hogy Tolnainál a műfajok is szabadon egymásba alakulhatnak, a versek esszékké vagy drámákká változhatnak, regény épülhet föl rövid történetek ciklusaiból, vagy versszerűvé válhat, poetizálódhat egy festményről írt elemzés. A *Wilhelm-dalokat* is olvashatjuk úgy, mint egy regényt, megtalálható benne ugyanis a történetmondáshoz elengedhetetlenül szükséges minimális linearitás: a bolond Wilhelm, aki modellt ül a festőnek, egy itáliai utazást tervez a barátjaival, hogy találkozhasson tükörképével, Donatello Habakukk-szobrával, melyről Gyöngyvér nővér beszélt neki. Ha így olvassuk a könyvet, akkor arról szól, hogy miért és hogyan hiúsul meg ez az utazás, miért marad otthon Wilhelm a szőke Tiszától a szőke Tiszáig captatva, végtelen ciklusba kerülve, és mindeközben hogyan történik meg mégis a találkozás a főszereplő-elbeszélő Wilhelm és alakmása között.

A hagyományos műfaji keretek kitágításán túl az archimédeszi pont megszüntetésének, vagy legalábbis láthatatlanná tételének másik eszköze a művek polifón szerkezetében keresendő. A polifónia a Tolnai-művekben többnyire abból ered, hogy a szerző bizonytalanság-

ban hagyja olvasóját afelől, hogy ki beszél éppen, illetve hol van az, aki beszél. A szerző a legkülönbözőbb narrátori maszkot veheti magára, a maszkokat akár egyetlen művön belül is felcserélheti, sőt időnként le is tehet minden álarcot, gondosan ügyelve arra természetesen, hogy az arcot is álarcnak érzékelje az olvasó. A *Wilhelm-dalok*ban ez úgy valósul meg, hogy a főszereplő-elbeszélő, a félnótás Wilhelm hol egyes szám első személyben, hol harmadik személyben beszél magáról, hol pedig megszólítja önmagát. Mivel azonban Wilhelm tulajdon-ságai „szét vannak szórva” a műben, a többi szereplő is hasonló attributumokkal, „eposzi kellékekkel” rendelkezik, mint ő, (vakság, téboly, nyomorék test stb.) az a benyomásunk támad, hogy ez a városka a félnótások és félkegyelműek gyülekezőhelye, nyomorékok, vakok, szegények és megalázottak lakóhelye, ahol a beszéd nem köthető egyetlen személyhez, mert a személy feloldódik számtalan alakváltozatában. A beszéd a város hangja, Wilhelm, a keserű próféta a város nevében beszél, a város hangján szólal meg, mely az artikulált emberi beszédén túl magába foglalja az állatok hangjait, a paták és facipők kopogását a kövezen, a robbanást, a templomi kórust, az operát, az üvöltést, a zokogást, a nevetést és persze a süket csendet, a Semmi némaságát is.

A *Wilhelm-dalok*at említett tanulmányában Thomka Beáta Tolnai alkotói útjának sajátos szintéziseként érzékeli, olyan pillanatnak, melyben a költő találkozik önmagával, azonosul a maga által teremtett tükörben a maga által teremtett tükörképével, de oly módon, hogy a közeledés önmaga és a tükörképe között kölcsönös: Wilhelm kilép Pechán József festményéből, Tolnai pedig (többek között) Vak Vigh Tibikeként belép a versbe. A vers az a zóna, ahol a találkozás létrejön. A vers tehát imaginárius tér, határsáv, senki földje a valóság tartománya és a valóságon túli ország között. A vers a világ centrumában, az univerzum közepében helyezkedik el, egyformán belátva a Nincs és a Van tartományát. Mint minden esztétikai alkotás, a vers is azért születik a semmiből, hogy az alkotás rituáléjában újrateremtse a megváltatlan világot.

„Elég volt a rajongásból, ideje már a józan észre is hallgatni. Mert mindezt, ez az egész külföld, ez a maguk egész Európája csak agyrém, és külföldön mi is mind csupán agyrémek vagyunk, majd meglátja, jusson csak eszébe a szavam!”

Fjodor Dosztojevszkij

Kanizsát mint mítoszi és mint reális teret horizontálisan és vertikálisan is különböző minőségűnek látszó világok határolják. Horizontálisan az emberi kultúra és civilizáció nagy központjai, Firenze, Velence, Róma, New York, Párizs kővárosai jelennek meg mint a formátlan por-város ellenpontjai. A kultúrától meg nem érintett szegény és nyomorék szereplők ebbe a világba vágynak el lakóhelyükről, és akik eljutnak, mint a „bolond tóth fia a laci”, idegen és durva barbároként viselkednek, leütik Michelangelo piétájáról „a szűzanya kis pisze orrát”. Wilit visszarettenti az utazásnak ez a „hagyománya”, de visszarettenti a visszatérés kínjától való félelem is. Az utazásnak a pusztá gondolata is paradox térvizonyt eredményez: a két világ között, ha földrajzilag elképzelhető is a közlekedés (bár az is bajosan, hiszen Kanizsán véget ér a vasút), mentálisan semmiképpen. Ez fejeződik ki a „ne gyere vissza ha ki se mentél” tanácsában. Vagyis az a tény, hogy vannak más, boldogabb világok is, ahol a karcolók nem sebzik föl a bárányfelhőket, ahol tehát a szenvedés intenzitása gyengébb, valósággal megszünteti a szereplők számára adott teret, még elviselhetetlenebbé teszi az elviselhetetlent. Ezért nem mer kijönni Wili álmodozásainak színhelyéről, a budiról. Az elzártság, az „itt”-be és „most”-ba börtönözöttség kiszolgáltatottságot és fenyegetettséget is jelent. Ez a világ, amely el van zárva a teljesség, a boldogság, a szabadság tapasztalatától, a végletekig megnyílik a szenvedés, az iszonyat, az értelmetlenség beáradása előtt. Mintha a történelem minden szennye itt

csapódna le. Ez fejeződik ki abban a képben, ahogy Tolbuhin marsall csapatai birtokukba veszik a várost, és itt mosatják tisztára Szent Miskával az egész hadsereg szennyes kapcait. Kanizsa tehát a szenvedésre való végtelen nyitottságával egyúttal a történelem purgatóriuma is, de nem a keresztényi megbocsátás képességének kegyelméből, hiszen, ahogy nem érintette a kultúra ezt a tájat, nem érintette a vallás sem. Mint minden mítoszi táj, ez is pogány vidék, és nem ismeri a bűn fogalmát. (Wili nem járt hittanra, és amikor a lábatlan Baráth Vak Vigh Tibike segítségével ellopja a nagytemplom arany gyertyatartóit, azt mondja: „nem tudta mit adogat / és így nem történt halálos bűn”). A megtisztítás misztériuma egyedül úgy mehet végbe, hogy a félkegyelmű hősök képtelenek különbséget tenni önmaguk és egy másik ember között, a saját szenvedésüket látják viszont a katonákéban. Erre utal az a mozzanat, hogy Szent Miska minden kapcájában egy-egy Veronika-kendőt lát, illetve, hogy Tukacs Konrád történelmi csataképfestő a festészet legautentikusabb anyagának tekinti a szennyes vásznakat. És nemcsak önmaguk tükörképét ismerik fel az áthaladó ellenséges hadsereg katonáiban, hanem ők maguk is tükörként viselkednek azok számára. Amikor Tolbuhin meg akarja magát nézni a tükörgyáros féltve őrzött velencei tükrében, Wili szarral bekent bárgyú ábrázatával találja szemben magát, és zavarából ocsúdva maga mellé veszi, mint udvari bolondokat – az egész félnótás társaságot. A titokzatos elbeszélő pedig, aki ebben a pillanatban nem azonos sem Wivel, sem Vak Vigh Tibikével, nem tudja abbagyni a zokogást az emberi természet ilyen mérvű összezavarodottsága láttán.

„A mítoszok úgy vannak megalkotva, hogy a képzeletnek kell megtöltenie őket étellel. Ebben csak egy megfeszülő test roppant erőfeszítését látjuk, amint megmozdítja az óriás követ, löki, görgeti a százszor újrakezdett meredeken; ...Az égbolt nélküli térrel és tartam nélküli idővel mért hosszú erőfeszítés legvégén eljut a célhoz. Sziszüphosz nézi a követ, amely néhány pillanat alatt legörög abba az alsó világba, ahonnan ismét fel kell majd hoznia a csúcsra. S leereszkedik a síkságra.”

Albert Camus

A mozgás másik iránya a függőleges tengely mentén, a fent és lent viszonyában értelmezhető. Ahogy a horizontális tengely mentén is megfigyelhettük a különmeműnek, sőt ellentétesnek látszó világok és irányok egymásra vetülését a tükröződés, illetve a távol lévő képben vagy szoborban felismert önarckép ismétlődő és azonosító mozzanata révén, ugyanezt a tendenciát figyelhetjük meg vertikális irányban is. A mítoszi és a reális tájat is az égbolt, illetve az emberi építmények (templomok, házak) mennyezete, boltozata határozza fentről, alulról pedig a föld üregei, a kőbánya, a döngkút, a rókalyuk. A táj kettős űr gömbjébe zárul: az ég kékjét őrző mauritiusért, a világ legértékesebb bélyegéért a rézbánya legmélyére kell ereszkedni. És ahogy nincs menekvés kifelé vagy elfelé ebből a világból, reménytelenek a kiugrásra, az elrugaszkodásra tett kísérletek is. Minél magasabbra mászik valaki a létrán, annál mélyebbre zuhan. A függőleges mozgás paradoxona fejeződik ki lábatlan Baráth történetében, aki a palicsi táncversenyen úgy táncol, hogy szinte a lába sem éri a földet, elszakad a parkettól, és repül, úszik a levegőben, majd hazafelé menet hóviharba kerül, és a szárkúp kicsi, egyszemélyes temploma, ahol meghúzza magát, nem tudja megvédeni őt a hidegtől, többől kell levágni mind a két elfagyott lábát. A tánc extázisa után közelebb kerül a föld kemény és sivár valóságához, mint valaha. Lábatlan Baráth ez után az eset után is folytatja a táncot, mert ómama tanítása szerint: „ne higgyétek, hogy a lábával táncol az ember”.

Ez a történet visszavezet bennünket a test nélküli utazás gondolatához. A szereplőkre ható ellentétes erők, a vonzások és taszítások, a zuhanások és távolodások összege-

zódnek a kötet utolsó nagy költeményében, mely a *mi a kő* címet viseli, és a *hová* szóval kezdődik. Hová vezetnek a mozgások, hová vezet a beszéd? Vissza minden mozgás kezdetéhez, a koordinátarendszer középpontjába, az origóba. Wili a szőke Tiszától a szőke Tiszáig caplat: „sosem hosszabb utat / e legrövidebbnél”. Ezen a ponton elhagyjuk a reális szemlélettel is igazolható tér tartományát, és átlépünk a negyedik dimenzióba, az időbe. S bár az időt is képesek vagyunk a térhez hasonló dimenziókban elgondolni, tehát kiterjedés nélküli pillanatok vagy lineáris tartamnak érzékelnünk, a *Wilhelm-dalok* hőse és elbeszélője nem tesz különbséget a múlt és a jelen között, beszélgetőtársa a szemére is veti, hogy „kicsit nagyon” összekeveri az idősíkokat. Minden, ami megtörtént és elmúlt az ő terében, egyetlen súlyos teherként nehezedik a jelen pillanatra. A térből azért nincs menekvés, mert nincs olyan idő, amelyben a szőkés megtörténhetne. Nincsen jövő, amelyben olyasmi történhetne, ami eddig még nem esett meg. A mítosznak sincsen jövő ideje, a hősök együtt születnek a végzetükkel, a daimónjukkal, és a mítosz világában elgondolhatatlan, hogy ne teljesítsék kiszabott sorsukat. Wilhelm sorsa pedig azonos a szülőföldje sorsával: kivárni azt a vagon palacsintát, amit gyurának ígért valaki könnyelműen, vagy legalább azt a vagon keserűkő prófétát, a reneszánsz szobrokat, amelyeket viszont Szörényi nagykövet úr helyezett kilátásba. Kanizsa lakóinak, akárcsak a Beckett-figuráknak a mindennap ismétlődő kétségbeesése: „ó- / kanizsa örökké fenn fog maradni / mert ki kell hogy várja azt a vagon palacsintát”. A végtelen várakozás térbeli kifejezője a kör, ideje pedig az idő megsűrűsödött hiánya.

A *Wilhelm-dalok* szerzőjének vállalkozása, hogy felmutassa az isten háta mögötti világ tapasztalatát, kétszeresen reménytelenebb Sziszüphoszénál. Kanizsán ugyanis nincsen kő, csak por és sár van. Porból és sárból kell görgethető formát gyúrnia, mint a galacsinhajtó bogaraknak; formát, amely nemhogy egyszerűen visszagurul, de szétesik, mielőtt a csúcsra érhetne vele. A beszélőnek az örök körforgásért, a meg nem érkezés miatti nyugtalanságért, az *idegességért* egyetlen jutalma, hogy érteni kezdi, amit addig nem értett, hogy a por, amit görget, a kiszáradt Pannon-tenger hordaléka, egykori márványszobrok lisztje, egy soha meg nem született tengeri kultúra visszavonhatatlanul elveszett öröksége.

*

Végezetül ki kellene jelölnünk az olvasó helyét ebben az univerzumban. Fel kell tenni a kérdést, hogy helyesen járunk-e el, amikor – Ottlik Géza szavaival élve – megpróbáljuk „szétszalazni” azt a „színes gubancot”, amely az olvasás élménye és tapasztalata révén történik meg velünk. Ha elfogadjuk az azonosságok tükörjátékát, nem maradhatunk csak nézők a körön kívül. Viszont ha nem maradunk nézők, az önmagukba görbülő teretek elnyeléssel, eltévedéssel fenyegetnek: ha minden azonosságra lel ebben a világban, kinek a tükörképe vagyok én, az olvasó. Az értelmező beszéde mindig visszajut a kiindulópontjához, a beszélő rádöbben, hogy ugyanazt a semmit őrli ő is, és ekkor reményvesztetten megáll. Úgy tűnik, nem marad más választásunk, mint a téboly határán álló költő-filozófusnak („akinek a vezetéknevét hol nietzschének / hol nicsevónak hol meg egyszerűen csak / csávónak mondták”), hogy magányosan és kétségbeesetten hívjuk azt, aki megszólít bennünket, elfogadjuk útnak a tévelygést, a végeláthatatlan kanyarokat, és hogy belássuk: a válasz mindig megelőzi a kérdéseinket. A hely, ahol állunk, maga a mű: mélység és magasság, valami és semmi. Ariadnét fonala a tükörig vezet, a tükörben a labirintust látja és önmagát a labirintusban. A megértés ebben a pillanatban nem más, mint a felismerés, hogy éppen azt látja, akit hívott, az fogadja be, amit keresett: „smaragd szépségében” megjelenik a mindig meghaló és folyton újjászülető isten, Dionüosz. Minden írás és minden olvasás magányában az örök kérdés princípiuma találkozik az örök válasz elvével, és egymásnak mondják: „*Én vagyok a te labirintusod.*”

Szeged-Kanizsa, 1993. augusztus-szeptember

EMLÉKEK BURJÁNZÓ ÁRVASÁGA

Tolnai Ottó: árvacsáth

Felbukkant egy könyv 1993-ban a Magyar Napló tízes bestsellerlistáján, Tolnai Ottó egyik újabb kísérlete. Ezúttal egy lírai kötet, melynek szerzője ismét olyan valaki, aki élete jó részét voltaképpen egy másik közegben élte le. Talán ezért az a makacs emlékeztetés és akarás, talán ezért az a másság, mely képes becsempészni európai kultúrköréből ebbe az európai kultúrkörbe valami mást, valami már-már egzotikus érzékenységet, s a legéteirbb költészettel a legdurvább kijózanodást. És visszatekintve: emlékek burjánzó árvaságát.

S hogy miért épp Csáth, s hogy miért épp Bácska s az a bizonyos délvidéki emlékvilág; hogy miért épp a századelő, melyhez oly jó visszatérni innen a közelmúltból, mából...? S hogy miért épp a pusztulás? Hogy miért ismerős, s hogy mindebben mi minden Tolnai? Válaszok nyilván rendre elősorjáznak a szövegekből, s nyilván továbbra is a maguk többértelműségében. Elvégre az sem árt, ha néha megérzéseinkre hagyatkozunk. Túlzás lenne persze azt állítani, hogy rejtvény ez a kötet. Többnyire emlékek jelen és hajdanvolt illúziók, makacs kíméletlenséggel. Burjánzó árvaság, bár mégis otthonos világ.

Tolnai lényegében irodalmunk egy régi hagyományához nyúlt vissza akkor, amikor egyetlen hosszú ciklusba, egyfajta darabokra szabdalt elbeszélő költeménybe rendezte szövegeit. Az ötlet, mely rokonítható Oravecz Szajla-ciklusával is, jónak mondható, és sikeres megvalósítása egyedül Tolnai költői kvalitásainak köszönhető, hisz szembetűnő, hogy a szerző mindezt mennyire módszeresen teszi. Esetenként kísért a veszélye is a többnyire hajszálpontos megegyezéseknek – színek, személyek, történetek ugyanúgy köszönnek vissza, miként az irodalmi előd esetében, s bizonyára nem véletlenül, de ez a filológiai tény, ha módszer – szükségképpen fellazítandó, s ha költői játék – önveszélyesen sematikus is lehet. Szerencsére a szövegekből nem ez köszön vissza.

Tolnai tudatosan használja fel, építi szövegeibe Csáth életrajzának mikromotívumait, azok forrásait, s mert nagyon jól ismeri azokat, bátran megengedheti magának a nemcsak poétikai értelemben vett mellékutakat. Ám ahonnan ezek az utak kiindulnak, rendre nevesítve is megjelennek a kötetben. Így a szülőföld: Palics, Szabadka, Kanizsa s a tágabb hon távolibb helyei, mint Abbázia, Ragusa, Mljet szigete – vagyis az „azúr” Adria, s miként Szabács vagy Herkulesfürdő is. A valamikori, a „tegnapi” avagy éppen a mai? Mint ahogy ezzel kezdődnek, végződhetnek is az elősorjázó kérdőjelek. És ahol tájak, ott színek és népek, és ahol népek, ott arcok és sorsok is felderengenek. Magyarok, bosnyákok, bunyevácok, dalmátok, szerbek – de inkább csak egyfajta átködlő, lebegő atmoszférában, mint vonzó vagy kínzó képből, elbeszélésben.

Ellenben Bácska, a „saját helyek” nagyon is konkrétan jelennek meg esetenként, s azok az apró motívumok, mik egy női fürdő, a palicsi tó, az édesapa Fiuméből való visszatérése kapcsán emlékezőssé kifejlődnek, magukba zárulnak-zárhatók. Miként Krúdynál, de utalhatnánk Proustra is némely tolnais madelaine-áttűnés kapcsán. Hisz „a nagyitól lopott birs- és mustársajt”, a horgosi-martonosi törött paprika, avagy harangszenteléskor Kanizsán „az órjás égi bronzpoharak öntőformái” szikár tények, tárgyak;

mikroegységek – s hogy mégsem azok? Kibomlanak, amint kibomlik maga az emlékezet: „és még emlékezett a káposztalé / a savanyított meg a legyalult fej / otthoni nevére: *rosol prokola és ribanac*” – vagy másutt: „gyakran megesik velem lefékezek / egy-egy vaskereskedés előtt / bemegyek és kérek szépen fél kiló szöveget / désírével halálosan szerelmesek voltunk / a vaskereskedő feleségébe”.

Azok a durván realista, olykor naturalisztikus elemek, melyek mintegy hitelesítik a fentieket, szinte minden szövegben szétfoszlanak, mihelyt a kötet egészét meghatározó szürrealista-abszurd szövegalkotás egészébe, olykor csak villanásaiba beleütköznek. Magától értetődően történik ez is, ha nem is harmonikusan, hisz harmóniát csupán a kötet néhány szövege által megjelenített világban észlelhetünk. Például akkor, mikor e Tolnai-Csáth-féle Janus-arcú furcsa játék időben közelebb kerül. Olykor csak a veszély, a vész lappangó előérzete vagy annak végeredménye, máskor a brutalitás beszél el mindazt, amit – jobb híján – zsarnokságnak nevezhetünk. Örök téma persze, és persze kevésbé szerencsés időkben (mint most is) élettapasztalat. „a lét fertelmes levecse / ne üssön át / ne mocsarasítsa el ismét / palics meg a tiszta közét / ne buggyantsa / a pokol ne buggyantsa pannon-tengerét” – Tolnai, Csáth vagy Janus Pannonius írhatta vajon a fenti sorokat? A kérdés nem feltétlenül költői, hisz az élet nagyon is igazolja. Ámbár aktuális, mindenkor aktuális költészet ez. Avagy egy másik mítoszi-irodalmi párhuzam: „désiré váratlanul kezébe vett / egy szép jonathánt / félek mondta / nem fogom tudni mint tell vilmos / lelőni fiam fejről az almát”; és a sort folytathatnánk, bárminemű párhuzamok híján is.

Grandiózus és kisszerű dolgok emberi vetületeiként szerepelnek az első versek, ambivalensen, hiszen a fenyegetettség mint élmény, mint létélmény adott, és rendszerint valóban kisszerű. Hisz nem kihívás valójában, csak ok, csupán egy „makk ütése”, ám ebben a megrajzolt-megélt világban épp az ilyen makkütéseket a legnehezebb ép lélekkel megúszni: „a legnagyobbat elviselném / ám a makk / a makk ütését nem / keserű kis márványterméseiddel / melyeknek a pagoda lépcsős tetőzete / kiszámíthatatlan falsot ad / mint kifújta tojáshejat / keserű kis márványterméseiddel / ne célozgasz engem uram”.

Szólunk már Tolnainak a kötet egészét át- és átszövő szürrealisztikus írói gyakorlathoz, ami egyes „azúr-történetekbe” ágyazva más útra tér, és árnyalttá, mondhatni éterivé, vegyítiszta költészetté válik. A való és valószerű áttűnéseinek makacs játéka ez: mont Parnasse, a kék („blau an sich”), „mégiscsak hiányzik az a tengerecske / hiányzik néked az adria árvacsáth / jegyezte meg sassy miközben az azúr / halinaszönyeget szobám szabálytalan / padlójára szikémmel szépen beszabta”, hisz „jól tudta mit tesz az úr amikor azúrba oldotta arcát”. A szójátékok, a szó- és sorismétlések gyakorisága, a makacsul felcsattanó „cs”-k, ha a rideg, éles hatásra találtattak is ki, a fenti játék jegyében fogantak. Játék persze a betétek, lábjegyzetek posztmodern gyakorlata is, s hogy néha ezzel is él a szerző, nem feltétlenül e mára már jócskán kiüresedett divatot igazolja.

Elhíresült szimbólumok (*mondják ady híres versének előbb*), morfinista utalások (*kéklilán izzó hosszú*) színezik azt a költői világot, melynek gomolygó idősíkjait a valamikori emlékek és a jelenvaló, a költészet és az elképzelt világ egybejártsága, az elbeszélte világ és a beszélő személyének váltakozása éppúgy élénkíti, mint ahogy talányossá, többértelművé teszi, s el is bizonytalanítja. Ám ez a nézőpontbeli váltakozás egyetlen alkalommal sem zavaró. A beszélő szinte kivétel nélkül egyes szám első személyben nyilatkozik, de hogy ez az árvacsáth mikor Tolnai, mikor Csáth, mikor désiré, esetleg egy negyedik vagy ötödik személy, nem egy esetben csak alapos odafigyelés, szövegvizsgálat után derül ki, avagy nem is tudjuk meg egyértelműen. De van úgy, hogy Tolnai maga megy elébe a feltételezéseknek (*napközben is látom*), közvetlenül is vallva az irodalmi elődről.

Miként a századelőről, melynek motívumai a versek nagy részét jellemzik. Voltakép-

pen egy ilyen motívum désziré is, alias Kosztolányi, s vele az a nagyon is életrajzos milió, melyben aztán számos tény és számos ötlet elhelyezhető. Kulcsszó ebben az elemzésben s talán a kötetben is a játék, hisz bármennyire is lefojtott, hidegen fülledt világot jelenít meg, idéz fel, talál ki Tolnai, nem tudja, s valószínűleg nem is akarja kikerülni azt. Néhol már-már kis történetekké kerekednek a közös emlékekből kibontott emlékezések; vitákról, művészeti dilemmákról és bizonyosságokról, egy nyilvánosházi látogatásról, désziré érkezéséről, egész addig, míg lecsupasztítva marad a fájás, a kétségbeesés, a tanácstalanság – „mondd désziré ki az költő / aki megállás nélkül azt sugdossa nekem / aki egész opusát erre a refrénre építi hogy / *árvacsáth*”.

E versvilág a kötet vége felé érezhetően tovább keményedik. Akár *ars poeticát* is olvashatunk egyes darabokban (*a sok; azzal a bizonyos veronika kendővel kapcsolatban*), verset a vers körül, jelzi ezt a Mészöly Miklósnak szentelt dedikáció, miként az egykori újvidéki utazást megörökítő Kányádi-vers is (*Egy déli városban*), mely szintén a fentiekre rímel: „désziré tekintete srégen végigsöpört rajta / báró brenner jósika mondotta / hagyd kérlek az ilyen halvány muszlim-ügyeket a verselőkre / mi prózát írunk mint a halál: tőmondatokban”.

S ami a verseskönyv legvégén történik, immáron valóban próza, legalábbis a fentiek szellemében, és egzisztencialista létfilozófia (nyilván mert egyes egyedüli válasz, bár nem megoldás erre az életre, ezekre az életekre) – „az lett az életem / az a szűk cső / nem lehet visszafordulni / egy tüben nem lehet”. S ha esetleg mégis megoldás – inkább csak a kivétel kedvéért –, akkor nemcsak tragikus, de akár szép is lehet, bár rövidesen beárnyékolja pár szó, az üvöltés, egy számár üvöltése: „immár csak antik színpadon hangozhatna fel / bevezetik / és a számár felüvölt / aztán kicsapják száraz fához kötik vagy letaglózzák mindegy”. A kötet mindannyiunk árvaságával, a csend arcunkra fagyott árvaságával s egy oly egyedülállóan gyönyörű képpel és metaforával köszön el – „egy fűszál szorult / a fogak sáros márványtömbjei közé” –, mely után a könyv valóban folytathatatlan. Vagy bizonyára csak úgy, miként e csend, mely dermedten és hidegen, de makacsul vissza-visszacseng. Immár a „másik ember története arcunkra festésének árvasága”, és annak története ez a verseskötet, s az ismétlésé, az emlékezésé. Hisz ez az elárvult világ is valakiké – volt. Ez is Közép-Európa – volt. (*Orpheusz-Fórum Kiadó, 1992*)

A Jelenkor szerkesztői
és a Jelenkor Kiadó munkatársai e hónapban is,
tehát szeptember 29-én,
a hónap utolsó csütörtökén, 15 és 18 óra között
várják a folyóirat és a kiadó ügyes bajos dolgai
íránt érdeklődő olvasókat, barátaitkat,
a Jelenkor korábbi és leendő szerzőit
Budapesten,
az Írók Boltja (VI., Andrásy út 45.) teázójában.

BESZÉDMÓDOK KÖZÖTT

*Az irodalmi jelenségek elbeszélhetőségének
diszkurzív logikája a Dialógus sorozat két újabb kötetében:
Kemény István–Vörös István: A Kafka-paradigma
Dobos István–Odorics Ferenc: Beszédhelyzetben*

Az irodalomról való beszéd diszkurzív logikájának elemzése közelebb vihet ahhoz a jelenséghez, amely a magyar kritika nyelvhasználatának heterogenitását eredményezi. Az itt következő dolgozat tehát nem a vizsgált szövegek igazságtartalmára és annak relativálhatóságára kérdez rá elsősorban, hanem a terminus foucault-i értelmében a dolgok elbeszélhetőségének mikéntjére, az írásokon keresztül megmutatkozó köztes rendek értelemstabilizációs eljárásaira, a beszéd szerveződésére koncentrálnak. A vizsgálandó anyag (Kemény István–Vörös István: *A Kafka-paradigma*; Dobos István–Odorics Ferenc: *Beszédhelyzetben*) nemcsak azért látszik alkalmasnak egy ilyen jellegű elemzési szisztéma használatára, mert e kötetek szerzői a dialóguselv értelmében együttesen lépnek párbeszédbe irodalmi, elméleti szövegekkel és az olvasókkal, hanem azért is, mert dialógusaik (egymással) a jelenségek elbeszélhetőségének diszkurzív praxisában a beszédmódok széles spektrumát, ugyanakkor egymástól jól elkülöníthető szabályrendszerét mutatják. Hozzá kell ehhez tenni, hogy természetesen e dolgozat szerzője nem azt tételezi, mintha ő egy magasabb diszkurzusból beszélne, éppen ellenkezőleg, tisztában van azzal, hogy világlátása egy hasonló elemzésben feltárható, vagyis saját pozícióját nem abszolútnak és objektívnek gondolja, hanem egy adott kontextuson *belüli* információforgalmazás szabályai által meghatározottnak, elfogadva Foucault-nak azt a megállapítását, amely szerint: „A történelem szüntelenül arra oktat minket, hogy a diskurzus nemcsak egyszerűen tolmácsolja a küzdelmeket és az uralmi rendszereket, hanem érte folyik a harc, általa dül a küzdelem.” (*A diskurzus rendje*)

A dolgok elbeszélhetőségét olyan előfeltevés-rendszerek szabályozzák, amelyek nem pusztán kijelölnek kérdésirányokat, hanem mondatnak és láttatnak összefüggéseket, melyek egy-egy szerző számára evidenciaként adóttak. E dolgozat négy ilyen előfeltevést kísérel meg vizsgálni az említett szerzők esetében: 1. a szöveg státusáról mondtak előfeltevései és ezek hatása a szerzők által elemzett művek, jelenségek jelentéseit illetően; 2. hogyan határozzák meg egy-egy szöveg szerzőjét, és az milyen összefüggésben áll eszerint saját művével; 3. milyen kontextusban mozognak az elemzések, és milyen kontextust tekintenek relevánsnak értelmezéseik közben; 4. mi olvasható ki nyelvhasználatukból, milyen fogalmakat használnak milyen közösség nevében, vagyis mit tételeznek egy általuk elfogadott konszenzus alapjának?

1. A modern/posztmodern korszakváltást követő elméleti viták jelentős része nem kerülhette meg a szöveg esztétikai folyamatban, kommunikációban betöltött szerepének értelmezését. Az erre vonatkozó diszkurzusok során megjelenő tézisek némelyike tetten érhető a Dialógus sorozat két kötetének dolgozataiban is.

A Kafka-paradigmában Kemény István *Egy gyűrű és egy pálca* című írásának legelején az iróniáról beszél: „Az irónia letompított erőszak, lekerekített gúny. Az a vízjel, amely-

től a kritikus azonnal tudja, hogy nyugodtan olvashat, a műben igenis *benne van minden*.” Az ironia valóban kontextus- és konszenzusfüggő játék. Ezért a fenti idézetnek is legalább kétféle értelmezése lehetséges. 1. Kemény Istvánnak lesújtó véleménye van arról a kritikusról, aki azt tételezi, hogy a szövegben benne van minden; ebben az esetben a fenti kijelentés ironikus, vagyis a beszélő előfeltevése a mondottaknak éppen az ellenkezője. 2. Kemény István maga gondolja úgy, hogy a szöveg tartalmaz mindent, s ennek tanúbizonysága éppen az ironia lehet. Kell-e döntenünk a verziók között, amikor a két lehetőség már önmagában cáfolja az idézett tételt? Az ironia-fejezetnek van egy másik érdekessége is – Kemény István a *szervő felől* fogalmazza meg az ironikus alkotások kritériumait, mintha az rakná bele a szövegbe az ironiát. Ennek megkérdőjelezéseként talán éppen a kötet címében jelölt szerző életműve az egyik legjobb példa, hiszen Kafka, szövegeinek felolvasása során, nagyokat kacagott azok ironikus mivoltán, majd eltelt egy-két évtized, s ezek a művek sokféleképpen értelmeződtek, csak ironikusként nem. Tehát nem kellene inkább ironikusként *értett* művekről beszélnünk?

Vörös István *Zene hangok nélkül* című írásában Weöres Sándor szövegeivel kapcsolatban hangzik el az, hogy „A vers nem kér kommentárt, interpretációt”. E kijelentéssel a Dobos-Odorics-kötet is polemizál, ezért csak arra a jelenségre térek itt ki, amely már az előzőekben is megfigyelhető volt: maga a vers az, aki nem kér. Tehát valaki úgy értelmezi a szöveget, hogy az dönt – neki nem kell értelmezés. De (tehető fel a kérdés) mivel ez egy értelmezés róla – mégis kell valaki, aki úgy értelmezi, hogy nem kell értelmezni?

A feltett kérdésekhez még egy adalék. A *Kafka-paradigma* záródialógusában a szerzők arról beszélgetnek, hogy ki ért *jobban* egy metaforát. Mintha egy metaforának eleve *adott* jelentése lenne. Már Heidegger arról beszélt (többek között), hogy valamit valamiként értünk meg: „Az értelmezés sohasem valami előre-adottnak az előfeltevés nélküli megragadása. Ha az értelmezésnek egy sajátos konkrétója az egzakt szöveginterpretáció értelmében előszeretettel hivatkozik arra, ami »ott áll«, akkor az, ami legközelebb »ott áll«, nem más, mint az értelmező magától értetődő, nem-vitatott előzetes véleménye, mely minden értelmezési kísérletben szükségszerűen benne rejlik olyanként, mint amit az értelmezéssel tulajdonképpen már »tételeztek«...” (*Lét és idő*, 32.) A ki érti *jobban*? kérdés tehát akkor lenne eldönthető, ha eleve egy olyan értelmet tételeznénk, amely független a jelenvaló lét egzisztenciáljától. S hogy tovább bonyolítsuk a kérdést – ugyanebben a dialógusban (*Dialógus a játékról és a félelemről*) az is elhangzik, hogy „minden olvasat különböző”. Egy értelem, *különböző* olvasat. Talán a történeti olvasó hiányzik?, hiszen a történetiség alapján lenne értelmezhető, hogy változó (nem adott) jelentésösszefüggésekkel és az azonos történeti tapasztalat felől olvasók esetében nem végtelen számú olvasattal (inkább értelemzési lehetőséggel) lehetne (kellene?) számolnunk.

A *Kafka-paradigma* szerzőinek szövegfelfogása persze már önmagában hordoz némi evidenciát az általuk elemzett alkotások jelentéseit illetően. Csak két példa. Vörös István T. S. Eliotról írja: „egy annyira tudatos költőnél, mint Eliot, semmilyen összefüggést nem zárhatunk ki”. Hiszen ahogy az imént már idéztem: „minden olvasat különböző”, és a szerző mindent belerak szövegébe. A kiindulópont már magában foglalja a választ, csak úgy, mint Kemény István Lackfi-kritikája (*Az égből hulló egyszerűség*) esetében. Kemény István számára evidens módon tesz különbséget Lackfi „jó” illetve „rossz” sorai között, s talán az argumentáció azért hiányzik ebből az írásból, mert a feltáruló értelem amúgy is csak *egy* a sok olvasat közül, ezért igazolni nem kell – elfogadható ez is, mint bármi egyéb. A Lackfi *Emberfia* című prózaverséből idézett két mondathoz („Felülről nézve az esőcseppek mind egy pontba futottak össze. A faágak liftjén ereszkedett egyre alább és alább.”) Kemény István a következő kommentárt fűzi, „bizonyítva” a második mondat fölöslegességét: „Az első mondat távlatot ad, egy nem is természet fölötti, hanem természeten kívüli *magasság* élményét. A második mondatban a „faágak liftje” bántóan rángat-

ja vissza az olvasót a talajra: ja, csak költészetről van szó”. A „jó” és „rossz” sorok közti különbség értelmezéséhez ebben az esetben az is hozzátehető, hogy a két mondat valószínűleg nem ugyanarra vonatkozik (hiszen nincs egyeztetve a két mondat alanya), vagyis két információsort tartalmazhat. De lehet, hogy ez valamilyen másfajta előfeltevést igényel? Persze azon, hogy mint Kemény István írja: „A *Magam* verseiről mindegyiknek az áhítat jut az eszembe”, nem nagyon lehet vitatkozni, hiszen neki ez jut róla eszébe, másnak más. Azon viszont érdemes elgondolkodni: vajon ez adja-e egy-egy irodalmi szöveg esztéticitását...?

Dobos István egyik legelső megállapítása (*Elméletek közötti térben* című írásában a Szili József által szerkesztett *A strukturalizmus után* című kötet dolgozatainak elemzésekor ezt tekinti irányadónak) – a szöveg csak értelmezett formában létezik, a műalkotás értelmezéseiben él. Mi az, amit ezért figyelembe kell venni? Hiszen a kérdések csak ezután következnek: annak, aki ebből az alapelvből indul ki, „Mindenekelőtt figyelembe kell vennie azt a helyzetet, amelyben a nyelvi megnyilatkozás értelmet nyer, tehát az irodalmi mű felől a szöveggörnyezet összetevőit, valamint az alaktani képződmények, jelentésszintek kölcsönhatását, a befogadás viszonylatában pedig legtágabb értelemben a történelmi és kulturális feltételektől függő olvasói szokásrendszereket, miközben két veszélyt kell elkerülnie: az alaktani vizsgálatban az immanens irodalommagyarázat kísértését, másfelől a történelmi viszonylagosság kizárólagossá tett szempontjának követését, de ezzel egyidejűleg arról sem feledkezhet meg, hogy jobbára csak többrétű fogalomkincs áll rendelkezésre a mű jelentésszintjeinek megkülönböztetéséhez...” A Szegedy-Maszácz Mihály tanulmánya (*Az irodalmi mű alaktani hatásmélete*) alapján feltett kérdéssor Dobos István előfeltevéseit is implikálja, és olyan kérdésekhez vezet, amelyek a *Kafka-paradigma* szerzőinek szövegfeldolgozása alapján jószerivel fel sem tehető. Vagyis Dobos István dolgozataiban a bipoláris logikával szemben olyan differenciált kérdézhorizont alakul ki, amely az irodalomtudományi diszkurzusban feltétlenül akceptálható és igen megfontolandó dilemmákat vet fel.

A *Beszédhelyzetben* című kötet másik szerzője, Odorics Ferenc, a konstruktivista irodalomtudomány szempontrendszerét taglaló dolgozatában azért ajánlja a „konstruktivista nézőke” használatát, mert szerinte „annyi bajunk van az (irodalmi) szöveggel, az (irodalmi) jelentéssel meg az efféle »létezik meg nem is« dolgokkal”. Az instanciává tett konstruktivista elmélet milyen válaszokat képes adni az értelmezés dilemmáira? Mindenekelőtt, mivel „a szöveg maga bennünk keletkezik”, felszabadít „a szerzői intenció” és az „adekvát jelentés kinyomozásának, felkutatásának kényszere alól”. Tehát, mint Odorics Ferenc írja, „Létrejöhet a jelentések kreatív játéka”, a „produktív és anarchikus irodalmi erotika”. Több kérdés is adódik. Egyrészt, mivel (és ezt Odorics Ferenc is megjegyzi, bár nem eléggé hangsúlyozza) az értelmező nem tetszőlegesen tulajdonít jelentéseket az elemzett szövegeknek, hiszen az azonos tapasztalatban benne-állók interpretációi összekapcsolhatók, sőt fedhetik is egymást, talán kijelölhető olyan értelmezői horizont, amelynek határai vannak, és így gátat szab a jelentések ilyen (erotikus) burjánzásának; úgy is mondhatnánk – senki nem értelmezi *Anyám tyúkjaként az Isteni színjátékot*. Másrészt, (Odorics Ferenc ezt is említi egy másik dolgozatában – *Empirizmus vagy konstruktivizmus?* – de más értelemben), ha az „adekvát jelentés”-t nem a „szöveghez adekvát” (a szerzői intencióval összekötött) értelmében használjuk (vö: Gadamer: *Igazság és módszer*, 260), hanem egyszerűen olyan horizont jelölőjeként, amelynek előfeltevése az, hogy az előállított jelentések használhatók-e a dolog megértésére (adekvát) vagy nem (inadekvát), akkor talán mégis tartható lenne e fogalom, hiszen ha valamely elemző *Anyám tyúkjaként* értelmezi az *Isteni színjátékot*, akkor egyértelműen eldönthető, hogy értelmezése inadekvát. Harmadrészt, *irodalomtudománynak* (bármilyen előtaggal) tekinthető-e az erre a címre pályázó diszciplína, mely, feloldva a maga határait, lemond a kijelen-

tések kontrolljáról, aminek feltétele, hogy azok „igaz területen” hangozzanak el. (Itt természetesen a „laikus” és a „szakember olvasók” közti határ eltörlésére gondolok, amit Odorics Ferenc Siegfried J. Schmidt felfogásából kiindulva fogalmaz meg.) Vagyis Foucault-val szólva: „ne ámítsuk magunkat: az igazi diskurzus rendjében is, a közreadott és minden szertartástól mentes diskurzus rendjében is működnek még a titok kisajátításának és a szerepek felcserélhetetlenségének formái” (*A diskurzus rendje*).

2. Foucault 1969. február 22-én előadást tartott a Francia Filozófiai Társaság előtt, a Collège de France-ban, *Mi a szerző?* címmel. Az ismertetett dolgozat egyik legfontosabb tétele így hangzott: „A szerzőt éppoly tévedés lenne a valódi író oldalán keresni, mint a fikatív elbeszélőén; a szerző-funkció éppen e kettő hasadásában, kettejük szétválasztásában és távolságában keletkezik”. Az előadás végkövetkeztetései az alábbiak voltak: „a szubjektumot (és helyettesítőit) (...) a diskurzus változó, komplex függvényeként kell elemeznünk. A szerző (...) nem egyéb, mint egyike a szubjektum-funkció lehetséges konkretizálásainak”. A szerzőről kialakult előfeltevések változatai megfigyelhetők a vizsgált kötetek szövegeiben is.

A *Kafka-paradigma* dolgozatai a polgári személy, a „valódi író” oldaláról közelítik meg a szerzőt. Kemény István Kun Árpádról írja (*Akhilleusz ismét Trójába megy*, in: *Egy gyűrű és egy pálca* III.): „Eddigi pályafutása csúcsa az *Ilion*. Itt találta meg az egyéniségének legmegfelelőbb formát”. Vagyis a szerző (Kun Árpád) önmagával identikus, ezért formakultúrája egyéniségét tükrözi és fordítva. Hasonló a helyzet Térey János esetében is, aki, mint Kemény István írja róla (*Túlutazni Varsót*), saját tetteit dokumentálja. Ugyanígy jár el Vörös István, aki Vas István-dolgozatában (*Nyaklánc az asztalon*) magánember és költő azonosságáról beszél, így kerülve meg azt a Vas István névvel jelzett, depoetizált, „líraiatlan” költészetet, amely a klasszikus modernség átvagyományozásának egyik változata volt. Ugyanez figyelhető meg Vörös István Tóth Krisztina versei kapcsán írt dolgozatában (*Az érzelmek felparcellázása*), ahol többek között a következők hangzanak el: „párhuzam figyelhető meg a biológiai és a poétikai érzés között”; Tóth Krisztina „képes olyan dolgokat is versben dokumentálni, amit magának még nem vallott be”. Egy érdekes dilemma adódik ebből – ha a szerzőt a polgári személlyel, a „valódi íróval” azonosítjuk, akkor evidens, hogy mindig (az általa auktorizált szövegekben) ő beszél, vagyis fel sem kell tenni a kérdést: ki/mi az aki/ami éppen itt beszél? Mert a válasz mindig ugyanaz lesz/marad.

A szerző(k)ról differenciáltabban nyilatkozó dolgozatok olvashatók a *Beszédhelyzetben* című kötetben. Dobos István a hermeneutikai szöveginterpretáció értelmében nem tekint(het)ji kitüntetettnek a szerzői intenciót, hiszen a befogadó maga is a mű megalkotójaként vesz részt az esztétikai hatásfolyamatban. Talán egyetlen írásában történik elmozdulás erről az alapszituációról: *A megértés archaikus szenvedélye* című dolgozatban figyelhető meg a taglalt szerző (egyéniiségének) szövegeivel szembeni kitüntetettsége: „Balassa konok küzdelmek árán egyéniségére szabta a műfajt” (az esszét). Itt fogalmazható meg az a dilemma, amely a szerző és műfaj összjátékából adódik – nemcsak az alkotó deformálhatja (pozitív értelemben) a műfaji kritériumokat, hanem (óhatatlanul) fordítva is, tehát szerző és műfaj dialógusa kölcsönös, oda-vissza hatásban artikulálódik. A kérdés persze tovább bonyolítható, például a Foucault által „transzdiszkurzív”-nak nevezett szerző-típus esetében, aki megteremti „más szövegek kialakításának lehetőségét és szabályait”, de az ezredvégi esszé ürügyén erről talán elhamarkodott lenne beszélni.

Az Odorics Ferenc névvel ellátott dolgozatok a szerző-funkciót nyelvjátéknak tekintik, ezért az említett szerzők mint „jelölők” jelennek meg; az írások beszélője pedig „az éppitt beszélő” terminussal illeti magát. A szövegek egyik előfeltevése: a nyelv beszél, a nyelv beszélteti a beszélőt. Ezért a magát elszemélytelenítő (határozói igenevek által szó-

ló) „éppitt beszélő” nyelvi konstrukcióként tételezi magát. A *Kafka-paradigmában* megnyilatkozókkal ellentétben ő a foucault-i tétel másik pólusa: abszolutizált fiktív én. Aki éppen POSZT-on van. Mi kérhető rajta számon?! Hogyan lehet vele dialogizálni?, amikor „A posztmagyar kérdez, nem válaszol” (Mi az, hogy posztmagyar?).

3. Az irodalomtudományban bekövetkező „hermeneutikai fordulat” után (nagyon leegyszerűsítve) a textus jelentéshordozó struktúráiról a kontextus jelentésképző funkcióira terelődött a figyelem. A kontextualista felfogás szerint a nyelvi megnyilatkozás jelentéssé formálhatósága a jelkörnyezetnek lesz a függvénye. Tehát egy irodalmi szöveg nem pusztán önmagában áll, hanem szövegek előzik meg, és szövegek követik, vagyis a textuniverzum része, így a hozzá való viszony (a befogadói horizont összetevőinek rendszere) eleve esztétikailag kondicionált (a legegyszerűbb példa: az olvasó összeveti a szöveget addigi olvasmányélményeivel).

Persze nemcsak azt érdemes figyelembe venni (értelmezni), hogy a vizsgált szerzők milyen szövegekre hivatkoznak, a textuniverzum mely részeit hozzák játékba, hanem azt is, hogy elemzéseik során milyen szöveghagyomány által meghatározottak, milyen előfeltevések alkotják az általuk relevánsnak ítélt kontextust.

A *Kafka-paradigma* dolgozatai (elsősorban Kemény István írásai) igen sűrűn a „posztmodern” irodalom felől érvelnek. Csakhogy jószerivel kétségek között hagyják az olvasót – vajon mit értsünk azon, hogy „példaszerű posztmodern irodalom” (*Egy gyűrű és egy pálcá?*)? És miért éppen Garaczi László költészete számít „példaszerűnek” ebben a kontextusban? Kétséges, hogy az elsősorban „életérzéként” („csödérzés”) elgondolt fogalom – amely nem a szövegek poétikai megformáltságából, funkcióiból van levezetve, és ezáltal használója éppen azt hagyja figyelmen kívül, ami egy paradigma jelhasználatának ismérveit mutathatná meg – alkalmas-e irodalmi alkotások elkülönítésére és csoportosítására, hiszen egyszerű hozzárendelésen alapul (például *Úszni a varázsszerben*). Az ily módon elgondolt „posztmodern” kontextus igen differenciálatlan és félrevezető lesz, mert nem lesz képes az abból beszélő tisztázni azokat az új (megváltozott) kérdezőhorizontokat, amelyek felől a korábbi dilemmák jelentésköre módosul. Ugyanakkor A *Kafka-paradigma* alig-alig hivatkozik posztmodern-értelmezésekre, -teóriákra, így ön maga konstruál egy olyan „posztmodern”-fogalmat, amelyen belül maradván elkerülhetetlen lesz számára azoknak a horizontoknak a bezárulása, amelyek (nem kívülről!) lehetővé tennék az arra a szöveghagyományra való irányítást, mely célkitűzésében releváns kontextusként tételeződött. Ezért lesz például a „magánmitológia” (lehetséges funkcióinak bemutatása nélkül) „posztmodern” vonás, holott az már nyilván az előző korszakokra is jellemző volt (százával lehetne említeni példákat!); és ezért érti ennyire félre Kemény István Kulcsár Szabó Ernőnek a „dialogikus intertextualitásról” írt sorait, és vonja le belőlük azt a következtetést, hogy a „posztmodern szöveg (...) nem számít közönségre” (talán elég itt utalni ennek cáfolataként vagy legalábbis módosításaként Italo Calvino *Ha egy téli éjszakán egy utazó* című művére és Jauss ezt interpretáló tanulmányára: *Egy posztmodern esztétika védelmében*; vagy Milorad Pavić novelláira: például az *Akszeanoszilaszra*; vagy magyar példát említve, Márton László *Átkelés az úvegen* című regényére stb.), összekötve azt a „működésre szánt” (történet) műalkotás elméletével, amely már a klasszikus avantgárdra is jellemző volt, nemcsak az ezredvégi performance-kultúrára. És ugyanezért lesz egyszerű általánosítás az is, hogy a „posztmodern” alkotást „Az a törekvés hozza létre, hogy minél kevesebb szükség legyen a műnek a világhoz fűző valós kapcsolatokra” (*Egy gyűrű és egy pálcá*), hiszen (mint azt Jauss már idézett tanulmányában kimerítően bizonyította) azzal, hogy az irodalom „fikcionalitása” túllépett a „mimézis és az *anamnézis* zárt horizontján... A »zárt szöveg« csak látszólag teljes önmagában, mivel írott világgént a fikcionalitás horizontváltásában mindig utal egy már írott

világra, amelyet megújít, s ugyanakkor egy nem írott világra is, amelynek értelmét egyetlen szöveg sem képes teljesen kimeríteni.” Vagyis a posztmodern szövegek között több olyan akad, amely „kinyitja az írott világ zárt horizontját a nem írott világra – a lehetséges világok távoli horizontjaira.” Tehát *már nem az a kérdés*, hogy milyen szöveg és világ valós (illetve nem valós) kapcsolata, hanem sokkal inkább az, hogy milyen lehetséges értelem tulajdonítható a könyvként elgondolt világnak és a világként elgondolt könyvnek „az írott és a nem írott világ összefüggésében”, hiszen „az olvashatóságot mindenekelőtt ez szavatolja”. Érdekes még megemlíteni ehhez a kérdéshez Calvino egy gondolatát (idézi Jauss): „Az irodalomnak adatott meg a lehetőség, hogy a nyelv mint világ, illetve a nyelv nélküli világ ellentétét esztétikai ereje szerint – a nem írott világ írásbeli fölfedezése révén – áthidalja. Az irodalom ezt ma teheti meg először, amikor a fikcionalitást már nem mimetikus, hanem konstruktív képességnek tekintjük.” De természetesen már évekkel ezelőtt Habermas, Derrida és Foucault is megfogalmazta téziseit a könnyen félreérthető posztmodernséggel kapcsolatban.

Más a helyzet a Dobos-Odorics-kötet esetében. A *Beszédhelyzetben* szerzői az irodalomról való dialógust elsősorban elméleti kontextusban képzelik el. Dobos István Szili József tanulmányáról (*Az irodalom mint folyamat*, in: *A strukturalizmus után*) mondja a következőt: „ráirányíthatja a figyelmet arra, hogy különböző elméleti kontextusokban különböző tartalmú lehet az irodalom, s a neki megfelelő folyamat fogalma.” (*Elméletek közötti térben*). Nem a kontextus abszolutizálásáról van azonban szó (a radikális kontextualizmus veszélyeire Habermas és Jauss is figyelmeztet), hanem inkább arról, hogy az irodalomtudomány pragmatikai fordulata után lehetővé vált a korábban különválasztott diszkurzusok interakciója. A beszéd szerveződésének megváltozott körülményeit (pl. hagyomány- és kontextusfüggőség) szem előtt tartó, elsősorban a konstanzi iskola irodalomfelfogását igenlő Dobos István-tanulmányok (bevallott) előfeltevése, kiindulópontja a szövegek interpretálhatóságának hermeneutikai feltételein alapul. Az irodalomértés alapszerkezetének feltárása tehát olyan kontextusban valósul meg, amelynek horizontját hatás- és befogadélméleti szempontok alkotják. Éppen ezért nem véletlen az sem, hogy az irodalomtudomány kompetenciáját latolgató Dobos István-dolgozat (*Az elméleti kritika esélyei és távlatai*) Kulcsár Szabó Ernő munkásságát tekinti irányadónak és meghatározónak (tegyük hozzá: teljes joggal) az ezredvég elméleti kontextusában.

Odorics Ferenc dolgozatai a konstruktivista irodalomtudomány paradigmává válását próbálják megalapozni, ezért szükségképpen ellendiszkurzust képeznek az empirista irodalomtudománnyal szemben. A „valóságot a megismerő konstruktumának” tekintő elmélet a „szubjektumtól függő tudás” felől érvel, s bár ebben a folyamatban szán némi szerepet az értelmező kontextusának, mégis fenntartja „végtelen számú világ-modell” létrejöttének lehetőségét (*A konstruktivista irodalomtudomány*). Kérdéses, hogy ebben az esetben valóban „paradigmáról” beszélhetünk-e, hiszen ha az a személyes igazságok (vagy konstruktumok) sokféleségén alapul, ellentmondásba kerül a „legitimáló közösség” konszenzusigényének, -képességének elvével. Márpedig az értelmezőközösségek nem tetszőlegesen alakulnak (hagyományt nem lehet cserélni!), mert azon túl, hogy mint azt Odorics Ferenc írja: „A szöveg kontextusának számít minden, amit az Én értelmezésre felhasznál” (*A posztstrukturalizmus előtt*), számolnunk kell azzal is, hogy az interpretáció *hatástörténeti* kontextusban is benne áll, vagyis a szubjektum maga (és a műalkotással való dialógusa is) a tradíció tartalmazta feltételeknek a függvénye. Az Odorics Ferenc által képviselt konstruktivizmusnak tehát (csak) abban az elméleti kontextusban vannak esélyei, amelyek a „hatástörténeti szituációk” privatizmusa mellett tör lándzsát.

4. A kötetek egészét szemlélve (most már) a dolgozat elején említett tétel – az irodalomról való beszéd heterogenitását illetően – talán jobban belátható.

A *Kafka-paradigmában* közölt nem elméleti (de arra mégis esetenként igényt tartó) iskolázottságú írások esszéizáló nyelve olyan instanciákat tételez (illetve olyan instanciákról beszél), amelyek az értelmező szubjektumában vannak megalapozva, így hozzáférhetőségük igen kétséges. Csak néhány kiragadott példa – az esztétikum mibenlétében érdekelt olvasó vajon mit tud kezdeni az olyan formulákkal, amelyek nem megnyitják, hanem elzárják előle (mert csak az elemzőnek „szólnak”) a vizsgált szöveg(ek) nyelvi-poétikai horizontját: „megrendítő szóösszetétel”, „üde dramaturgia”, „katartikus sor”, „a vers helyszíne” (talán szcenika helyett?), „megszerettem a főhóst”, „született költő” típusa, „az érzelem belépőt kap a versbe”, „a valóság perdülete”, X szerzőnek „mindenképpen meg kellett kísérelnie a lehetetlent”, Y versei „nagy hőfokon égetett cserépedények, vulkán belsejében összeállt és onnan kirepült kódarabok”, „a mondanivaló lesz magának a verssé válásnak is az oszlopa” és persze a végtelenségig folytathatnánk a sort. Mi lehet mégis az, ami biztosíthatja az elemzések hozzáférhetőségét, érthetőségét (némelyek számára)? Nos, *A Kafka-paradigma* szerzői ezt *egyértelműen* a generációs alapon szerveződő irodalmárok közösségében (konszenzusában, közös világlátásában) jelölik meg. Schein Gábor beszélt nemrégiben arról, hogy „Nem hiszem (...) hogy az életkori egybeesések alapján bármilyen esztétikai kategória megállná a helyét, hacsak nem a 19. század második felének pozitivistikus nézeteinek felújításával... Ez persze nem jelenti, hogy a társadalmi környezetet az irodalom alakulásában ne tartanám meghatározó tényezőnek, és ezzel nyilván így van mindenki, de kétlem, hogy ebből eltérő beszédmódok és szemléletek (...) követelményszerűen levezethetők lennének.” (*Csipesszel a lángot.* in: Vigilia, 1994/6.) Ezzel szemben, szintén nemrégiben, Angyalosi Gergely hozott fel „szubjektív” érveket amellelt, hogy nem létezik „objektív” kritikai beállítottság, mert az szükségszerűen „személyességen” alapul, hiszen mint írta: „kis ország vagyunk, az értelmiségi szakmákat abszolút számokban mérve is szűkkörű csoportocskák művelik. Amiből az következik, hogy egy adott területen kifejtett néhány évi tevékenység után (hacsak nem remete valaki) jóformán minden ott sürgölődött megismer testi valójában is.” (*A derűs kiútatlanság tüköre*, in: Alföld, 1994/4..) Kétségtelen, hogy az alteritás leküzdhetőségének dilemmája evidens kérdésként merülhet fel az irodalomkritika kapcsán. De kétségtelen az is, hogy jelenkori szövegek „válaszképességét” túl leegyszerűsítő volna generációs problémák horizontjában szemlélni, mert (mivel a múltból előrefelé is olvasunk) a hatástörténeti folyamat elvi lezárhatatlansága miatt a hagyományösszefüggés megértése nyilván bonyolultabb kérdéseket vet fel. Mindenesetre *A Kafka-paradigma* írásai alapján annyit még jegyezzünk meg, hogy azoknak poétikai világlátása olyan nyelven keresztül történik, amely az irodalomról való beszéd rendezetlen diszkurzusában megértésre talál; de magáról az esztéticitásról egyre kevesebbet tud mondani.

Dobos István dolgozatainak fogalmi nyelve elsősorban a konstanzi iskola elméleti apparátusát mozgósítja. Az irodalmi hermeneutika és hatásesztétika fogalmi olyan szisztémát alkotnak, amelyben az egymásnak megfeleltethető fogalmak *egyértelműen* beszélnek az irodalom jelenségeiről, és a szavak konnotációját kiküszöbölve minden esetben visszakereshető lesz azok jelentése. Tudván, hogy a jelenkori kritika tetemes hányada idegenkedik a fogalmiságtól, mégis le kell szögeznünk, hogy ez a beszédmód a „jó-akarat hermeneutikájának” értelmében elősegíti a megértést; a szöveginterpretáció esetében pedig láthatóvá teszi az alkotások esztéticitását és az értelmezés történetiségét. Hozzá kell ehhez természetesen tennünk, hogy „A legújabbkori magyar elméleti kritika terhes örökségével” szemben, „az esztétikai ítélet Jauss és követői felfogásában nem állítja fel előzetes követelményként mindenki egyetértését, hiszen azt csak egy logikailag általános ítélet teheti. Éppen e tulajdonsága révén adhatja a »nyitott, fogalmak és szabályok által eleve nem megkötött egyetértés mintapéldáját.«.” (*Az elméleti kritika esélyei és távlatai*). Hiszen az interszubjektív viszonyok függvényeként felfogott igazságok kidialo-

gizálása olyan nyelvi folyamat, amelyben „a jóakarát mindig fennáll, amikor a megértést tűzzük ki célul” (Gadamer: *Szöveg és interpretáció*).

Odorics Ferenc *A konstruktivista irodalomtudomány* című tanulmányának befejező sorában írja: „a konstruktivizmus nem a dekonstrukció és a hermeneutika nyelvét beszél”. És még hozzáteszi: „a konstruktivista irodalomtudomány a nyelvet állítja középre”. Tehát a nyelv konstruálja a konstruktivista irodalomtudományról való beszédet. Kétségtelen, hogy a nyelv (is) mondat és láttat összefüggéseket a beszélővel. De így van ez a hermeneutika (Gadamer: „A megérthető lét – nyelv.” *Igazság és módszer*), a dekonstrukció (Derrida: „A lét / a legkülönbébb / módokon / mindenütt / és folyton-folyvást / az egész / nyelven / keresztül / beszél.” *Az el-különböződés*) és a diszkurzuselmélet (Foucault: „A beszéd beszélése az irodalmon keresztül, de talán más utakon is ama kívülség felé irányul, amelyben eltűnik a beszélő alany.” *A kívülség gondolata*) szerint is. Észre kell azonban vennünk, hogy „a nyelvnek a korszak küldetéses sorsaként való hiposztázálása” (Jauss Habermas alapján) könnyen elvezethet a „nem beszélem a te nyelvedet” megértés-ellenes koncepciójához. És ebben az esetben valóban csak üdvtörténeti válasz adható arra a kérdésre, hogy mi alkotja (vagy alakíthatja ki) egy értelmezőközösség konszenzusát, a szisztematizálhatatlan „szeretetre” hivatkozva (*Mi az, hogy posztmagyar?*).

Annak ellenére, hogy a dolgozat elején felvázolt célkitűzéstől többször elkanyarodtam (például az idézett tételek relativálhatóságának irányába), talán be tudtam mutatni az ezredvég irodalomértésének néhány olyan összetevőjét, amely ráirányíthatja a figyelmet a rendezetlen diszkurzus beszédmódjainak logikájára. E tanulmány mindenekelőtt megpróbálta (a foucault-i diszkurzuselemzések eredményeit alkalmazva) fenntartani a megértés esélyeit egy olyan elméleti térben, amelynek ő maga is részét képezi (függetlenül attól, hogy alakulástörténetét a legcsekélyebb mértékben is képes lenne befolyásolni). Bízom továbbá abban is, hogy a *Beszédmódok között* nem az abszolút relativizmus tapasztalatát erősíti, hanem sokkal inkább egy olyan elemzés benyomását kelti, amely feltétlenül *figyelemreméltó könyveket* értelmezhetett; hiszen kérdéseink abban az esetben tekinthetők relevánsnak (és tehetők fel egyáltalán), ha hagyománytörténeti meghatározottságuk tudatában, eleve tételezzük a megszólított(ak) válaszképességét (de legalábbis megadjuk az esélyeit annak). Továbbá azt, hogy ebből a dialógusból egyik fél sem távozik *változatlanul*. Nem, mert a kezdeményezhető párbeszédnek történetiségének értelmében az interpretáció hogyanjáról is (a mindig változó) „hatástörténeti valóság” dönt. (*Széphalom Könyvműhely, 1993*)

A *Kalligram* 1994. szeptemberi számának tartalmából:

Esterházy Péter, Juhász Erzsébet és Thomka Beáta esszéje

Samuel Beckett drámatörredéke

John Pilling Beckett művészetfilozófiájáról

Balázs Attila, Marianne Gruber és Talamon Alfonz prózája

Bettes István, Johannes Bobrowski, Csehy Zoltán,

Németh Zoltán, Szászi Zoltán és Nikiforosz Vrettakosz versei

Václav Cerny és Jan Patocka tanulmányának folytatása

AZ ÖSSZHANG KERESÉSE

Mezei Árpád: Mikrokozmoszok és értelemzések

(A látás nyelve)

A művész többnyire az a személy, aki magára vállalja azt a nem könnyű feladatot, hogy a valóság megismerésének kimeríthetetlenége ellenére megpróbálja felfedezni a valóság ez ideig ismeretlen területeit. Mezei Árpád lényeglátó művészetszemléletét így lehetne interpretálni. Továbbá abból a felismerésből kellene kiindulni, hogy az ember tudata mindig egy stílust keres (Henri Focillon), öntudatra ébredésének testetöltéseként. Mindazt keresi, ami számára problematikus és megoldatlan, azzal együtt, hogy a valóság számára is adott. A festő ezt a valóságot saját szemén keresztül érzékeli, mintegy speciális optikai vonatkozásban szemlélve a világot, amelyben él. Mezei Magritte kapcsán írja: „Az igazi küzdelem nem Thészeusz és Minotaurusz között, hanem Minotauruszon belül folyik.” Ez a kaotikus belső állapot analóg a külvilág pillanatnyi megjelenésével a retinán, vagy befogadóként a képre vetett első pillantással. A művész tájékozódni akar, rendet teremteni és megtalálni a helyét az általa kialakított „új” világban. Kandinszkij az impresszionisták kiállításán értetlenül szemlélte Monet képét, amely a sajátos ecsetkezelésen kívül nem ábrázolt semmit, majd amikor távozni akart és visszanezgett, kirajzolódott előtte a címben megígért szénaboglya. A műtörténészek szerint ekkor (a visszafordulás előtt) tudatosult benne (még tudattalanul) a kérdés, hogy kell-e egyáltalán felismerhető konkrétumot ábrázolnia a műnek. Egy átlagos befogadó hasonlóan éli meg a problémát – csak legfeljebb nem teremti meg az élmény hatására az absztrakt festészet alapjait –, hanem emlékezetében maradandóvá válik egy fényfolt vagy egy pont, ahonnan bármikor elindulhat újra a kép labirintusába, azzal a biztonságérzettel, hogy ide bármikor visszatalál. Ez a pont, amit a művészetelmélet fixpontnak nevez, és amely annyira jellemző a barokk festményekre, például, magában hordozza azt a jelleget, az egészre való utalást, ahova minden műalkotás el akar érkezni. A labirintus közepébe, ahol meg akarja látni/találni önmagát. Ahol feltárulkozik előtte az önmagával küzdő Én. A cél ugyanaz, amit Hérakleitosz is megfogalmazott: *elindultam megkeresni önmagam...* Vagy Dosztojevskij, aki akárhányszor megoldhatatlannak tűnő probléma nyomasztotta, tékozló fiúként rohant a Drezdai Képtárba, hogy napokat töltsön el kedvenc meditációs képe előtt, Raffaello *Sixtusi Madonnájával*. Dosztojevskij pontosan tudta, hogy az igazi küzdelem nem kívül, hanem belül, az emberben folyik, ha úgy tetszik Iván és Aljosa egyek, a benne lévő két véglelet-pólust szemléltetik.

A szem, érzékszerveink érzelmi szimbóluma, a világ érzéki megismerésének eszköze. Bosch *A hét főbűn és a négy végső dolog* című képén a pupillát, mint Jézusra nyíló ablakot festi meg, amelyen keresztül a világ bűneit figyeli. „*Cave cave D'us videt!*” (Vigyázz, vigyázz, az Úr lát!) – mondja a pupillára írt szöveg. Egy magyar anatómus szerint Bosch Poklot ábrázoló képein a szem különböző metszeteit ábrázolta a mai tudásunknak megfelelő pontossággal, és azt is tudta, ha az emberi szem idegeit elvágják, akkor nem érez mást, mint hogy fájdalommentesen és hihetetlen intenzitással kezd ömleni befelé a fény... Mezei egy másik képét említi a szürrealizmus felvezetéséhez, a Szent Antal meg-

kísértéséről festett oltárképet, amelynek egyik szárnyán a szent egy hídon megy keresztül, miközben körülötte démonok serege rajzik. Szerinte a szent megingása a hídon az, ami életre kelti ezeket a démonokat. „A démonok az embernek magának alapösztöneit, tendenciáit jelentik.” Ezt a keleti hagyományok is így tartják számon. Bosch szerint az ember kettős természetű lény; egyik a törekvés az univerzalitás tiszta szférájába, a másik az ösztön, amely egyedi hajlamai alapján különállásra törekszik, azáltal, hogy elsüllyed saját léte labirintusába, és nem áll ellent a lényéhez tartozó kísértésnek. Mindezt azért boncolgatja Mezei a szürrealizmus kapcsán, mert Boscht kiemelkedő szürrealista egyéniségnek tartja: abból a megfontolásból, hogy a szürrealizmuson nem egy 20. századi művészeti irányzatot ért, hanem egy a történelem folyamán visszatérő sajátos látás- és gondolkodásmódot. „Vannak korok, amelyekben az egyik vagy a másik meghatározás kifejezetten uralomra jut, és ennek megfelelően klasszicizáló vagy szürrealisztikus művészet alakul ki.” Ez nem új hipotézis, hanem egy ismert világszemlélet alkalmazása a művészetelméletben. Wölfflin ugyanezt állítja a barokk és reneszánsz viszonyáról egy könyvnyi szempontsoporttal, bizonyítékkal. Vagy újabban Umberto Eco posztmodern-megfogalmazásában: „minden korszaknak megvan a maga posztmodernje, ugyanúgy, mint a manierizmusa”.

Mezei egységre törekvő szellemiségét és univerzálisnak mondható szemléletmódját egy általa idézett beszélgetés fejezi ki a legpontosabban: „Mondja, Robert, hogy van ezzel a képszakértéssel – ha önnek tetszik a kép, akkor valódi, ha nem tetszik, akkor hamis?” – kérdezte Marcel Duchamp, barátjától, Robert Lebel képszakértőtől. „Igen – válaszolta az. – Miért, Ön tud valami jobbat?”

(A gondolkodás műfaja)

Mezei műfaja az esszé, a leghagyományosabb-legklasszikusabb jelentésében értett montagne-i *essay* (= kísérlet). Kísérletek a művészet megértésére a mikrokozmosztól a nagy összefüggések, a valóság-értelemzések felismeréséig. Munkamódszere Ralph Waldo Emersonéhoz hasonlíthatóan klasszikus, ahogy évtizedeken keresztül érleli leíratlan témáit, ahogy a szövegeit újra és újra átdolgozza, vagy éppen az előadásformát csiszolja át izgalmas, de nem könnyű olvasmánnyá.

Németh Lajos tíz évvel ezelőtti aggodalma (mely az 1984-es, és nem 1964-es, ahogy e kötet fülén tévesen olvasható) az *Elméletek és művészek* kötet előszavában, hogy milyen címkét ragasszon Mezei Árpádra, pontosan jelzi egy szaktudós kategória-keresési kényszerét. Mezei gondolkodás- és látásmódja atipikus, kilóg a konvencionális fiók- és dobozrendszer-elméletek közül. Mert nemcsak mint autodidakta tartott igényt az univerzálisabb tájékozódásra, hanem habitusa alapján érdeklődött a tudomány és a művészet problémái iránt a lehető legintenzívebb módon. Ezt, Henri Pastoureau (Marcel Jeannel – Mezei munkatársával, szerzőtársával – készített interjújának felvezetésében) szemléletesen érzékelteti: „Mint mindazokat, akik közel kerültek hozzá, meglepett kultúrájának univerzalitása – héber, német, francia, angol, filozófia, irodalom, matematika, ezoterikus tudományok. Véleményem szerint még meglepőbb volt intuíciójának titokzatos képessége, amelynek révén – belevetve magát a legösszetettebb problémába – közvetlenül felfedezte a kivezető utat, ahova mások csupán hosszú analízisek erőfeszítése után jutottak el.” Mezei e könyv végén, *Önéletrajzában* egyszerűen és szerényen csak annyit említ: „Autodidakta lettem, tisztviselősködés mellett megtanultam vagy hét nyelven olvasni, hogy megismerkedhessem a filozófiával, kultúratudománnyal, lélektannal, művészetelméletekkel.” Határ Győző – aki a maga számára szintén fenntartja az „univerzalitás” jelszavát – olyan filozófust köszönt benne, „akiben a filozófia magára talál”, és „a

szó püthagoraszai értelmében: átfogó világmagyarázatra törekvő elme”. Határ túlzása abban az értelemben reális, hogy Mezei olvasóját radikális állásfoglalásra készíti, és ez a duchamp-i értelemben az elérhető legtöbb... Vagy elutasítja, vagy együtt gondolkodik vele, még akkor is, ha nem ugyanoda érkeznek meg. Ennek egyik feltétele, hogy minden egyes írásában „tisztá lappal” indul, megadja a lehetőséget a nála tájékozatlanabb olvasónak, hogy vele tartson. Az általa használt szakkifejezések viszonylag hamar elsajátíthatóak, mivel állandóan használja őket. Gondolkodási rendszere viszont meglehetősen provokatív, ahogy erre Határ is utalt.

Mezeinél a többféle megközelítési út/mód lehetővé teszi, hogy az adott témát több oldalról is, és ne mindig csak az előnyös és szokványos beállítások felől lássuk. Erre az esszé a legalkalmasabb műfaj, mert nem akarja meggyőzni olvasóját, hogy mindaz, ami elé tárul, feltétel nélkül elfogadandó, csupán a lehetőséget akarja elfogadtatni, hogy ezt így is lehet... Be lehet úgy állítani a reflektorokat, hogy másképpen essenek a fények... Mert „az esszé tisztességesnek tartja, hogy olyan dolgokról beszéljen, amelyekről semmi mondanivalója sincs. Hozzászól. Mihez? Azokhoz a bizonyos nagy tényekhez.” (Hamvas Béla)

(Egy autodidakta praxisa)

A lexikonok vagy nem tartalmazzák a Mezeiről szóló szócikket, vagy meglehetősen kevés támpontot adnak az érdeklődőknek. A munkáira való itthoni (itt csak a művészetelméleti munkáira kell gondolni!) hivatkozás – a Bajomi Lázár Endre szerkesztette *Szürrealizmus* kötetén kívül – nem történt. Bajomi a szürrealista festészet kiváló magyar szakértőjeként emlegeti, és azt állítja, hogy „az egyetlen igazi magyar szürrealista nem költő vagy festő, hanem esztéta”. Bori Imre *A szürrealizmus ideje* című munkájában (Újvidék, 1970) megállapítja: „a szürrealizmus vezéregyénisége lehetett volna Magyarországon, ha a mozgalmi tendenciák megvalósulhattak volna benne”, „tevékenységének legjelentősebb eredményei máig nem épültek a magyar kulturális köztudatba”.

Mezei *Önéletrajzában* elmondja, a húszas években a numerus clausus, származása miatt nem vették fel egyetemre. Autodidakta kurzusát a Szépművészeti Múzeum könyvtárában kezdte. Huszonkét éves korában *IS* címmel dadaista folyóiratot szerkesztett, amelyet Tamkó Sirtató Károly „preszürrealistának” nevezett. Egy újabb lapkísérlet 1931-ben *Index* néven az irodalom feladatáról tett fel körkérdéseket Babbitstól Kassáig számos neves írónak, gondolkodónak. 1946-48-ig az Európai Iskola néven ismertté vált csoportosulás szellemi vezetője volt. A névsor ennyi idő távlatából megdöbbentő: a festők Barcsaytól Egry József, Bálint Endréig, Kornissig; az írók Hamvastól Kassáig, Weöresig, Határ Győzőig... A feladat széleskörű: kiállítások, előadások, füzetsorozatok... Marcel Jeannel, a francia szürrealista csoport tagjával való megismerkedése életének egyik leginspiratívabb mozzanata volt. Találkozásuk – nem a „boncasztalon”, hanem Budapesten – Lautréamont jegyében történt, nyilván nem „véletlenül”, mint a „varrógép” és az „esernyő” esetében, hanem a közös érdeklődés eredményeként. A *Maldoror énekeivel* Jean ismertette meg Mezeit, és azzal, hogy „megfejtethetlennék” titulálta a művet, felszította Mezei érdeklődését, majd minden munkáját félretéve évekig a megfejtéseken dolgozott. Az eredmény 1947-ben egy közösen megírt és Párizsban kiadott mű, *Maldoror* címmel. A könyv nagy feltűnést keltett: Louis Parrot a „legmélyenszántóbb” Lautréamont-esszének nevezte, Maurice Nadeau szerint „új utat nyit a kritikában”. (Mezei Lautréamont-értelmezése magyarul nem olvasható.) A siker után még két könyvet adtak ki közös szerzőségben, franciául. A szürrealista festészetéről írott könyvüket a megjelenés-el egyidőben angolra, olaszra, németre fordították. (Magyarul ennek csak kivonata hoz-

záférhető.) Közben Mezei Budapesten különböző kórházakban és intézetekben dolgozott pszichiáterként. Több szakmai-orvosi könyvet írt, és külföldön publikált. Itthon szinte teljesen ismeretlen maradt. 1974 óta az Egyesült Államokban él, és eredményei összegzésén dolgozik. Nem lehet tudni, ez a kötet tekinthető-e az összegzésnek, vagy a mallarméi *Opus magnum* – soha el nem készülő mű – mítoszát építgeti tovább önéletrajzi vallomásában tett célzásával. Magyarul megjelent művei közül ez a legteljesebb, legegységesebb írásos gyűjteménye.

(*Makrokozmosz-mikrokozmosz kölcsönhatások*)

Már a kötet első írásában, *A meggyilkolt költőben* ízelítőt ad gondolkodási rendszeréből. Rendszerint egy konkrét esetből/műből/személyből indul ki, pillanatok alatt makrokozmoszra duzzasztva azt megválaszolásra váró kérdéseivel. Ebben az esszében egy Apollinaire-novella a fixpont, amelyben egy művészetet gyűlölő tudós megöl egy költőt. A tágítás során a művészet és tudomány összehangolhatóságát vizsgálja a legszélesebb spektrummal. Írásai mindegyikében ez a központi téma, a könyv első nagylélegzetű fejezetétől kezdve, ahol az építészet (tudomány és művészet) kettős kapcsolatát vizsgálja az ember kulturális „fejlődésének” hatásait alapul véve. Mezei előző könyvében is az egyik legfontosabb tétel, hogy a barlanglakás az emberi szellem fejlődése számára óriási jelentőségű volt. Nem a már ismert-elemzett érveket hozza újra felszínre, hanem saját elméletet talál, miszerint a barlang kiválasztása az ősembertől már építészeti szemléletet követelt meg (és alakított ki), ami aztán később az építkezésre ösztönözte.

A következő nagyobb fejezet képzőművészekről, képzőművészeti csoportosulásokról ad áttekintést sajátos módon, főként a szürrealistákra és a szentendrei iskolára koncentrálna nagy biztonsággal, személyes tapasztalatok alapján. Ezenkívül az amerikai festészet néhány – nálunk kevésbé ismert – nagyságát mutatja be.

Ezután a „szélsőséges” irodalomról írott esszék következnek, a ponyvairodalomról, a nonszensz költészetéről, Villonról, Kafkáról. A fejezet két legjelentősebb írása a francia szürrealista költészetéről és Tristan Tzaráról készült. Tzara fontosságát hangsúlyozza, és azokat a téves elképzeléseket-ideákat szeretné eloszlatni, amelyek lekicsinylően kiáltják ki dadaistának, mint valami teljesen komolytalan dolog legismertebb örültjét. „Tzara századunk legnagyobb költői közé tartozik...” – kezdi írását Mezei. Ezen évekkel ezelőtt még megütközhattünk volna, és csupán a sznobok ismerték volna el feltétel nélkül az igazát. Egy-két éve viszont magyarul is olvasható egy kötetnyi verse, amit érdemes Mezei esszéjével kezünkben lapozgatni, és meggyőződni Tzara nagyságáról...

A hátralévő fejezetek közül az első kevésbé egységes, ide szorultak az eddigi kategóriákból kimaradt művek, az utolsó pedig appendix-jelleggel Mezeihez személyesen kötődik, majd az *Önéletrajzzal* zárul. Az utolsó előtti rész nagy témája ismét a *Művészet és tudomány*, amelyet az előző kötetből emelt át ide, mintegy lezárva azt a gondolati kört, melyet első írásában elindított. Megoldásként itt is orphikus művészetszemléletet sugall, pszichológiai, filozófiai, antropológiai irányultsággal átítatódva. Szerinte a makrokozmoszban rendet kell teremteni, és ez lenne a művészet feladata, vagyis az ellentétes erők kibékítése, az összhang megteremtése. Ezt az álláspontot Mallarmé is megfogalmazta a „homéroszi eltévelyedés” ellenpólusaként. Bretonnál és a szürrealistáknál ezek az értékelési kategóriák – szép-csúnya, igaz-hamis, jó-rossz – közötti különbségtétel megszűntetését jelentik. Mezei azt mondja, az ember csak olyan tárgyi vagy formális igazságot fedezhet fel, amelyet egyben a saját természetéhez tud igazítani, saját természetével egyésbe képes hozni. A feladat tehát örök – és adott... (*Jelenkor*, 1993)

TÍZÉVES A MAGYARORSZÁGI SOROS ALAPÍTVÁNY

Ha orvos volnék vagy iskolaigazgató, e kerek évfordulón eltűnődnék azon, hol tartana a magyar egészség- vagy oktatásügy a Soros Alapítvány nélkül. Ha tudományos kutató volnék, azon elmélkedhetnék, meddig süllyedt volna a magyar tudományosság színvonala, ha nincs a „Soros” – leánykori nevén MTA-Soros –, amelyről meglepően kevesen tudják, hogy valódi neve Nyitott Társadalom Alapítvány.

Mert miközben sorra vett át olyan finanszírozási feladatokat, amelyek a változatlanul agresszív, ám egyre szegényebb magyar állam kutyakötelességei közé tartoztak volna, vagy amelyek ez idő szerint cipő- és nyakkendőgyűjtéssel elfoglalt újsütetű iparbáróink elemi érdekét képeznék, az Alapítvány voltaképpen célja kezdettől fogva, bevallottan és nevében is kifejezetten más volt, nagyobb volt: a provincialitásba zárt, földhözragadt, elpaternalizálódott és elkasztosodott magyar társadalom visszavezetése az esélyek egyenlőségén és a teljesítmény-különbségek szigorú számontartásán alapuló nyitott világba.

Ezért gondolom úgy, hogy nyomós okom van tízéves fennállását ünnepelni, noha sem orvos, sem iskolaigazgató, sem tudományos kutató nem vagyok, csak író. Még akkor is, ha az irodalom támogatására fordított összeg talán elenyésző ahhoz képest, amit az említett területek kaptak. Mert nem a bőkezű mecénást ünnepelem, aki nem egy barátomat mentesítette attól, hogy a gyerek cipőjére való pénz előteremtése miatt fájjon a feje (nyakkendőről nem beszélek, mert azt a gyerek nem hord, a papának meg arra a néhány díjátvételre elég az az egy, ami van) – bár ez sem semmi, elismerem.

Sokkal inkább azt ünnepelem, hogy mindazok, lettek legyen akár orvosok, akár tudósok, akár írók, akár iskolaigazgatók, akik a szellem és a képzelet szabadsága nélkül ebben a szép országban szép lassan megzápultak, elbutultak, megbolondultak – egyszóval „beilleszkedtek” – volna, egy kicsivel szabadabban lélegezhettek, és így egy kicsivel kevesebb alkohol, egy kicsivel kisebb kétségbeesés, egy kicsivel kevésbé előrehaladott elmebaj nyomására merhették ki mondani azt, amit gondoltak, merhettek olyanok lenni, amilyenek.

Mert az erő, amely egy országot felemel, nem lakosai egységében, hanem különbözőségében keresendő. Ép nemzet egyéniségekből áll.

Éppen ezért nem hagyhatom figyelmen kívül azt a tényt, hogy a Soros Alapítvány is egy egyéniség műve: Soros György. Befolyásos embert – és gazdag embert kiváltképpen – ünnepelni köztudottan kínos feladat. Azonban ha ragaszkodom – márpedig ragaszkodom – ahhoz a helyesnek tudott alapelvhez, hogy a butaság, lustaság és korlátolt önzés ezernyi jogcímével szemben a teljesítményt kell egyetlen jogcímként elismerni, akkor a magyar szellemi élet csodálatos tarkaságában gyönyörködve nem tehetek mást: hálat adok Soros Györgynek.

CSORDÁS GÁBOR